Sarajevo, april—juni — 1891 — Сарајево, април—јуни.

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini.

Knjiga II. Godina III.

Гласник земаљског музеја у Босни и Херцеговини.

Књига II. Година III.

Uredništvo:
Sarajevo, zgrada zemaljske vlade.
Administracija:
Sarajevo, zemaljska štamparija.
Godišnja cijena Glasnika sa poštarinom 2 for. a. vr.
Pojedine knjige stoje sa poštarinom 80 nč.

Уредништво:
Сарајево, зграда земаљске владе.
Администрација:
Сарајево, земаљска штампарија.
Годишња цијена Гласника са поштарином 2 фор. а. вр.
Поједине књиге стоје са поштарином 80 нч.

Aladža-džamija u Foči.

Priopćili: **Zarzycki, Arndt i Stratimirović.**

I.

Najljepšim muhamedovskim bogomoljama po svoj Bosni i Hercegovini zacijelo pripada i Aladža-džamija u Foči, koja, podignuta uz desnu obalu Čehotine, jedno 2000 koračaja od njezina utoka u Drinu, čini ondje ubavu sliku.

Krasnom arhitekturom, lijepim živopisom i umjetničkom ornamentikom postaje ta džamija spomenikom prvoga reda.

Ime „Aladža“ dobi džamija po bogatome živopisnom uresu svome, počem „aladža“ turski znači „šareno“ i „obojano“.

Iznad ulaznih vrata džamije stoji arapski natpis, koji u četiri duhovita stiha iznosi posvetu, ime osnovača džamije i vrijeme kad je sagragjena:

قد بنى هذا الجامع الشريف والمسجد المنيف صاحب الخيرات والحسنات حسن

ابن يوسف والقى هاتف الغيب تاريخه ياقيوم تقبل بقبول حسن

Glasi:

Kad bena hazel džamia eššerife vel mesdžide el munife sahibul hajrati vel hasenati Hasan ibni Jusuf.

Ve el ka hatifulgajbi tari hahu „ja kajjumu te kabel bikabulin hasenin“.

U slobodnom prijevodu ovaj natpis znači: „Ovu lijepu bogomolju, mjesto za molitvu, sagradio je milosrdni Hasan sin Jusufov, a neznan glas postavio joj je ovo vrijeme: „O, svedržitelju svijeta, neka ti je ovo pogodno!“

Ako iz pošljednje rečenice (u arapskom jeziku) pojedina slova, odnosno slogove, izvadimo, dobićemo ove brojeve:

j	=	10
a	=	1
ka	=	100
j	=	10
ju	=	6
mu	=	40
te	=	400
ka	=	100
b	=	2
el	=	30
bi	=	2
ka	=	100
b	=	2
u	=	6
li	=	30
ha	=	8
se	=	60
ni	=	50

Zbir daje godinu 957., u kojoj Aladža-džamija u Foči bje sagragjena, dakle prije 342. godine (god. 1549. p. Hr.).

O osnovaču Hasan-Naziru narod tek toliko zna, da je bio „čelebija“ [1]) u službi sultana, a da je podrijetlom iz mjesta Vakufa kod Čelebića (općina Tetima).

Kažu, da je cijelo svoje veliko imanje ovoj džamiji ostavio (s toga i ime Vakuf dotičnome selu); danas pripadaju džamiji samo još dva čiftluka u tom mjestu. Ostalo imanje, kažu, da su srodnici Hasan-Nazira i druga njemu bliska lica prije 200 godina sebi prisvojila. Blizu sela Vakufa, takogjer u općini tetimskoj, leži varošica Čelebić, koje ime po svoj prilici potiče od Hasan-Nazira „Čelebije“, koji je u tome kraju nastanjen bio.

Listine darovnice nema; vele, da ju je rodbina osnovačeva skoro poslije njegove smrti uništila, da bi posjed, darovani džamiji, lakše prisvojila.

Desno od džamije ima vrlo lijepim stilom sagragjeno turbe, u kome je sahranjen sin osnovačev, Ibrahim-beg, koji je još za života očeva preminuo. Po predanju narodnom sagradio je u isto ono vrijeme Hasan-Nazir, osnovač džamije, turbe za sebe; ali kad mu umrije sin, ukopa njega ondje.

[1]) Čelebija, dolazi od turske riječi čelebi = gospodin.

Nadgrobni je natpis ovo:

قدمات المرحوم والمغفورله الشهيد ابراهيم بك ابن حسن ناظر

الچلبي لسنه وتسعمائه

Natpis znači: „Ovdje počiva pokojni Ibrahim-beg, sin Hasan-Nazira Čelebije, umr'o godine (fali komad kamena)... i devet stotina“.

Komad, na kome prvi dio godine bijaše, otpao je prije više godina, dok je drugi dio natpisa dosta dobro učuvan.

Na južnoj strani džamije ima dosta dobro sačuvan grob od bijela mramora, u kome leži osnovač Aladža-džamije.

Nadgrobni natpis jeste:

قدذاق باالملك مرالذبان كاس كل من عليها فان وارتحل من دارالاحزان الى

دارالكرامة و الرضوان مرحوم مغفور ناظر حسن بن سنان

فى اواخر ذى الحجة من سنة ستين وتسعمائه

U slobodnom prijevodu znači: „Angjeoskom pomoću ispraznio je gorku čašu, od koje svak na ovom svijetu okusiti mora, i preselio se iz ovog brižnog doma u onaj blaženstva i zadovoljstva, Bogom pomilovani pokojni Nazir Hasan, sin Sinana, koncem mjeseca Zilhidže 960.“

Po tome se je dakle osnovač tri godine poslije dogotovljenja džamije (957.) prestavio.

Natpis nad ulazom u džamiju i ovaj baš izneseni nad drugim grobom, kao da su u opreci, počem je u prvom govor o Hasanu, sinu Jusufa, a u zadnjem o Nazir-Hasanu, sinu Sinana; ali pošto narod za dotični grob jednodušno kaže, da je grob osnovača džamije, to je vjerovatno, da je otac osnovačev, kao što je i dan-danas još običaj, imao oba imena, Jusuf i Sinan.

O osnovaču narod ovako misli: Visoki naslov „Čelebija“, koji upotrebljavahu s početka sami sultani, kano i cijela umjetnička i skupa gragjevina, pokazuju, da je osnovač njezin, Hasan-Nazir Čelebija, bio velika i imućna osoba, s toga ne će biti neopravdano nagagjanje ovdašnjega kadije, Ibrahim-eff. Mulavdića, da je Hasan-Nazir sin onoga Sinana, koji je poslije turskoga zauzeća Bosne dva puta, i to po redu peti i jedanaesti vezir bio. Izmegju toga vezira Sinana i Hasan-Nazira ima razmak od 34 godine. Mogućno je dakle, da je Hasan-Nazir bio sin rečenoga Sinana, i da je istovjetan s onim vezirom, koji se broji po redu kao sedamnaesti vezir.

Ko i od kuda bijaše neimar i slikari džamije, ne zna niko da rekne, i nigdje nema natpisa, koji bi o tome pomen činio.

Pjesme, koja bi se odnosila na gragjenje džamije nema; a narodno pričanje tek zna, da je Hasan-Nazir neimare iz Azije doveo.

Glavni je ures džamiji mimber (propovjedaonica), koji je vrlo lijepim stilom od bijela kamena sagragjen.

U srednjem polju (orti) na glavnoj strani mimbera nalazi se polu-lopta od uglačana šarena kamena (mrko-zelenkaste i bijele pjege, po svoj prilici vrsta serpentina), za koju narod veli, da je tako dragocjena, da bi se za novac, što vrijedi, druga Aladža-džamija sagraditi mogla. Ta lopta, vele, da je sjala kano alem-kamen, ali se nje jednom dotaknuo njeki nevjernik, te u isti mah izgubi ona sjaj.

Megju muhamedovcima još se sačuvala ova priča o osnovaču džamije:

Hasan-Nazir bio je sin siromašnih roditelja iz Vakufa, te pošto se jednom sa roditeljima posvadio, otišao je u svijet i pridvorio se kod cara sultana.

U Carigradu je svršio nauke s najboljim uspjehom i postao kod cara „nazir“, t. j. najpovjerljivija i najpouzdanija osoba.

U cara služio je više godina, pratio ga svuda i išao s njim po vojnama, a kada je prošlo dosta godina i Hasan-Nazir stekao mnogo novaca, zamoli cara-sultana da mu dopusti vratiti se kući, da vidi majku i roditelja, i da mu car dade ferman, da može za uspomenu napraviti u Foči džamiju.

Car mu to odobri, te Hasan-Nazir pogje na put, i ponese sa sobom tri puna ćemera blaga.

Idući putem uhite ga 40 haramija (razbojnika), metnu mu na ruke lanac, otmu mu sva tri ćemera blaga, pa ga dovedu noću u han, gdje svi zanoćiše.

Pošto se haramije napiše i zaspaše, Hasan-Nazir prouči jednu molitvu, a u taj mah otvore se lanci na rukama, on se oslobodi, pokupi sva tri ćemera svog blaga, uzjaše konja i dogje sretno u Foču.

Kad je stigao na polje u današnjoj Aladža-mahali kraj Ćehotine, nagje svoju staru majku gdje suši žito na suncu. On je upita, čija je ona, a ona mu počne pričati, da je imala sinka-jedinca Hasana, da se jednom s njim malo svadila, pa da joj je taj sinak pobjegao u vilajet, i da nikad više čula nije za njega.

Hasan-Nazir upita majku, bili ona mogla sada još poznati svog sina, a ona mu reče, da je njezin sinak imao na ruci jedan madež, te da bi ga po tom biljegu lako mogla poznati. Hasan-Nazir zavrati rukav, pokaže joj madež na ruci i upita, može li sada poznati svog sina? a ona — pošto je vidjela madež — zagrli ga obadvjema rukama, te od velike radosti dušu ispusti.

Na tom istom mjestu počeo je Hasan-Nazir graditi Aladža-džamiju.

Dobavio je neimare iz Azije, te se s njima jednog dana uputi u selo Vikoč, da traži majdan za kamenje. Kad su došli u Vragolove (općina Vikoč), zanoćili su kod Vranjače pod stijenom Sokolovicom, a sred noći na pô sata od tog mjesta, gdje su zanoćili,

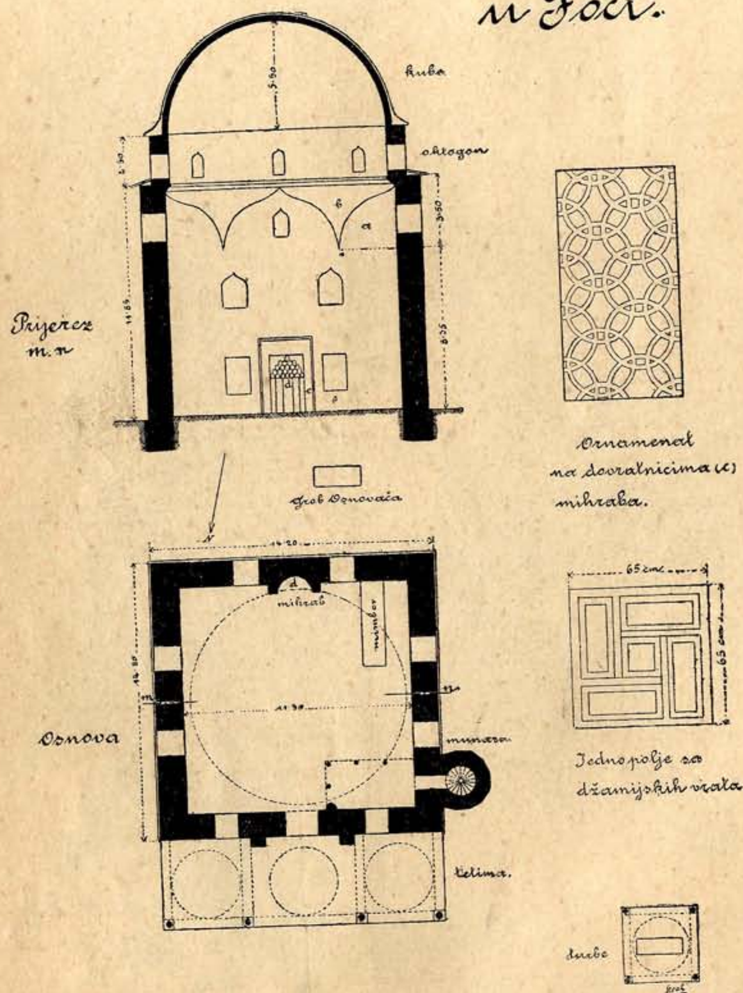

odlomi se stijena i svi se iz sna probudiše i jako uplašiše. Neimar-baša ih umiri, te im reče: „Ne bojte se, napraviće se džamija, evo odvali se negdje blizu stijena, te sâm Bog nam majdan otvorio i pokazao gdje imademo tražiti kamena“.

Pošto svanulo, otigjoše pod onu stijenu gdje se kamen srušio, pa tude nagjoše odvaljenog kamenja, velikog kao kuća. Tude počeli neimari odmah tesati one velike stupove, od kojih četiri komada — svaki od 3 *m.* visine a 1 *m.* i 27 *cm.* u obimu — stoje pred ulazkom u Aladža-džamiju.

Pošto su stupove uredili, prevezu njih i ostalo kamenje u Foču preko planine Baća, kuda je vodila u staro doba široka cesta,

Aladža-džamija u Foči.

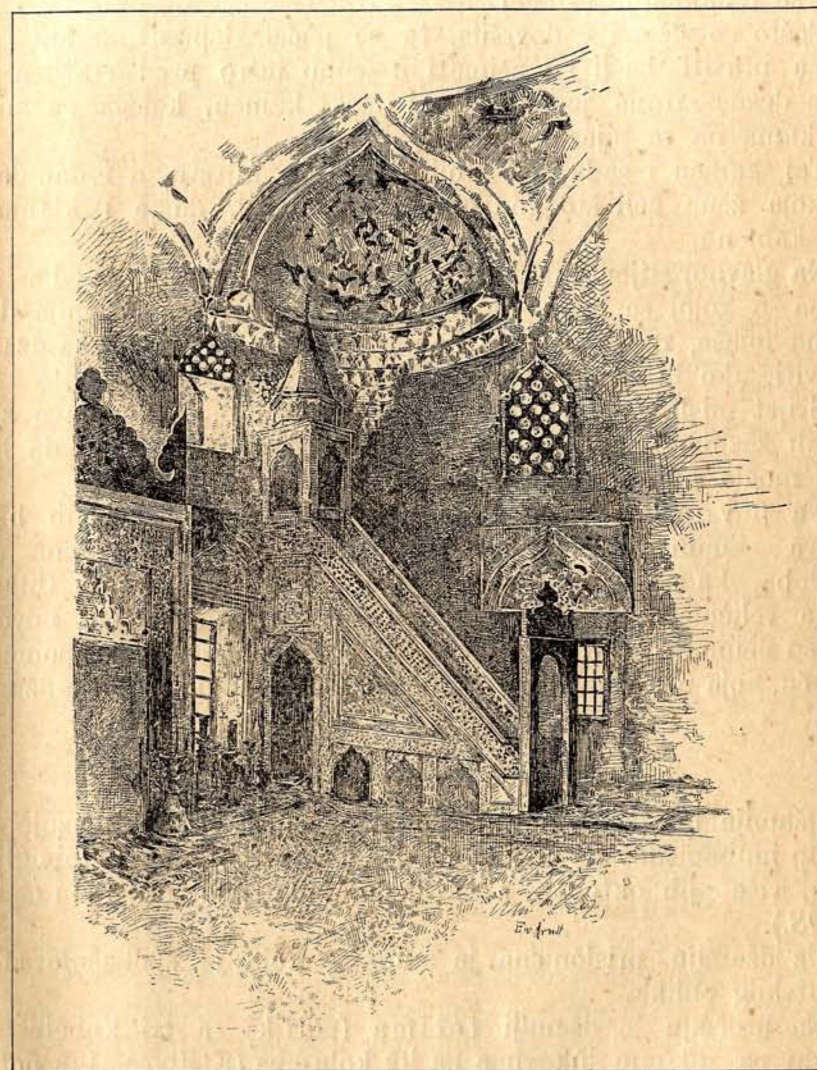

kojoj se mjestimice i dan-danas još trag vidi. Od kamenitih stupova, ostao je jedan pod Sokolovićom, te se tamo i danas još vidjeti može.

Pošto je gradnja džamije toliko napredovala, da su glavni zidovi dogotovljeni, zaviče hair-sahibija (Hasan-Nazir), neimar-baši, da se požuri, te da se već počne kube (ćemer) praviti.

Neimar-baša (glavni-majstor) na to izmjeri duvarove; dade jednu mjeru hair-sahibiji Hasan-Naziru, a drugu uzme sebi, te uteče ispred očiju Hasan-Nazira, i krio se od njega cijelu godinu dana.

Hair-sahibija Hasan-Nazir bijaše ljut na neimar-bašu, koji se od njega tako dugo vrijeme krio, i bez kojega započetu džamiju nije mogao dogotoviti, a kada se neimar-baša poslije godine dana opet vratio, htjede ga Hasan-Nazir ubiti. Neimar-baša zamoli hair-sahibiju (Hasana-Nazira) da malo stane i da mu dade onu

mjeru, koju mu je on uručio prije godinu dana, a izvadi i mjeru, koju je kod sebe ostavio, te izmjeri njima opet duvarove džamije.

Kad je izmjerio, pokazalo se, da su duvarovi za cijeli aršin manji, jer se kamenje kroz godinu dana sleglo. Onda reče neimar-baša hair-sahibiji Hasanu-Naziru: „Da sam onda po tvojoj zapovjedi kube na taze duvarove metnuo, džamija bi se bila srušila za malo

godina; — sada kad metnem kube, smijem stati, da će tamam do kijameta stajati džamija, te da joj ništa ne će faliti".

Hair-sahibija vidje, da neimar-baša ima pravo, oprosti mu, što se od njega cijelu godinu sakrivao, učini mu zahvalu, lijepo ga obdari, pa se gradnja džamije opet nastavi.

Pošto se svrši kube i munara dogotovi, natakne neimar-baša na krov munare alem, a sebi napravi od dasaka krila, te preleti sa munare preko Čehotine-vode na jednu megju prema munari, a ni da se i najmanje ozlijedi.

Pošto se džamija dovršila, te se počela ispred nje sofa pred vratima praviti, našli su neimari u jedno jutro pred vratima džamije s desne strane jedan golemi mrki kamen, kojega su angjeli na rukama na to mjesto donijeli.

Taj kamen i sada još stoji na istom mjestu, a i dan-danas, ako koja žena želi što god od Boga izmoliti, dogje i klanja na onom kamenu.

Na glavnoj stijeni mimbera nalazi se jedna polukruglja od zelenog kamena, o kojoj se priča, da je Hasan-Nazir, pošto džamija dogotovljena bijaše, rekao: „Ovim kamenom može se ista ovaka džamija napraviti, ako bi se ova kada srušila ili oštetila".

Svijet misli, da na ovom mjestu mora biti veliko blago zakopano ili zazidano, jer sama polukruglja ne vrijedi toliko, da bi se njome mogla nova džamija sazidati.

Na duvarovima iznutra džamije vidi se pet golemih bijelih krugova, kojim je polumjer (radius) 44 *cm.* Pričaju, da je u ono doba, kada se Aladža-džamija gradila, jedan somun (hljebac) od iste veličine kao što su ti krugovi, koštao paru ($^1/_5$ novčića), te da su neimari ostavili te biljege, da potomcima ostave spomen na jeftinoću, koja u Foči vladaše u vrijeme, kad se gradila Aladža-džamija.

II.

Džamija fočanska (vidi njezinu sliku na *str. 107.*) prikazuje nam čisti tip muhamedovske bogomolje. Na kvadratnoj osnovi stoje glavna platna, više njih oktogon, a na njemu kube (vidi prijerez i osnovu, *str. 108.*).

Uz džamiju prislonjena je munara, koja je spoljašnje strane prizmatskog oblika.

Na pročelju je džamiji tetima (portik) sa tri kubeta, koja počivaju na zidanim lûkovima na lik kolumbe (Kielbogen), a potonje podupiru viti stupovi.

Ispred portika stoji, kao obično, česma; oko džamije nalaze se grobovi, megju kojima su najznamenitiji grob osnovača i turbe njegova sina.

Nutarnji raspored džamije, koji je u tijesnoj svezi s vanjskim oblikom, jest ovaj: U visini od 8·35 *m.* rogjaj (Anlauf) je lûkovima

na lik kolumbe, kojih ima osam. Četiri su po glavnim platnima i tek malo se ističu, a izmegju njih četiri druga lûka, što poprijeko iznad kutova nutarnje prostorije stoje. Tim načinom se stvara na rogjaju lûkova osmerokut, koji je u skladu s gornjim oktogonom džamije. U lûkove, što poprijeko vrh kutova stoje, upiru se svodovi (polu-kubeta), koji se priljubljuju uz dva susjedna platna, zastirući im kut. Ispod polukubeta u kutovima ima stalaktitskih konsola — tako, da je prijelaz kvadratske česti gragjevine u njezinu poligonalnu i zasvogjenu partiju posve harmonički izveden.

Poviše i izmegju rečenih lûkova raspinju se osam usjelaka (Pendentifs), koji u kružni vijenac (Kranzgesims) prelaze. Vijenac pak osnovica je tamburu, t. j. već spominjanome oktogonu, koji je u nutrašnjosti džamije grugovidan i kube nosi.

Tri od glavnih platna imaju svaki po pet prozora: dva, dolje, pravokutnog oblika, više njih dva sa šiljastim lûkovima, a nad potonjima peti prozor takogjer sa šiljastim zasvotkom. U četvrtom platnu (na sjevernoj strani) jesu vrata, koja su mramorom zaokvirena. Oktogon pak ima na svakoj strani šiljast prozorčić.

Nutrašnjost džamije, prema potrebi muhamedovske vjere, ima izdubak za hodžu (mihrab), koji gore ima svod na saće (Zellengewölbe), kako se obično nahodi po arapskim gragjevinama Sicilije. Za tim je tu mimber (propovjedaonica, vidi sliku na *str. 109.*), i uza vrata kor. Ispod kora je ulaz u munaru.

Munara ima ukupnu visinu od 36 *m.* [1]); od kojih 26·60 *m.* idu na visinu njezinu od zemlje do podanka šerefe (galerije) Na 120 stepenica (22 *cm.* visokih) penjemo se do šerefe. Stepenice su na vrtež. Šuplji prostor munare ima prijećnik od 1·30 *m.*, a zidovi debljinu od 28 *cm.*

Materijal je u zidova džamije i munare vapnenac (sedra, tuff); kube je od opeke sagragjeno i olovom prikriveno; a od istoga je materijala i krov povrh glavnih platni, na podanku oktogona.

Konstrukcija muhamedovske bogomolje potekla je iz vizantijskoga stila, prvi zasnovači njeni bijahu Grci [2]). Odstupanje od vizantijskog načina nahodimo tek u prozorima na šiljasti lûk; vizantijski stil upotrebljavao je polukružni zasvodak [3]). U grčkih gragjevina pridržavao se oblik kubeta i u spoljašnjosti [4]), a tako je i u većine turskih džamija. U skladu s vizantijskim stilom — u kome su se vijenci (Gesimse) slabo isticali [5]) — imamo i na gragjevini fočanskoj vijence sa slabim profilom.

Glavni raspored grupe gragjevinskih spomenika, kojoj i džamija u Foči pripada, osniva se na upotrebi izvjesnih trokuta, ovima

[1]) Pri sakupljanju omjera pomogoše nam gg. šumar Kock i nadcestar Glavina.

[2]) Léon Parvillée: „Architecture & décoration turques au XV. siècle". Paris 1874., str. 12.

[3]) Alois Hauser: „Styl-Lehre" (Mittelalter), Wien 1884., str. 12.

[4]) Alois Hauser: „Styl-Lehre", str. 14.

[5]) Alois Hauser, isto djelo, str. 18.

se dolazi do prikladnih proporcija, koje odgovaraju zakonima stabilnosti [1]).

Trokuti, kojima se zasnovala konstrukcija fočanske džamije, mislimo, da su ovi:

a) Za dônju čest gragjevine, do prijelaza u svodove, nalazimo trokut s osnovicom od 11·50 *m.* (širina nutarnjega prostora), i s visinom od 7·15 *m.* Potonja se omjera podaje subtrakcijom komada α i β od visine 8·35 *m.* (vidi tehnički nacrt, *str. 108.*). Komad α je vijenac na rogjaju polukubeta (Anlaufsgesims), 20 *cm.* visok; komad β je odstojanje temelja gragjevine od podanka najnižega reda prozora, 1·0 *m.* [2]). Omjere 11·50 i 7·15 *m.* odnose se kao (8 : 5), a to je takozvani „misirski trokut" [3]).

b) Za gornju čest gragjevine, od rogjaja svodova do nutarnjega tjemena kubeta, imamo trokut, u koga je osnovica i visina jednaka, svako po 11·50 *m.*

* * *

Dekoracija. Slikar, g. Ewald Arndt, koji je pridodate slike izradio, piše u svome izvještaju:

„Na žalost se u nekoliko ukupni utisak džamije kvari krovom, podignutim na portiku (tetimi) zarad zaštićavanja njegova živopisa. Dakako da je taka zaštita potrebita bila; kamo sreće, da je već prije više desetina godina uspostavljena, jer se živopis već vrlo jako nepogodom oštetio, i tek bezbojni fragmenti pokazuju, da je ovdje njekad umjetnik prvoga reda djelao. Naročito crtež (*slika I.*), koji duvar na obje strane prozora popunjuje, iznosi nam vještaka u izragjivanju ornamenta. Srednji dio osobito se odlikuje otmenošću linija i vještim rasporedom oblika, a u potonjih se bujnost ublažuje elegantnim raščlanjivanjem. Oko ne može da razabere nikakvu prazninu u kompoziciji, slobodno i neusiljeno prilagogjuju se crte prostoru. Dva omanja ugaona komada dobro dovršuju gornju čest. Pâs (ćenar), istoga karaktera, zaokviruje srednji dio, i skladno posreduje izmegju srednjega i spoljašnoga dijela, koji je plosnat ornamenat, što kano urnekom ortu (Füllung) i pâs zaokviruje. I potonji ornamenat, koji je laganiji i u vitijim crtama teče, pokazuje umjetničku ruku. Ovdje nema oskudnosti u formama, niti pretovarenosti.

Cjelinu pak nadvisuje i okrunjuje polukružni postavak (Aufsatz), takogjer u položenom (plosnatom) ornamentu. Ovaj postavak, kano i susjedna mu ovjenjača (Bekrönung) uvrh prozora (*slika II.*), odstupaju karakterom. Istina, i ovdje se vidi ista sigurnost u raspo-

[1]) E. Viollet-le-duc u predgovoru već spomenutoga djela Parvillée-a, na str. II.

[2]) Primjer za osnovicu trokuta, koja odstoji od zemlje, pruža mausolej Muhameda I. u Brusi (Parvillée: str. 15. i tabla 28.).

[3]) Parvillée, u rečenome djelu, str. 14.

regjivanju prostora, ali su crte glomaznije, i sve je udešeno više za dekorativan utisak.

Cijela izrada pokazuje, da je dotični umjetnik ne samo posve vladao kompozicijom ornamenta, već da je i u tehničkom izvogjenju jednako vješt bio. Čisto i korektno je vogjena kičica (kist) u konturi, nema crtice, da je mehanički kopirana, i čak na najsporednijim dijelovima vidi se potpuno osjećanje za formu.

Ako smo već na ulazu imali tako izvrstan utisak o umjetničkoj opremi, to se nadamo u unutrašnjosti džamije isto zadovoljstvo zateći. Dok je spolja nepogoda uništavala ragjevinu, to su iznutra valjda vlaga i drugi škodljivi uticaji kvar prouzrokovali. Stoga utisak i nije osobit; umjesto bojovitih šara, prikazuju nam se ulomci negdašnje dekoracije posred pjega i grebotina. Za to i ne mogosmo više od dva ugaona komada precrtati (*slika III.*, komadi *14.* i *15.*). Potonji nalikuje u shvatanju na iznesene već ornamente (*slika II.*). Ovdje susretamo istu ustrojku, ali se oku strànom čini težina gdjekojih forama.

Prijegjimo na mimber (*slika IV.* i ona na *str. 109.*). On je vit i u propanj se diže, a čista mu je arhitektura. No pri bližem posmatranju njegovih pojedinosti opažaju se zamašite praznine u izradi. Ornamenti su djelomice uzoriti, i mogu se isporediti sa ornamentalnim živopisom, djelomice pak im je ustrojka i izrada posve nevješta. Ako su detalji 4., 5., 6. i 7. (*slika IV.*), naročito 7., koje je najljepši ornamenat na mimberu, izvanredni objekti za studiju, to ostali detalji posvud pokazuju nedogotovljenost.

Kompozicija detalja 7. istoga je karaktera kao ures na vanjskoj strani, i ovdje valja se diviti ubavosti crta. Ornamenat mu je na oskok (bas-relijef) i svjedoči da je izvodilačka ruka ovdje isto tako vješto dlijetom upravljala, kao u predinzesenim radovima slikar kičicom. I prisiljeni smo, pri sadašnjem isporegjivanju ragjevina, detalju 7. izmegju boljih dekoracija prvenstvo kano najboljoj dati; dakako, da ne smijemo zaboraviti, da se kod živopisa džamije sad djelovanje boja već ne može ocijeniti, dočim radovi na mimberu, i ako nijesu u posve dobrome stanju, ipak u svojoj iskonitosti se održaše.

Od detalja 8., 9., 10, 11., 12. i 13. (*slika III.*), valja 9. i 13. priključiti boljima; 11. i 12. su osrednje vrijednosti, a za 8. i 10. valja reći, da čine utisak nezgrapnosti i negotovosti.

Pročelje mimbera dijeli se na lice s ornamentima 1. i 2., i na profil s ornamentom 3. (*slika V.*). I ovdje na pročelju pokazuje se nedogotovljenost ragjevine, koja je gotovo nelijepa u 1. i 2., i tek 3. slab je izuzetak. Stoga mimber, pri kritičkome ocjenjivanju, čini utisak polugotovoga".

Ovoliko slikar Arndt.

Zarad daljeg objašnjenja ornamenta još dodajemo, da se u arapskom stilu dva reda ornamenta ističu: vegetabilni i geometrijski [1]).

Jedni i drugi motivi osnivaju se na mreži pràvih crta (armaturi) [2]); a načelo im je rezultat dobroga poznavanja geometrije [3]). Kod džamije fočanske nahodimo obje vrste ornamenatskih oblika, a uz njih se upotrebljuje još i pismo za ures.

1. Vegetabilni motivi. Ovamo idu: serdžada (*slika I.*), koja ima bijele šare na crnome temelju, i njezin gornji postavak; za tim ornamenti na *slici II.*, u kojih je najljepši pletenica (bijela sa crvenkastim ivicama na modrome temelju); ovaj primjer trostruke vijugalice (Ranke) rijedak je [4]). Napokon pripadaju ovoj grupi još i ostali ornamenti na *slikama III., IV.* (osim 4.) i *V.*

2. Geometrijski motivi. *Slika IV.* br. 4. prikazuje nam pràve linije, koje se pod izvjesnim uglovima presijecaju, a to je motiv kahirski; ornamenat na dovratnicima mihraba (vidi tehnički nacrt na *str. 108.*) postao je ispresijecanjem kolutova, što je pak algirski motiv ornamentacije [5]).

U ornamenata u nutrašnjosti bogomolje šare su zlatne, a temelj crven, modar ili zelen.

3. Natpisi, upotrebljeni za ures, koje nam je prepisao i s arapskoga preveo predusretljivi kadija fočanski, ovi su:

a) Na vanjskoj strani vrata džamije, koja su od tvrda drveta i dvokrilna, a svako krilo sa četiri polja, od kojih tri dônja imaju oblik iznesen u „tehničkom nacrtu", dočim četvrto (gornje) polje sadrži zlatan natpis na modrome temelju.

S lijeve strane:

عجلو بالصلوة قبل الفوت

(Addžilu bissalati kable el feuti; to jest: Pohitite na molitvu prije nego vrijeme progje).

S desne strane:

وعجلو بالتوبة قبل الموت

(Addžilu biteubeti kable el meuti; što znači: Pohitite, da se prije smrti progjete nevaljalih stvari).

---

[1]) Alois Hauser: „Grundzüge der ornamentalen Formen- und Styllehre", Wien 1888., str. 33.
[2]) Parvillée, u višekrat spominjanome djelu, str. 13. i Hauser, u predrečenome djelu, str. 33.
[3]) Parvillée, isto djelo, str. 13.
[4]) U imenovanome djelu Parvillie-ovom ga nema!
[5]) E. Viollet-le-duc, u rečenome predgovoru, str. II.

b) Na zidu nad vratima u džamiji:

وان المساجد لله فلا تدعو مع الله احداً

(Ve ennel mesadžide lillah fela ted u me allahi ehaden; to jest: Bogomolje su samo za Boga, drugom se ne klanjajte i ne molite do jedinome Bogu).

c) Nad mihrabom:

كلما دخل عليها زكريا المحراب

(Ćullemah dehale alejha Zekerija el mihrabe; Koran treća sura „Ali imran").

d) Oko tjemena kubeta natpis je arapski „Esmaul husna" t. j. 99 lijepih imena božjih.

e) Na učelku pristupa na mimber piše arapski: „Samo je jedan Bog, a Muhamed božji je prorok".

Svršavajući, dodajemo ovim natpisima još riječi, što ih je na spoljašni zid džamije, ispod tetime, prije jedno 200 godina zabilježio putnik Persijanac:

سفر کردم بهر شهری رسیدم

ولکن انجنن جای ندیدم

(Sefer kerdem beher šehri residem — ve lakin enčunan džaji nedidem); što znači: „Hodao sam i u svaku veliku varoš došao sam, ali mjesta, kao ovo, ne vidjeh!"

Ћуприја на Мосту.

Приопћио Стеван Делић, учитељ.

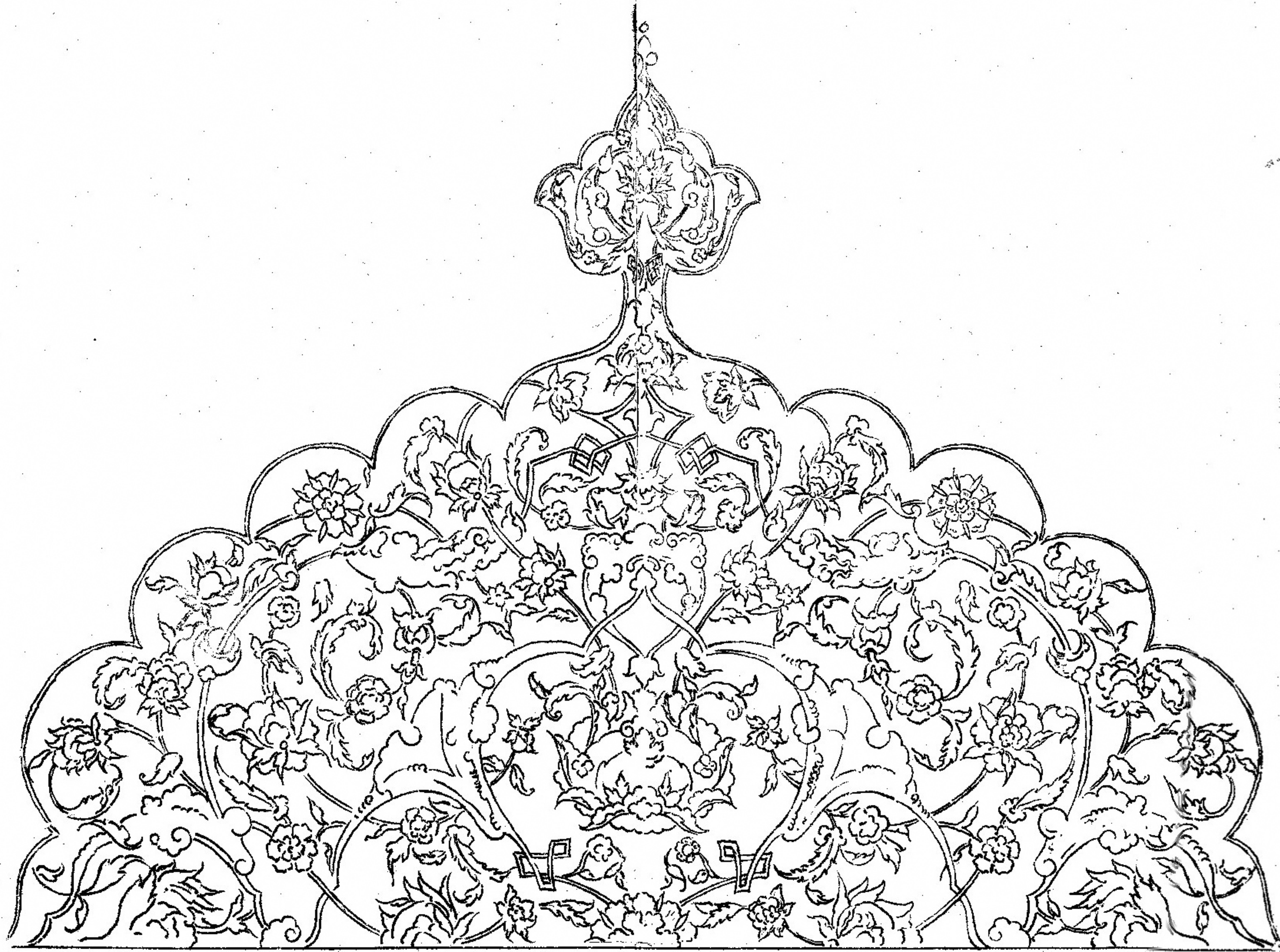
Један сат хода на истоку од Требиња бијели се на десној обали ријеке Требињчице лијепо сеоце Мост, или како га још зову — Арслан-агића Мост.

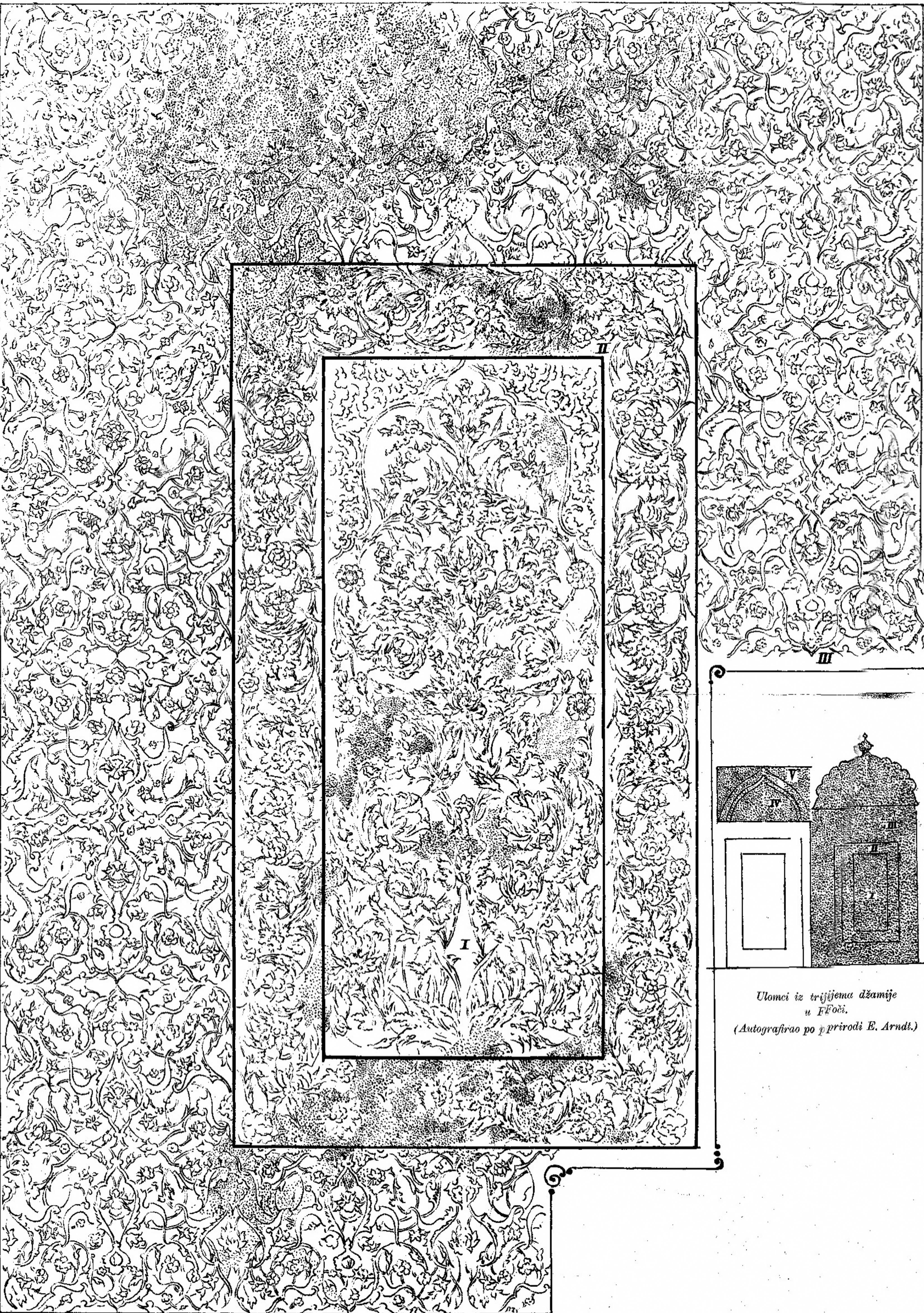
Мост и ако је окружен брдима, опет је једно од богатијих села требињских, јер Арслан-агићи осим оно рâвни уз ријеку, још и у камену трапе и ограде граде, по примјеру сусједног Жупљанина или Конављанина, па ако ништа, а оно воћа или духана посаде. Уз таку радиност они ништа и не желе, но су свачим гáни [1]), а у читавој околици чувени и виђени, као стара племићка породица — Арслан-аге!

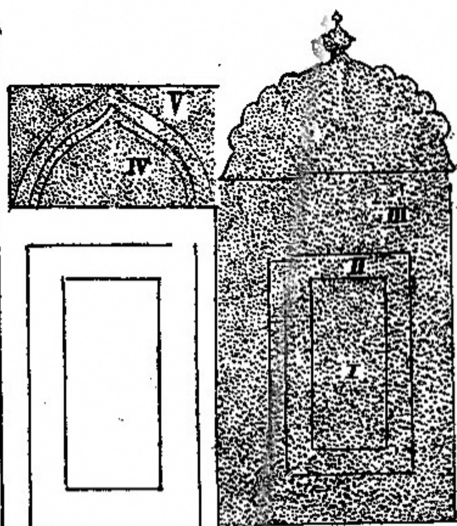
---

[1]) Гáни = задовољни.

Slika I.

Ulomci iz trijijema džamije u Foči.
(Autografirao po prirodi E. Arndt.)

Slika III.

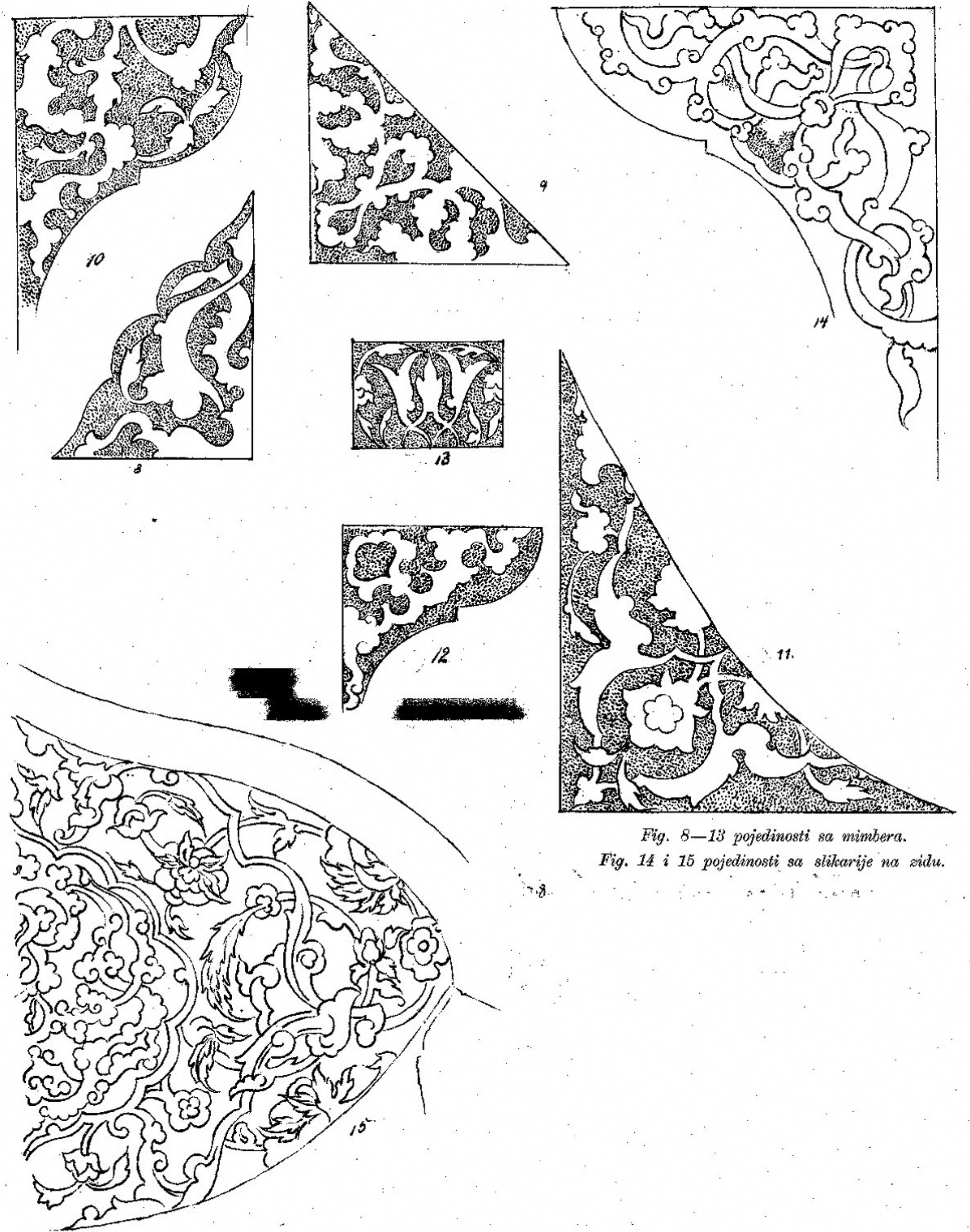

Fig. 8—13 pojedinosti sa mimbera.
Fig. 14 i 15 pojedinosti sa slikarije na zidu.

Slika V.

Pročelje mimbera.

Но осим тога Мост је још и ради своје стародревне ћуприје знаменит, која је ниже села у дуљини преко 80 *м.* пресводила Требињчицу — што нам је додана слика показује.

Ћуприја је на два, — до 15 *м.* висока, велика осредња и три мала окна од лијепог тесанца камена сазидана, као да је у калупу изљевена. Изнад осредњих окана шњемерено је још по једно, а на сред ћуприје — између великих сводова — диже се кућа једнокатница, зидана од камена у висину до 4 *м.* Испод куће је пролаз, а штите га двије на свод капије са двоструким јаким крилима и мандалима.

Крајем ћуприје и с једне и с друге стране нанизане су велике, лијепо отесане камене плоче до 1 *м.* широке, а толико и високе. Плоче су између себе спојене комадима засађена гвожђа — ћускијама — у средини и оловом залите, да је цијели наслон, као два низа мрнђела крајем пелијеша постављен. — Тај низ бијаше гдје-гдје временом окрњен, но прошле године, кад се ћуприја поправљала, дигоше порушене плоче и на своје их мјесто учврстише, те је сада ограда опет потпуна. Тада је и први пут ћуприја поправљана, како народ памти, а никад прије од постања свога!

Ко је ову ћуприју саградио, за сигурно се не зна, јер нам из пријашњих вијекова никакви натписи не преосташе; но нема сумње, да је једна између знаменитијих останака давнијех вијекова, а уједно и најзнаменитија у старој Травунији. Она својом радњом и љепотом надмашује многе старе грађевине Босне поносне и кршне Херцеговине; па с тога је „Босанска Вила“, када јој год. 1888. у 13. броју донесе слику, приписује на страни 207. мајсторлуку и слави старих Римљана [1]).

Да ли су је збиља Римљани градили, нека томе послу вјештији чово изрече свој суд, а ја ћу само прибрати овдје, што нам старци с уста на уста сачуваше.

Неки опет хоће, да су је Турци градили послије заузећа Херцеговине.

Турци, заузевши Херцеговину, нијесу се настанили у Требињу, но остадоше у Новоме, као аге и господари Требиња, гдје им чивчије и чифтлуци бијаху [2]). Станујући у Новоме до

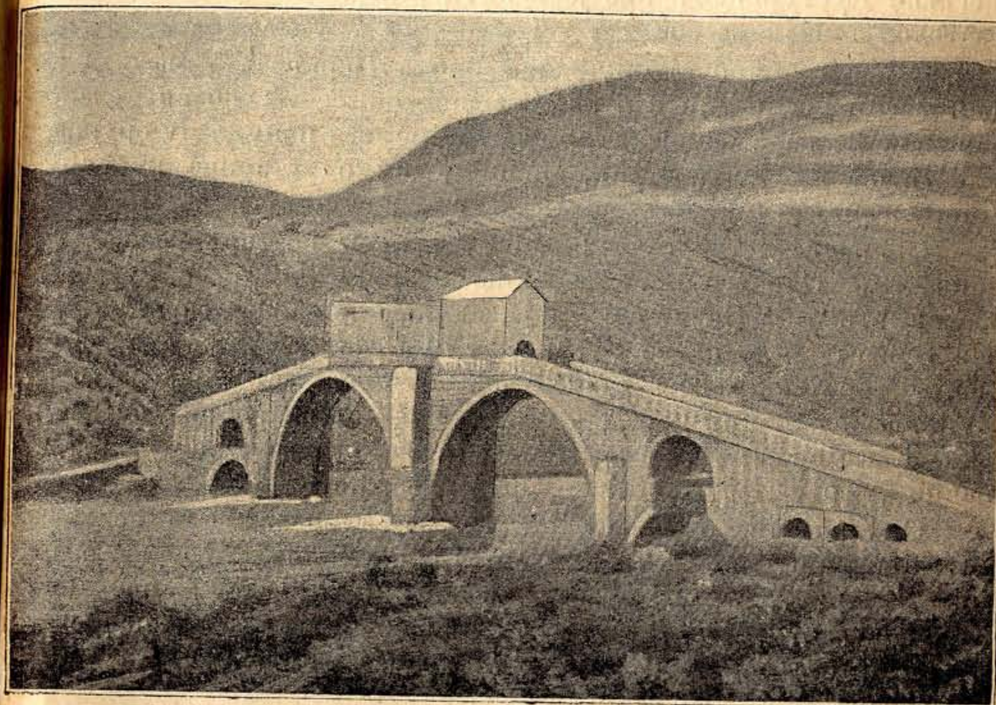
[1]) Г. В. Клаић, говорећи о римским старинама у Босни и Херцеговини („Повијест Босне“ стр. 35.—39.), не спомиње нигдје о Требињу, ни околици његовој, а сигурно да је у ком изворнику наишао на ову ћуприју, не би је лако у свом дјелу испустио. Но у књизи: „Опис Босне и Херцеговине“ — од Томе Ковачевића, Београд 1879. — говори се на страни 90. „Град, који и сада овде постоји, од Римљана је зидан и зове се Трибуниум и Трибунија“; па можда је и ћуприја римска (?).

[2]) Да су Турци у Новоме, а не у Требињу стајали, о томе свједоче многе народне пјесме; а особито је једна, што се тиче чифтлукâ, у устима народа остала: „Пошетале буле из Новога, у Требиње брати винограде“.... Осим пјесама свједоче још многи царски ферmани, што су их у Новоме добивали, те их је наћи готово у свакој кући мухамеданској у Требињу и околици му. Но све то на страну, најбољи нам је доказ родбина православних Новљана са требињским Турцима, гдје једни у других иду, а особито о славама; те жива народна предаја у устима свакога Требињца.

прије 200 година, кад их Млечани истјераше и господари Новога постадоше, не имађаху интереса градити ондје ћуприју, но како ћемо видјети, они је нађоше.

Кад су Турци из Новога потиснути, те се заклонише у Требиње, сваки оде на своје чифтлуке, а неким својим намјесницима подијели цариградска влада повластице, да могу разне дохотке побирати од народа и тим се уздржавати. Међу тима бијаше и неки Арслан-ага, од кога је данас читаво село Арсланагића, и по коме се од тада и Мост назива — Арслан-агића Мост.

Арслан-ага, дошавши у Требиње, нађе ћуприју и добије од султана писмену потврду [1]), да преко ње не може прелаз ку-

пити, јер онуда бијаше од старине џада цијеле Босне и Херцеговине у Нови по сô.

Арслан-ага, да осигура себи доходак, начини на ћуприји кућу, од које и данас половина у цијелости стоји, те у њу намјести своје слуге, који су му прелаз наплаћивали.

Послије њега купљен је прелаз и даље, док се не умножи његово племе, па никад се насулити [2]) око њега, но увијек мржња и свађа између њих. Уз то се опет отвори нови пут на Дубровник, те прелаз преко ћуприје спаде на ништа, па с тога

[1]) И сада се тај царски ферман налази — уз остале списе — у Арслан-агића на Мосту.

[2]) Насулити = погодити, нагодити.

и пустише побирање прелаза на њој; а кућу уступише пандурима за обрану од непријатеља. Пандури су ту све до окупације стајали, бранећи ћуприју, да је Црногорци не дигну у лагум, а и села не запале.

Толико се зна о ћуприји, од како се Турци из Новога доселише, а сами Арслан-агићи кажу, да је врло стара и да ју је њихов прадјед ондје нашао.

По томе је Турци нијесу градили. Народ говори, да је грчка грађа, а то с тога, јер онако лијепо, онако тврдо само да знају Грци градити, и нико други.

Неки се опет ни с тим не слажу, но веле, да је градио некакав Кустурица, а био је нашега рода и кољена, ама му се за закон ништа не зна.

О њему приповиједају, да је био у Цариграду, па кад је цар требао да дијели с неким мејдан, он се на позив телала јави, да ће цара замијенити. Цар га прими и понуди му оружје, али га он одбије, говорећи, да има једну од старина кустуру (стару сабљетину).

Он изиђе с том кустуром на мејдан и сретно свлада непријатеља. Цар му сада дâ силно благо, а он крене кући, и здраво стиже у Нови, гдје лијепе дворе и ханове сагради. — Из Новога крене преко Зубаца, те на Грабу сазида — за успомену — велики хан; а отален дође на оно мјесто, гдје је сада ћуприја. Ту науми такођер неки хаир оставити, па се посавјетује са својим земљацима, а они га наврате, да ћуприју начини, јер је ту од велике користи путницима.

Он пристане и зовне мајсторе, да се погоде, али неимар, држећи, да не ће имати новаца за толике силне грађевине, рече му, да најприје треба препети конон преко воде, а низ цио конон објесити пуну кесу до кесе с новцима, па те новце у темељ просути, и онда ће се моћи грађевина отпочети и остаће дуговјечна.

Пристане одмах на то Кустурица, препне конон, објеси кесе пуне новаца, па кад хтједе да их проспе, повиче неимар: „Не за Бога, господару! Ја сам хтио видјети, хоћеш ли ти имати толико силно благо, да начиниш ћуприју!“....

Пошто ћуприју сврши, онда крене даље, и дошавши у Пријевор (за Билећом), начини ондје хан. Отален је отишао даље, а куда је год пролазио, — говоре, — да је хаире градио. У Босни је начинио четири ћуприје, али ниједна није ни слуга овој на Требињчици!

Трећи опет кажу, да ју је градила некаква краљица, а столоваше негдје у Зупцима — у Бугојеву селу. — У томе селу бијаше велико врело, а вода му тецијаше низ све Зупце, Граб, Драчу, куда се и дан-данас корито познаје.

Једног дана отиђе син краљичин на то врело, па се по несрећи у њему утопи. Кад краљица чује, врло јој тешко буде, па се закуне, да ће врело завалити. Што рече, не порече, него стане паклити вуну и ћебета, те њима заваљивати јаму, док воду не застави. Пошто врело затисне, а вода не имадне куд отјецати, стане се земља трести, и — веле, да је три дана тако држало, док на један пут не пукне земља, а вода избије на другу страну.

Једно је врело одушило на Мосту, гдје је сада „Око“ — једно 500 корака више ћуприје; а друго у Конавлима. — Оно на Мосту лијепо окружи краљица зидом, који и данас траје; а том згодом сагради ниже врела и ћуприју.

Тако народ нагађа, да је ћуприја постала, па тешко се истини приближити, јер како већ рекох — никаква натписа нема [1]).

Мучио сам се на сваки начин и испитивао, е да би ме срећа довела до каког натписа, али ми труд остаде узалудан а жеља празна. Ондашњи ми сељани приповиједаху, да је негдје горе на ћуприји прије био натпис, али да су га војници насипавањем пијеска по ћуприји засули, па се данас више не види. — Од свега, што сам могао наћи, то су два стара писмена „н“ „8“ — на крајњој плочи наслона, како се хоће већ да пређе на лијеву страну ријеке, и то на лијеву руку из двора ћуприје. На другој плочи види се уклесана јабука, што се често на стећцима налази.

Ономе грчкоме натпису, што ми га казиваху у једном од великих ћемера, не нађох ни трага — премда сам дурбин носио. Може бити да га никада није ни било, или га је временом вода кречем и блатом покрила, јер је цијела ћуприја зарасла травом, смоквама, јасенићима, бршљаном и машином.

Но ипак има нешто, што доводи истраживаоца до дивљења, а ваљда му и података даје, по којима би могао закључити, ако ништа, а оно у коју добу да ставиградњу ове ћуприје.

Око ћуприје приличан је број остатака негдашње насеобине, а то су:

а) на лијевој обали Требињчице:

Од ћуприје једно 50—60 корака према истоку — бијели се мала осамљена црквица. Црква је каменом зидана, и бијаше до прије три четири године порушена, а тада је сељани — Мошћани и Нецвијећани поправише. Посвећена је св. Ђорђу, а припада парохији чичевској.

Око цркве има приличан број стећака и плоча, али без натписа, као и црква.

---

[1]) Војници, како на ћуприји стражаре, обичавали би своја имена уклесати у плоче па и године. — Ово само за то напомињем, да не заведе то кога странпутицом, ако би што касније истраживао.

Када је ова црква порушена, као и ко ју је градио, ништа се не зна, но само говоре, да ју је онај исти сазидао, који и ћуприју, а неки нагађају, да је старија од ћуприје.

Црква је православнога типа, као и све остале око Требиња, а служила је, осим селу, и путницима, који би пролазили у Нови.

Од цркве се страном пружа лијепи број громила, које се особито својом величином одликују.

Оваку је једну громилу — дижући је са своје њивице — један од Арслан-агића раскопао, па — како ми каже — да је нашао под њом огњиште, лијепо набијено земљом црвеницом. На огњишту је био пепео и прилично комада од земљана посуђа. Када је огњиште раскопао, нашао је под њим на гроб; а у гробу је нашао уз костур и сребрену пару — већу од новчића, коју је некаквом цестару за 4 гроша продао.

Од ћуприје уз ријеку пружа се преко 400 корачаја дуга башча, која се зове „Ханина“. Ханина се зове за то, јер како причају, ондје је био огроман хан за путнике, а градио се кад и ћуприја. Остаци зидова и сада су добро сачувани, те се види, да је морала бити врло дивна, а и огромна зграда. Зидана је од лијепог тесанца камена, а радња јој је била мајсторска.

Арслан-агићи, градећи себи куће, преважали су из Ханине камен, који им је из двора, као лице служио; а особито дугачко лијепо израђено од басамака камење — у многој је кући пред вратима до на горњи бој наслагано.

Осим камења ту се још налази на товаре разбијених опека и комада земљана посуђа, које сваке године тежаци — обрађујући башче у Ханини — из земље избацују.

Повише Ханине јест већ споменуто „Око“, које је опасано тесаним каменом у висину 2—3 *м.*, а крај њега је млин на два камена. Вода је у Оку студена као лед и сасвим здрава, те служи бо́нима за лијек, који — пошто се окупљу и напију — бацају што сребрено од новаца у њу.

Зид око врела биће сигурно ударен за то, да воду на млин наврате, гдје су још стари жито мљели, па младима, као мираз оставили! . . .

Од ћуприје на јужну страну води низ Требињчицу стари калдрмисан пут преко Полица, Гељова моста [1]) и Чичева у Нови и Дубровник, којим су путем од старина трговци и кириџије цијеле Босне и Херцеговине к мору силазили.

б) на десној обали Требињчице:

Недалеко од моста прама сјеверу је Нецвијеће, село са порушеном старом црквом и огромним стећцима, који се одли-

---

¹) Гељов-мост, то је стара ћуприја иза Полица.

кују величином својом и љепотом, но су без натписа као и црква [1]).

На југо-истоку од ћуприје — до 300 корака — диже се уз Требињчицу клисураста главица са поноситим гнијездом Мичете војводе.

Мичевац бијаше тврд град, а и данас је прилично сачуван. Зидови му бијаху преко 1 *м.* дебели, а гдје-гдје и до 2 *м.* Осим бедема бијаше још са сјеверне стране заштићен у луку са пет кула. Куле имађаху подземља или избе, које су у многоме густијернама (чатрњама) сличне. Да ли су ово тамнице биле, или је за воду служило — не зна се. Народ мишљаше, да су ова подземља пуна блага, па су два и раскопали, али пара ни за лијека [2]). Још стоје три засуте, а има ли шта у њима — не зна се.

Са јужне стране бијаху табије са топовима, а и главна врата, од којих је пут водио преко ћуприје. Више капије најбоље се сачувала кула, а ваљда бијаше то стан војводин, јер је највећа од свију.

Испод Мичевца простире се „Варошиште“, а говоре, да је ту некада била велика варош од 6000 становника, којој данас ни трага нема, но гола успомена [3]).

Мичевац је — како народ говори — сазидао некакав Мичета војвода, а када је порушен — ништа се не зна. Бијаше дуго у власти Павловића, а и у Херцега Шћепана, па га неки и зову Херцегов град [4]).

Мичевац је служио, као тврди град за одбрану од непријатеља, а с њега се — осим ћуприје — види и сва сјеверна вала требињска.

---

¹) Г. В. Клаић наводи по Тајнеру, да је Нецвијеће, као и Горицу дао год. 1465. угарски краљ Матија Корвин фрањевцу Александру Дубровчанину.

²) Копање Мичевца пада уз буну год. 1875., а особито је занимљиво, јер бијаше у Требиње дошао некакав Приморац са писмом, те тврдо увјераваше, да су у Мичевцу закопани силни новци. Народ му повјерова, те грну — особито Горичани и Мошћани, да копају, но мало између њих крв не паде — присвајајући једни и други право на Мичевац. Копало се највише обноћ, јер бијаше изишла наредба од паше требињскога, да се погорјели Корјенићи населе на Мосту и заузму необрађено земљиште Арслан-агића. Арслан-агићи, да избјегну тим немилим гостима: скочи и старо и нејако, те удри дању трапи земљу и ограђивај, а ноћу . . . у Мичевцу, да се тада прегулише! — Пошто двије јаме раскопаше, а пара не нађоше, стану Приморца псовати и ружити. Но он им каже, да је тилсум на новцима, и да се не ће показати, док не доведу „Вида“ и „Шћепа“. У нади, да ће наћи новце, доведу једне ноћи Вида — из Попова — и Шћепа Гркавца — из чаршије, те их поставе пред јаму. Приморац ступи међу њих двојицу са књигом, те почне читати и Богу се молити, а остали око њих с напљеним пушкама, јер се боје, да ће се оној двојици што догодити, па да убију латинина. — Молитва се сврши, а новаца нема . . . . . Преварени људи, а животом огуљени — дигну грају на Приморца . . . и да не би неких људи, не би жив кугарисао . . . . .

³) Клобук спомиње се много пута 13.—15. стољећа, те бијаше тада главно мјесто старе жупе Врм, у којој бијаше и град Мичевац.

⁴) Кад су још прије двадесет година, ради куповине половине Конавала у Радосава Павловића, имали мука и заплета, били су израдили, да им султан Мурат год. 1431. одобри и изда повељу на Требиње и Врм с Клобуком и Мичевцем. (Ратови херцега Стјепана са Дубровника. Чупић. Књ. X., стр. 145).

Осим ових старина, још је под Горицом [1]) останак некадашње старе ћуприје.

Ниже „Студенца“, а испод „динамитног магазина“ налази се велико стијење, разбацано по води. Ове су стијене — како народ гуди — од некадашње старе ћуприје. Ћуприја не бијаше — Бог зна каква, но проста. . . Може бити, да су стари оно камење у воду навалили, а преко њих даске, или греде положили, што им је за прелаз служило, док се она на Мосту није начинила.

Како приповиједају, код ове је ћуприје био натпис неимара и господара, што су ћуприју на Мосту зидали. Из тога се натписа знало, када је ћуприја грађена, али се сада загубио; па се мора нагађати из народних предања, од којих — жали Боже — ниједно ништа стално не каже.

Можда је ова ћуприја грађена кад и Херцег-Нови (1352.), те би је онда ваљало ставити у добу Твртка I. — краља босанског! . . .

Srednjevjekovno groblje kod Zgošće.

Priopćio Gjorgje pl. Stratimirović.

I.

Ljubiti bližnjega za života, a poštivati ga poslije smrti, prirogjeno je čovjeku. Svi narodi u sva vremena imadoše obrede za ukopavanje ili spaljivanje pokojnika i za sahranjivanje tjelesnih ostanaka. Stariji i prirodniji je običaj ne dirati u cjelovitost tijela, i šljedbenici Hristove vjere držahu se već od iskoni pogrebljivanja svojih dragih samrtnika. Najprostiji je način pogreba, iskopati raku, i, zasuvši je poslije, podići humku ili gomilu; gdje pak podesna kamena bijaše, poklopiti grob pločom. Prosta poklopnica groba zamjenjivala se kasnije kakvim uspravnim znakom, da se pokaže mjesto; a najposlije stadoše nad grobom dizati spomenike, bilo oveći tesan kamen, ili čak i velike gragjevine (mausoleji).

Zemlje na slavenskome jugu obilne su starinskim grobljima. Središte im je Bosna i Hercegovina, a uz njih pristaju susjedni dijelovi posestrimskih zemalja: Srbije, Crne Gore i Dalmacije. Mjesnosti dotične zove narod „staro“, „grčko“, a muhamedovci često „kaursko“ groblje. Grobna pak obilježja nazivaju se kako-gdje:

---

[1]) Да није ово она „Горица“, за коју наводи г. Ем. Лилек — по Миклошићу — у чланку „Ризница породице Храниђи“. — „Гласник зем. музеја“, год. 1889., књ. II., стр. 6. под c) „Поклади госпође Јеле“, да је год. 1442. 25. новембра оставила у тестаменту „600 дуката“ новој цркви у Горици, а „олова за 200 дуката“ цркви у Горице.

stećci, mašeti, mramori, kamenice [1]), kameni i biljezi. Potonja dva izraza često se nahode i u samim natpisima. Počem, osim kamenja raznih stereometrijskih formi, i stele i krstove [2]) nalazimo, to je zgodniji općeniti naziv nadgrobni biljezi.

Već i poslije kraćeg ispitivanja, podaje se za nadgrobne biljege podjela, koju ovdje priopćujemo, ali koja svakako još ne iscrpava sve oblike.

Srednjevjekovni nadgrobni biljezi.

A. Ploče (Debljina najviše 40 *cm.*).

1. Duga ploča, paralelopiped, gdje je relacija izmegju širine i dužine manja ili jednaka $^1/_2$ $[(š:d) \leqq (1:2)]$.

2. Široka ploča, paralelopiped, gdje je potonja relacija veća od $^1/_2$ $[(š:d) > (1:2)]$.

Za ploče vidi dodanu *tablu, oblik 1.* i *2.*

B. Kamenje (Debljina više od 40 *cm.*).

3. Kamenica, paralelopiped, s proporcijom $[(š:d) \leqq (1:2)]$. *(tabla, oblik 3.).*

4. Kamen, paralelopiped, $[(š:d) > (1:2)]$; *(tabla, oblik 4.).*

5. Kamen s pločom podmetnutom, i to ili kamen i ploča odvojeni, ili pak isječeni iz jednoga komada.

6. Stepenac, t. j. kamen na ploči s jednim posrednim stepenom s jedne strane, sve iz jednoga komada. (Vidi profil u: Dr. M. Hörnes „Alte Gräber in Bosnien und der Hercegovina", Separatabdruck aus den Mitth. d. anthrop. Ges. in Wien, Bd. XII., 1883., Fig. 2. Gräberstätte von Zeleno Polje).

7. Strmenac, kamen u formi kusaste piramide pravokutnoga presjeka, položene na zemlju većom osnovicom. (Vidi isto izvješće Dra Hörnes-a, fig. 22., kod Stóca).

C. Znakovi uspravni.

8. Stupac, četverobridi prizmat. *(Tabla 1., oblik 5.)*

9. Stela, vertikalno usagjena duguljasta ploča.

10. Krst (križ).

D. Spomenici.

11. Stećak [3]) na šljeme. Na prvi se pogled već podaje postanak ovog oblika: rimski sarkofag! Ime stećak dolazi od stojećak (kano adv. stećke od stoječke).

---

[1]) Kamenica kažu u Gornjem Vakufu; vidi izvješće Vida Vuletića-Vukasovića u „Viestniku" hrv. arh. druž. god. XI., br. 4., str. 121. — Za tim u natpisu, priopćenom istim piscem u „Starinaru" srp. arh. društva god. I., br. 4., str. 143. — Napokon čusmo taj naziv u Dobuju, za označivanje tesanoga kamena (paralelopipeda).

[2]) Vidi za stelu: Dr. M. Hörnes „Alterthümer der Hercegovina (II.) und der südlichen Theile Bosniens", Wien 1882., str. 16. — Za krst vidi istoga pisca „Alterthümer der Hercegovina", Wien 1881., str. 29.

[3]) Vidi: Vuk Stef. Karadžić, „Srpski rječnik", Beč 1852., str. 715. „Стêħак, ħка, м. (у Имоском) отесан камен, који се меħе на гроб или за какву другу биљегу".

α) Stećak na šljeme, pobočna strana je pravokutnik; „sanduk“ i ploča iz jednoga komada. (Vidi *tablu, oblik 6.)*.

β) Stećak na šljeme, pobočna strana je trapez; sanduk i ploča odvojeno. *(Tabla, oblik 7.)*.

γ) Stećak na šljeme, kano tip α), ali sanduk i ploča odvojeni, a spomenik velikih omjera, nalik na kućicu. *(Tabla, oblik 8.)*.

δ) Stećak na šljeme, kano tip α) u jednom komadu, ali na pročelju dônje pobočne stranice poput krugova segmenta izdjelane, tako da su uzdužne strane sanduka koritaste. (Primjera ima na rudarskoj željeznici Vogošta-Cevljanović kod kilometra 5.).

ε) Stećak na šljeme, po tipu α), ali izmegju ploče na jednu stranu proširene i sanduka posredan stepen — sve od jednoga komada. (Vidi predrečenu publikaciju Dra Hörnes-a, fig. 3. Gräberstätte bei Zeleno Polje, gdje je profil nacrtan).

12. Stećak obli, kano tip β) ali umjesto „krova“, ima oblu gornju površinu poput jadrasta svoda (Platzelgewölbe). *(Tabla, oblik 9.)*.

13. Stećak ravni (tip *a*), kano pregjašnji, ali sa sasvim ravnom gornjom površinom, te je obrnuti strmenac. *(Tabla, oblik 10.)*.

14. Stećak ravni (tip *b*), s kvadratnim presjekom, po uzoru pregjašnjeg oblika (br. 13.) postao, ali tradiciju „sanduka“ posve zanemario, ne imajući više pravokutnički presjek. Ovaj je zadnji stećak najoriginalniji oblik, koji je postepenim promjenjivanjem od sarkofaga postao. (Vidi primjer u višekrat spominjanoj publikaciji Dra Hörnes-a, fig. 7., kod Bijele Rudine).

Pitanje: čiji su ovo grobovi? Što-li je bogumilsko, pravoslavno i katoličko; je li oblik izraz staleža — stećak za veliku vlastelu (kneževe), kameni i ploče za vlasteličiće (župane i vitezove), napokon stupci i t. d., možda za svećenike — dosad još se nije dalo riješiti. Svakako pak množina ovih postavljenih i učuvanih nadgrobnih biljega, kojom Herceg-Bosna nadmašuje sve ostale zemlje Jevrope, značajan je momenat za kulturnu istoriju.

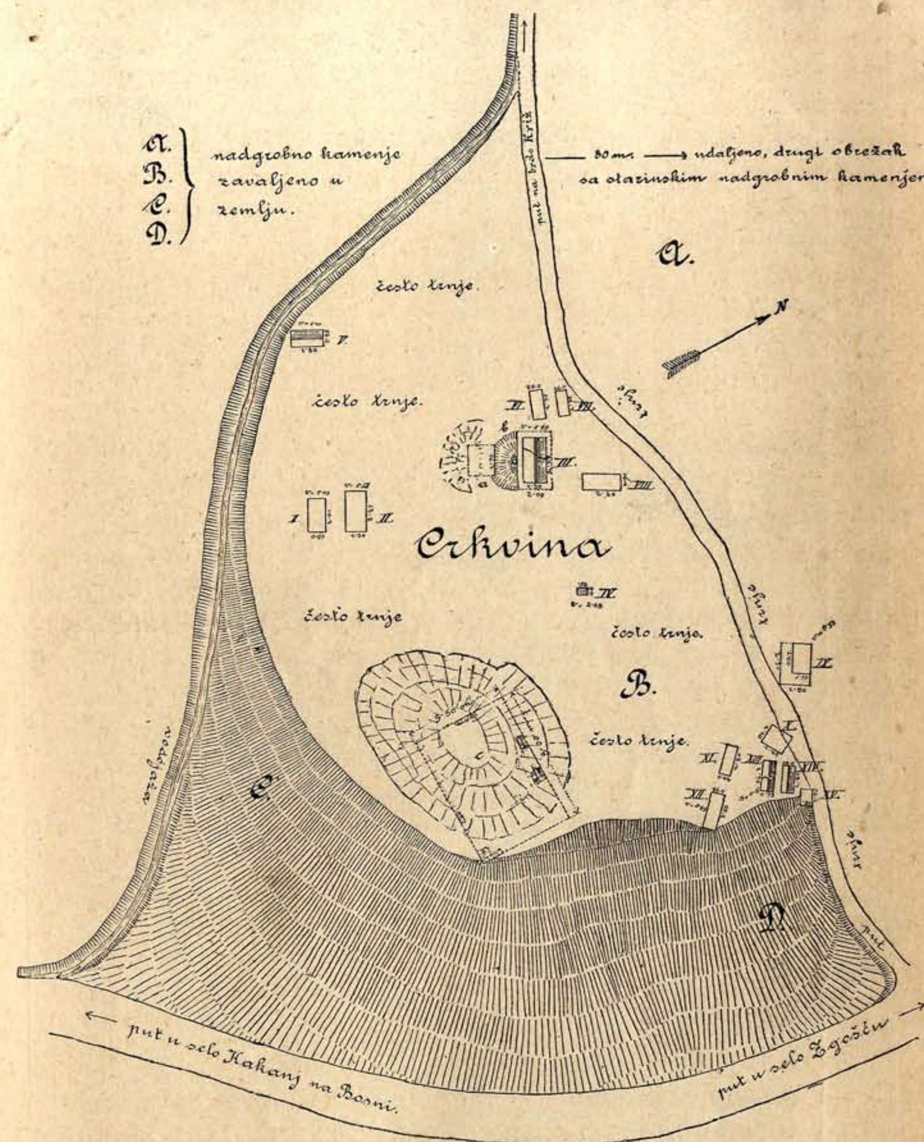
II.

Covjek i ljudske ragjevine u tijesnoj su svezi sa prirodom. Da bolje razumijemo ljude i njihovo vrijeme, valja da znamo geografske i topografske prilike. Ovo nas povodi, da progovorimo o kraju i položaju starinskoga groblja kod sela Dônje Zgošće, o kome će da zbori ovaj izvještaj.

Kraj, koji pred očima imamo, i za koji bismo rekli, da je „srce Bosne“, obuhvata dônji tok rječice Trstionice, potoka Zgošće i Dobujsko polje (uz potonje prianja Bićersko i Čatićko polje).

Gdje Trstionica i Zgošća iz planinske sutjeske izlaze, otvaraju se pitome doline, koje se pružaju do rijeke Bosne, u koju rečene vode utiču. Kolo visokih planina: Slavinska planina, Hrid, Teševo,

Lipnica, Borica [1]), Bukova, Kićevo, Piljevina, Vrana, Orlovac — okružuju ubavi predio. A kao drugi red obrane stoje: na sjeveru planine Dobriljevac, Ravan, Igrišća, a uz njih bijahu u srednjem vijeku na istoku i zapadu još stražama gradovi Bobovac i Vrana

Situacija starog groblja kod Zgošće.

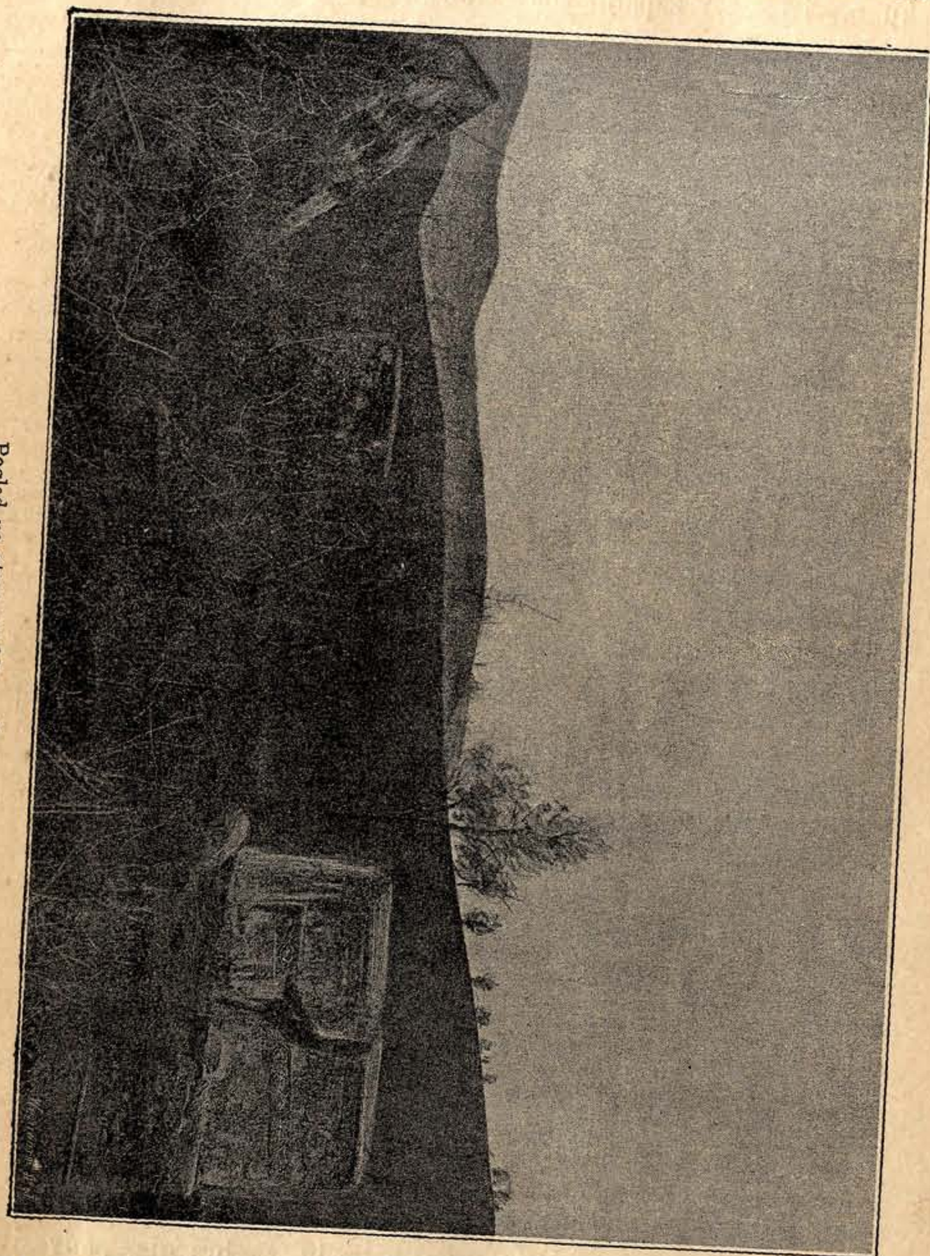
(Sokolgrad); a rijeku Bosnu, ovu arteriju saobraćaja podvezivahu na jugu grad Visoki, a na dônjem kraju grad Vratnik [2]) (Vranduk).

---

[1]) Na generalštapskoj karti (1 : 75.000) stoji griješkom „Brica“; tom prilikom ispravljamo planinu Dobrljevac u Dobriljevac, Glavičicu u Kremnik, selo Semetiš u Semetež, zaselak Bosić u Bukovlje.

[2]) Ime će biti od brda, na kome stoji, i koje ima „vrata“.

Dobujsko polje (odnosno njegov sjeverni dio, Bićersko polje), blizu današnje stanice bosanskoga gvozdenika, Kakanj-Dobuj [1]), spajao je u srednjem vijeku kameni most s desnom obalom Bosne.

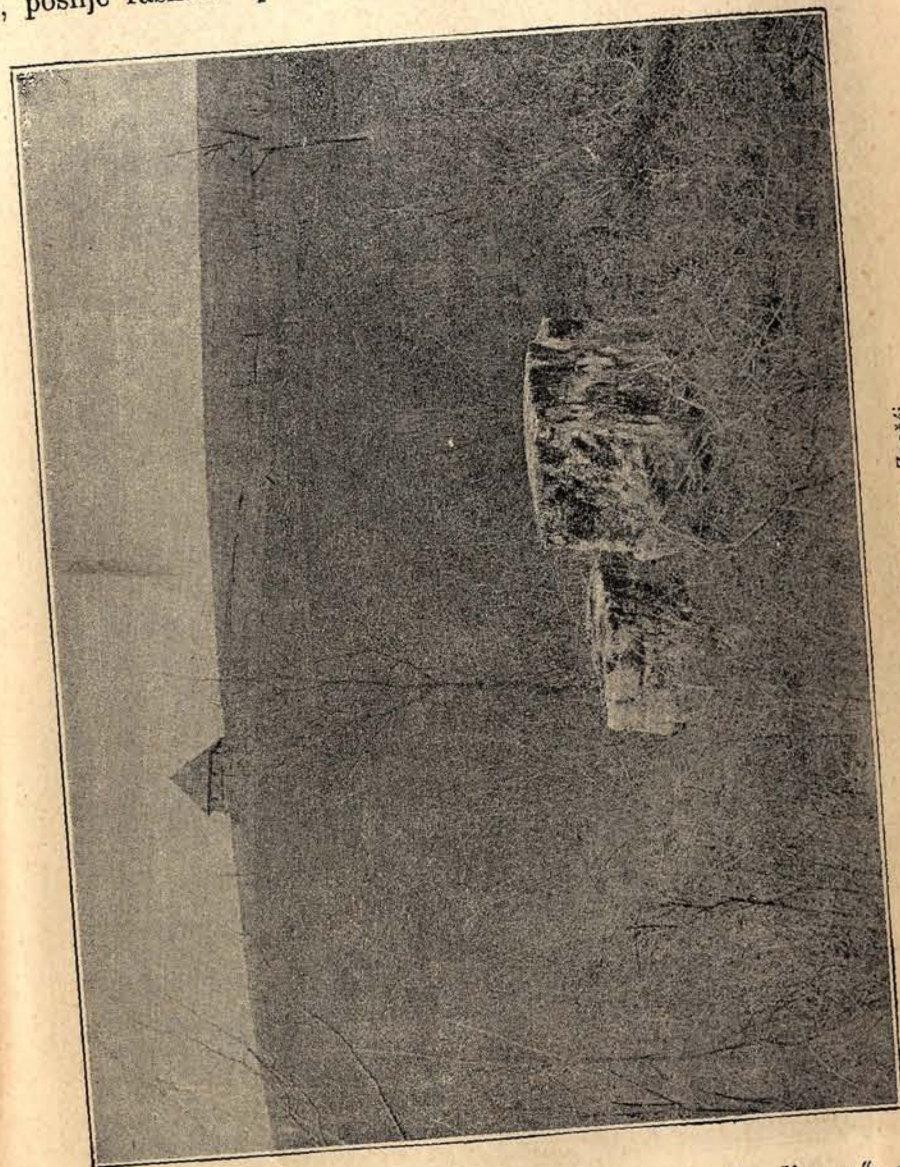

Pogled na staro groblje u Zgošći.

Još dan-danas vide se ostaci uporišta na obje strane rijeke; na desnoj obali ima njekoliko kamenica, a i u koritu Bosne — priča narod — da leže ravne ploče.

[1]) Narod veli Kakanj-Dobuj, ali se inače uobičajilo: Kakanj-Doboj.

Dolina Zgošće, od Bosne do njezine sutjeske izmegju brda Crnča i planine Kremnika, kraj je, koji nas ovdje prije svega zanima. Ovaj predio zaokviruju brdo Varda, uz rijeku Bosnu, potonje prelazi u kosu Križ (kota 597 na generalštapskoj karti); za tim, poslije raskršća puteva Brnj-Dônja Zgošća, Kamen ispred sela

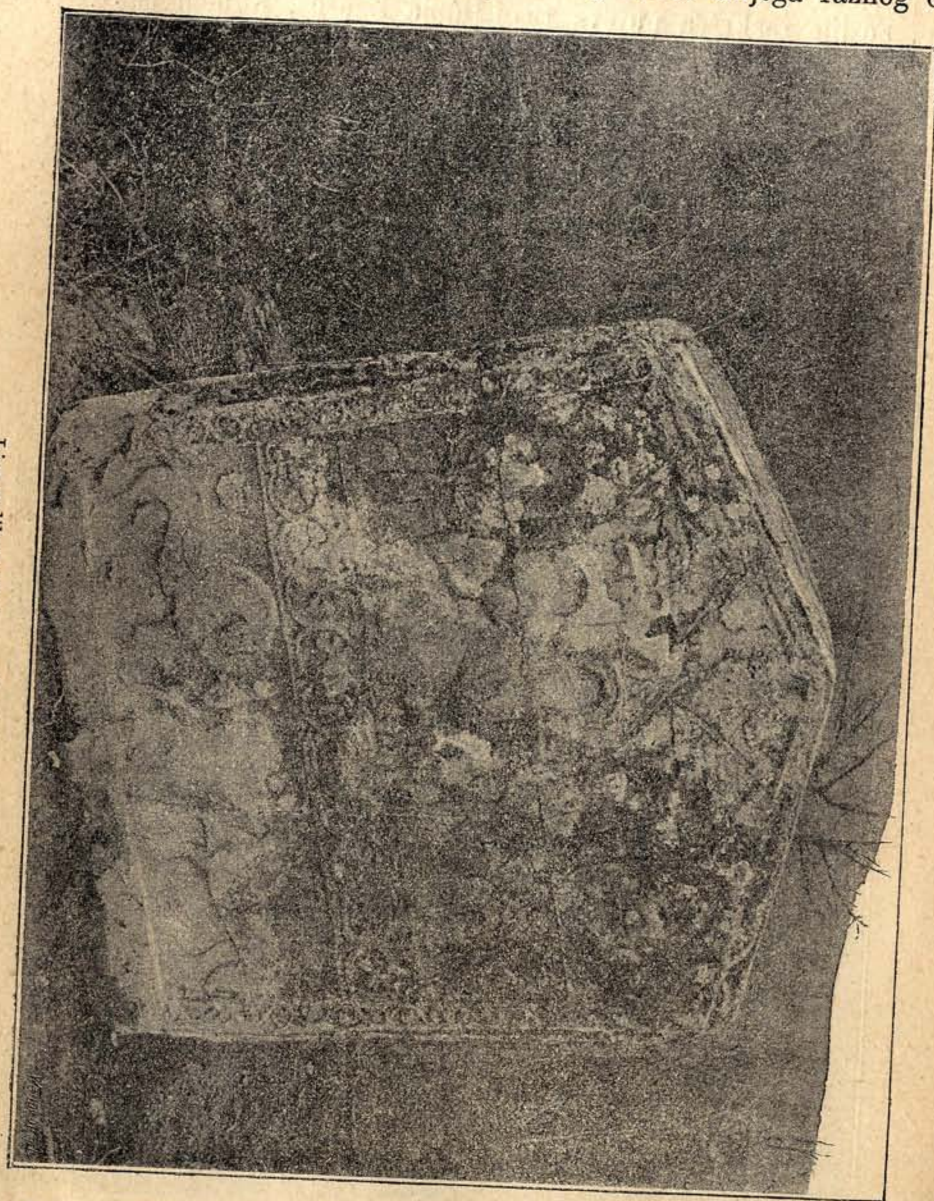

Dva stećka blizanca u Zgošći.

Polja. Onda ide brdo Crnač, čiji vrh narod zove „Gradinom“, a priča, da je tamo bio „Stipangrad“, pak Kremnik, Bukovlje i Bjelavica brdo.

Na desnoj strani Zgošće, na obrešku Križa, sasvim tik puta, sproću Bukovlja (Bosić na karti, pogrješno), izmegju dva mlina i dônje kmetovske kućice (sve na karti) — leži „Crkvina“, srednjevjekovno groblje.

Priložena situacija (*slika* na *str. 125.*), prikazuje groblje samo sobom. Na zaravanku — koji je jedno 40 *m.* dug, a 25 *m.* širok — ima četiri velika stećka (vidi u *slici, str. 125., br. I., II., III.* i *V.*), i stupac (*br. IV.*)[1]), za tim manjih nadgrobnih biljega raznog ob-

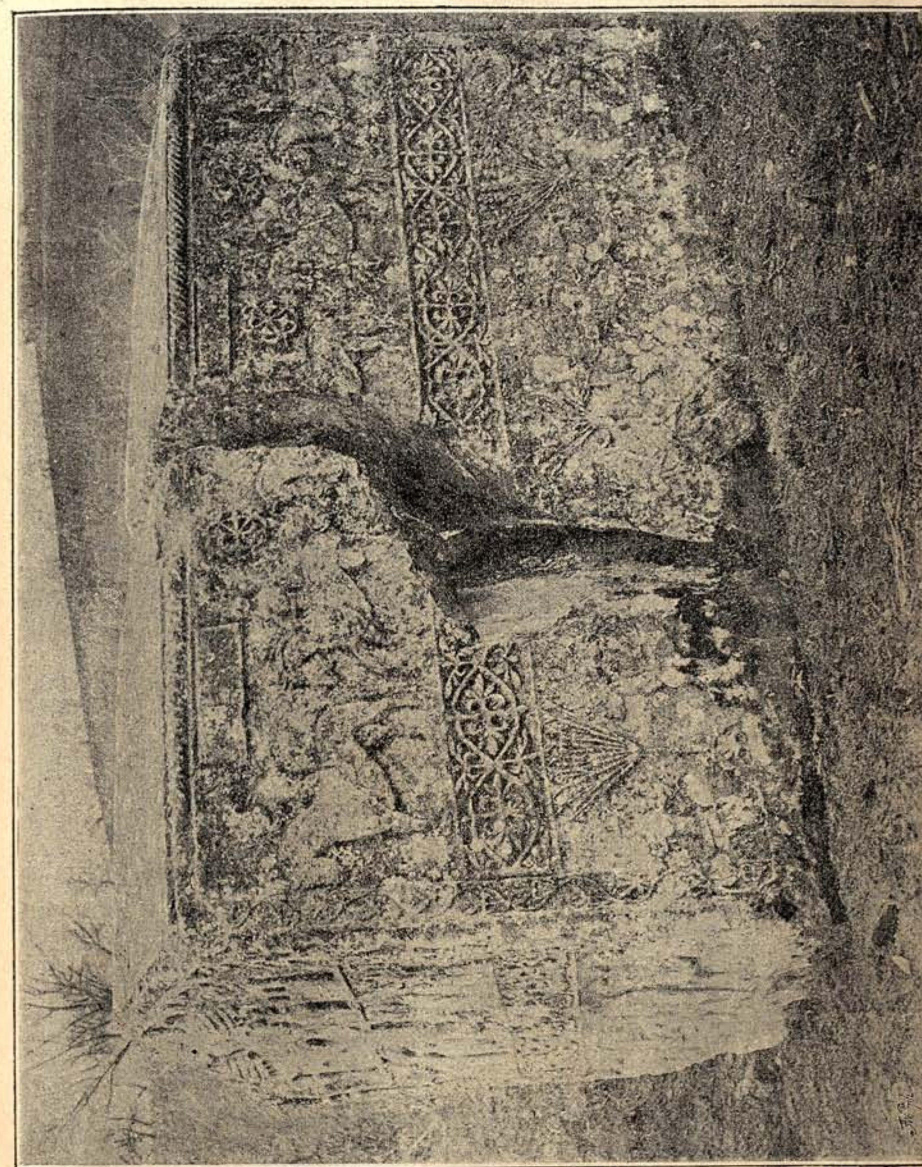

Lice velikog stećka u Zgošći.

lika, koje vidljivih i pristupačnih, koje zavaljenih u zemlju i zaraslih čestim trnjem. U velikih stećaka zatrpane su podložene ploče zemljom, i otkopavanjem može se razabrati, da je sloj nanesene crnice

[1]) Na priloženoj tabli 1. su oblici i omjere tih biljega, naime: I. = obl. 10.; II. = obl. 9.; III. = obl. 8; IV. = obl. 5.; V. = obl. 7.; zatim još XIII. = obl. 6.

(Humus) 40 *cm.* debeo. Na kraju zaravanka, spram puta, imadu humke; narod priča, da je tu bila crkvica, a „ispred nje“ da stajahu grobovi. Otkopavanjem mogli smo po prilici utvrditi dimenzije temelja. Na jedno 80 metara udaljeno, prema sjeveru, ima drugi

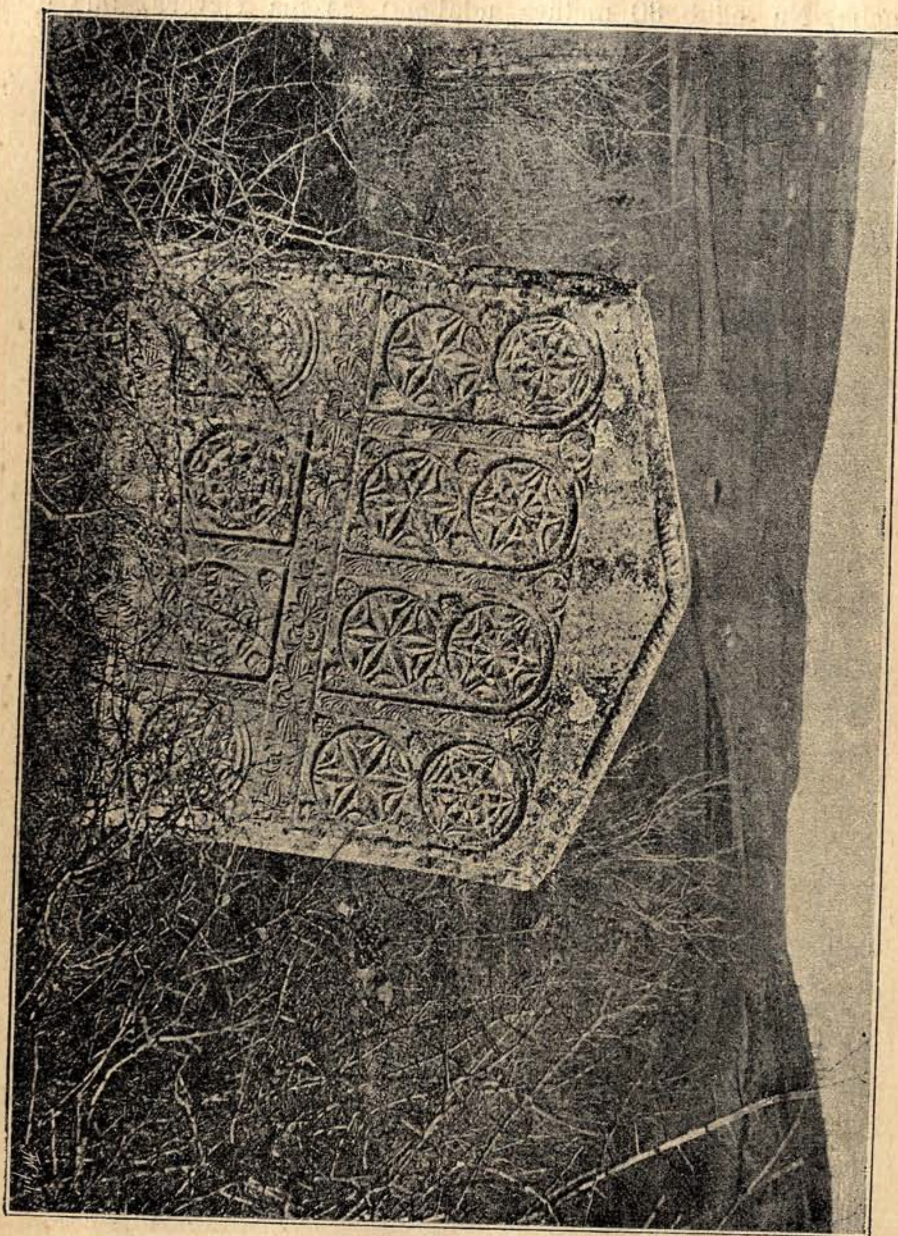

Sjeverna strana velikog stećka u Zgošći.

obrežak, koji je posve trnjem obrastao, a na njemu opet nadgrobnoga kamenja (kamenice i ploče), ali sve glatki tesanik bez šara ili kakvoga pisma.

Od nadgrobnih biljega na Crkvini tek su dva, koji umjetničku pažnju na se potežu: veliki stećak (*br. III.*), i stupac (*br. IV.*) —

ostali tek interesuju zarad oblika i dimenzija. Položaj i biljezi svjedoče, da je ovo groblje veoma staro i znamenito.

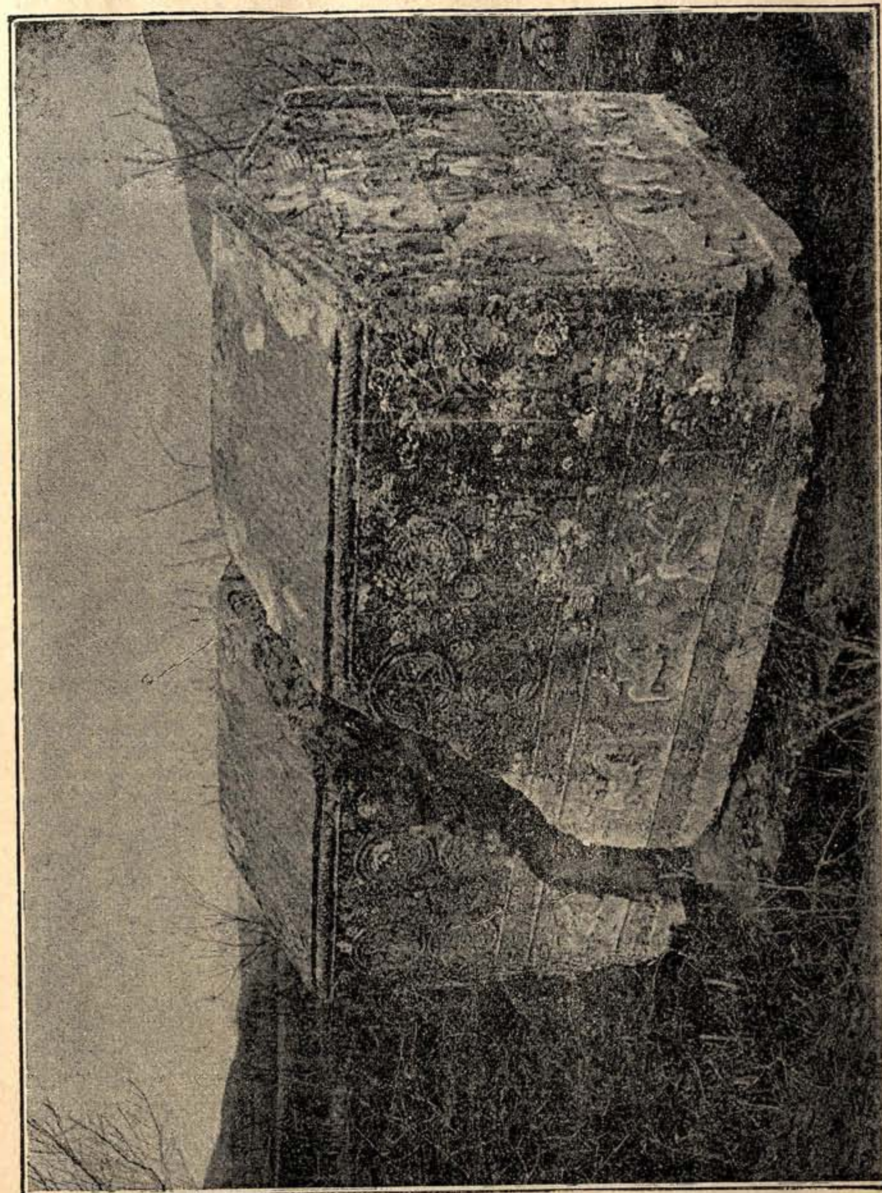

Zapadna strana velikog stećka u Zgošći.

III.

Orijentacija crkvice na groblju (*slika* na *str. 125., c)* jest sproću istoka. Počem je na istočnoj strani obronak, a na zapadnoj zaravanak, to su vrata mogla biti tek sa zapada.

Crkvičinom pristupu najbliža su ona dva blizanca stećka (*slika* na *str. 125., I.* i *II.)* [1]). Zaravanak je na južnoj strani, iza pomenuta

Južna strana velikog stećka u Zgošći.

dva stećka, prid je zacijelo širi bio; to svjedoče tamošnje nadgrobne ploče, koje su posve podlokane od vodice, koja je tamo izrila korito

[1]) Neka nam se oprosti, ako se ovdje, na ovome skromnome mjestu, predamo malko mašti, na koju nas nutka ovo društvo nijemih svjedoka prošlosti. Nama se čini, kao da su se ovih petoro, što pod velikim stećcima i onim stupcem ovdje vječiti sanak borave, za njihova života dobro poznavali. Ona dva blizanca stećka pripadaju možda mužu i ženi, roditeljima onoga velikoga gospodina, kome je znameniti spomen postavljen. Odalje od njih stoji stećak rogjaka, koji je za života, a i poslije smrti što dalje od njih i crkvice legao —

i današnju jažu izrovala. Ova dva stećka, prema svome položaju odnosno crkvice, i sa razloga transporta, na svaki su način prije postavljena od velikoga spomenika *(br. III.)*, koji je danas prividno

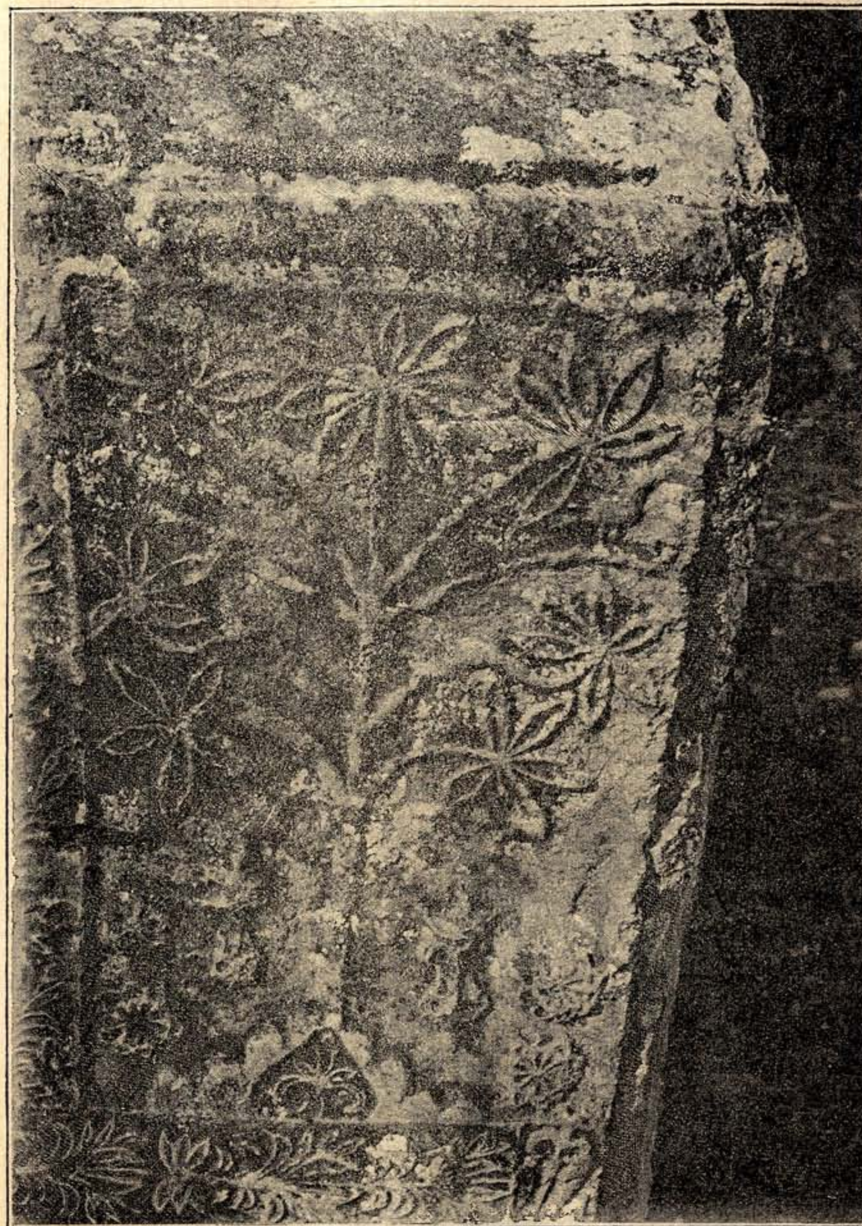

Veliki stećak u Zgošći (sjeverna strana sa slikom zmaja).

središte groblja. Za njima dolazi potonji veliki stećak, s pročeljem opet naspram crkve okrenut, pak onda stupac *(br. IV.)*, koji je

mora da je bio zakovan bogumil. Stupac naprotiv čini nam se, kano da pripada kakvome svećeniku (djedu bosanske crkve), koji se od crkve okrenuo, a lice obratio svome gospodaru, kome je za života bio vjernim savjetnikom.

pročeljem okrenut prema velikome stećku; napokon četvrti stećak *(br. V.)*, koji odalje stoji od ostalih, i nema (kano i ploča *br. VIII.*) orijentaciju spram istoka, dočim su svi ostali nadgrobni biljezi u

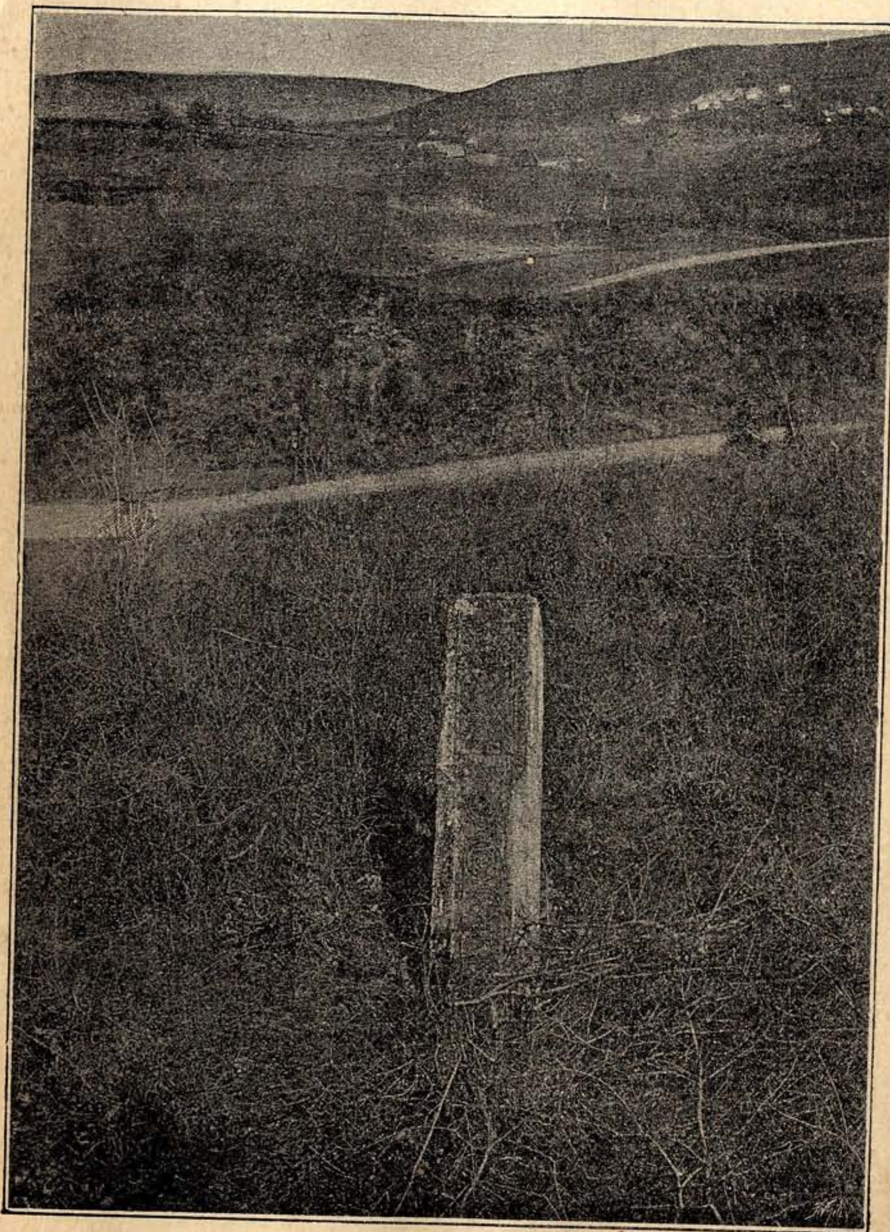

Veliki stećak u Zgošći (južna strana sa ljiljanima).

taj pravac položeni. Napomenuti valja, da na nijednome kamenu, po svemu groblju, nema znaka krsta.

Veliki stećak. Oblik i omjere iznesene su u dodanoj *tabli (oblik 8.)*. Kubična mu je sadržina 5·815 m^3, težina (pri spec. tež. 2·4)

iznosi 13·956 tonelata (gotovo 14.000 kilograma). Kamen je vapnenac (tuf, sedra), na prijelomu fino-zrnovit, od smegje boje. Od kuda je kamen donesen, može se dosta pouzdano utvrditi. U blizini ima dva kamenika, koji su zacijelo iz srednjega vijeka, a sad zapušteni.

Lice stupa na starom groblju u Zgošći.

Jedan je na zapadnom pristranku brda Križa, na lijevoj strani potoka Bijele Vode (Popovčića), a sproću mjesnosti (njive okružene strmom urvinom crvene masti) imena Oštrila. Ovaj stari kamenik zove se Zastijenje, i udaljen je jedno 5 kilometara. Drugi kamenik

leži uza istočnu stranu Kamena (pred selom Poljem), sproću sela Crnča; njegove su „rovače“ (jame) udaljene od groblja jedno 4 kilometra. Ova se mjesnost naziva „Ispod Kamena“. Isporegjenje

Južna strana stupa na starom groblju u Zgošći.

ulomka od kamena s jednog i drugog mjesta, s rudom stećkovom, pokazuje, da mu je materijal „Ispod Kamena“ vagjen [1]).

[1]) Od istoga su materijala, od „Ispod Kamena“, i drugi veliki stećci i stupac; dok ostale ploče i kameni groblja imaju materijal iz kamenika Zastijenja.

Veliki je stećak na žalost sada razlomljen na dvije pole. Narod priča, da su ga prije jedno 60 godina, muhamedovci iz Vareša gvozdenim klinovima razbili, „jer je zvečio", te držahu da u njemu ima „para". Zatim, nazad 40—45 godina potkopali su stećak sa

Sjeverna strana stupa na starom groblju u Zgošći.

zapadne strane (*slika* na *str. 125., b)*. Ljudi pričaju, da su onda podmetnuli hrastove „direke" (kóce) da poduprn veliku ploču, i da je pod istom omanja „magaza" da jedva dijete od 6—7 godina uspravno stojati može; svijet kaže, da tada osim malo kostiju ništa ne nagjoše u grobnici. U odstojanju od 1·30 *m.*, od stećka, kraj kamenjem zasute jame na zapadu, leži jedna ploča (vidi *sliku* na *str. 125., a)*;

sad joj se tek jedna strana izmjeriti može, ostalo je zatrpano. (Možda je ova ploča namaknuta na ulaz u grobnicu ispod velikoga stećka?) Danas je grobnica loža „velike otrovne guje", koja ljeti, čim sunce ogrije, izagje, te se na ploči sunča.

Ornamentacija stećka. Po skulpturama, izvedenim na oskok (bas-relijef), možemo ornamenat u glavnome podijeliti na figuralan, koji je u tijesnom odnosu sa ličnošću pogrebenoga; i na geometrijski, koji je, i ako se po svoj prilici strogo držao konvencijonalnosti svoga vremena, ipak veću slobodu vajarevom ukusu dozvoljavao. Pročelje i sjeverna strana spomenika pripadaju prvome, začelje i južna stranka drugome razdjelu. Prije nego što prijegjemo na opis pojedinih strana, još iznosimo, da je stećak na „zapatima", duž „streha" i uz oštrice „sanduka" urešen uvićn (užetom, torsata).

a) Pročelje. Ova je strana razdijeljena strogo-stilizovanim pâsom (Fries) na dvije nejednake česti; a uz uvit teče s lijeve i desne strane osuga (Band) s vijugalicom (Ranke). Slike u gornjoj česti prikazuju stijenje, koje je po srijedi razmaknuto, te u izdupku stoje tri osobe, od kojih dvije — s lijeve i desne strane — dugu odjeću imaju (žene?). Više stijenja (brda) stoji pet kula, sa šiljastim crijepom prekrivenim krovovima, i prostranim na lûk zasvogjenim vratima; iz jednih vrata ističe se opet neka osoba. U donjem dijelu pak stoje dva paripa (jedeka), vogjena od dva momka.

b) Sjeverna strana. Ova strana spomenika razdijeljena je horizontalnim, vrlo lijepim pâsom na dvije pole; na lijevoj strani pak opet ima vijugalicu što uz uvit teče. U gornjem dijelu prikazano je pet vitezova na konjma, upravljenih k strani pročelja. Vitezovi su u oklopu, imaju šljem sa čelenkom, u desnici koplja sa zastavicama, a o lijevoj bedri kratak mač. Na tom gornjem dijelu raspoznaju se još tri ružice, i dvije uske pločice (tablice), na kojima je bio natpis, sada su posve izlizane — jedva se dva pošljednja slova mogu pogoditi za ćirilovsko нь. — Dônja partija ove strane podijeljena je trima drvetima na četiri odjelka. Drveta su prikazana na lik metle, a lišće je hrastovo. U prvom je odjelku junak, koji zapinje lûk, da strijelom ulovi jelena, što je u drugom odjelku. U trećem je odjelku prikazan lovac, koji kopljem na vepra napada što ga dva ogra gone; više zvijeri još je izragjen šljemovski vijenac (Helmpolster) sa tri iz njega iznikla pera (čelenka, Helmzier). Četvrti pak odjelak vrlo je interesantan, a važan je za odregjenje doba, iz koga stećak potječe. Tu su izraženi: lav, koji je verigom pripet o drvo, a više njega zmaj (aždaha) sa raspetim ljiljkovim krilima i isprepletenim repom; u čeljustima drži stručak cvijeća.

c) Začelje. I ova je strana, kano i pregjašnje, pâsom razdijeljena na dvoje; uz uvit pak teče na obje strane žioka, izrezana poput raboša, prikazujući formu meandra. — Gornji razdjelak ima četiri arkature, a u njima po dva kola t. j. šesterolist u kolutu. Stupci izmegju arkatura nastavljaju se niže poprečnoga pâsa, te četiri dônja odjelka opet su ukrašena svaki jednim kolom.

d) Južna strana. Ova je strana stećka podijeljena pasovima istoga uzora kao na začelju, na pet većih gornjih, a pet manjih dônjih polja. Po dônjim poljima jezde vitezovi na konjma s ustremljenim kopljima, četiri u pravcu k pročelju, a peti (na polju do pročelja) njima na susret. Od gornjih pet polja, krase srednja tri opet po dva kola; polje ukraj začelja ima takogjer dva kola, ali bez običnog šesterolista, ovaj je namijenjen sitnim ružicama — ovdje je umjetnik odstupio od konvencijonalne forme, i svome ukusu zadovoljio. Polje napokon ukraj pročelja, prikazuje drvo sa devet grana, od kojih je sedam lisnatih, a na dvije stoje ptice (golubovi?). S lijeve i s desne strane stabla pak izvajan je po jedan heraldički lijer.

Crtež konjika, pâsova i kola jest uzorit. Grad i lov pak slabo su crtani — vidi se, da umjetnik nije bio vičan take predmete prikazivati. Tehnika (izrada) je posve vješta i dobra.

Ako prijegjemo na analizu ornamenta, pokazaće nam se:

1. Motivi romanskoga štila. Uvit, pâsovi s lišćem i palmetama, osugė s vijugalicom, ružice, lijerovi, vitezovi, lav, zmaj, arkature. Naročito je crtež i izrada listova karakteristična. Lišće prianja neposredno uza stabljike, a površina mu je oštro sječena. Pâs na pročelju i sjevernoj strani, pak žioka (Leiste) s meandrom na začelju, podsjećaju na vizantijski štil; ali romanski štil nije ništa drugo do nastavljeni razvitak pozno-rimskoga i vizantijskoga štila [1]).

2. Motivi domaći. Lov i kolo sa šesterolistom.

Za potonji ornamenat čini nam se, da je na nas prešao od starih Ilira, ili neposrednom predajom pri dolasku našega naroda u ove zemlje, ili po ragjevinama iz ilirskoga doba, koje su [illegible] nalazili. Da su taj motiv stari Iliri poznavali, svjedoče [illegible] koštane pločice, koje hrani zagrebački narodni muzej [2]). Jedna je nagjena na ostrvu Hvaru u Dalmaciji, a druga kod Mitrovice u Srijemu [3]). U srednjem vijeku upotrebljavao se i za ures zastavaka (vinjeta) na srpskim crkvenim knjigama [4]), i nahodimo ga

[1]) Vidi: Alois Hauser „Grundzüge der ornamentalen Formen- und Styllehre“, Wien 1888. Das romanische Ornament, str. 34.

[2]) Vidi „Popis arkeologičkoga odijela nar. zem. muzeja u Zagrebu“, uredio S. Ljubić, Zagreb 1889. Odlomak od poveće kosti, tab. VI., br. 11. — Plosnata kost, četverouglasta ali su pobočne strane oblučaste, tab. VI., br. 12.

[3]) Moglo bi biti i to, da su te dvije pločice ragjevine naših predaka, a ne predšasnika.

[4]) Vidi: Vladimir Stasov „Slavjanskih i vostočnij Ornament“, Санктпетербург 1887., tab. XVII., br. 20., iz II. vijeka.

ovdje na stećku; pak i dan-danas režu isto kolo na nadgrobne krstove u ovim krajevima. Biće, da je koji religijozni simvol (sunca?), kome već više ne znamo značenje.

Za ovaj ornamenat, kano i za mnogi drugi, koji naše starinske nadgrobne biljege rijesi, valjaju potpuno riječi jednoga duhovitoga njemačkoga štiliste: „Ornamenat nije slučajni nakit, već je jezik, kojim nam predmet progovara, i kojim se izražava cijelj i značaj njegov. Ali je taj jezik po vremenu i mjestu različan, stoji bliže ili dalje našem shvaćanju, i tek svome vremenu bijaše posve razumljiv“ [1]).

Sada, kad se uvjerismo, da pred sobom imamo djelo romanskoga štila, smijemo i pitati za umjetnika. Ako zamislimo činjenicu, da je u četrnaestom stoljeću — sve do okupacije Dalmacije po Mlječanima (god. 1420.) — cvjetao u toj posestrimi-zemlji romanski slog i da je tek dolaskom Italijana tamo se počela udomljavati venecijanska gotika; da iz doba predmljetačkoga krasne crkvene gragjevine u Spljetu i Trogiru imamo, koje su izvedene od umjetnika naše krvi [2]); kada znamo, da je naročito u Trogiru mnogo neimara i vajara bilo — onda nije pusto nagagjanje, ako tvrdimo, da je stećak zgošćanski djelo Dalmatinca, i to iz druge polovice XIV. vijeka... Za opću istoriju umjetnosti pak spomenik ovaj pruža lijep primjer romanskoga štila u Bosni.

* * *

Stupac. Poslije velikoga stećka, još je stupac *(tabl. 1. obl. 5.)*, koji potanjega spomena zaslužuje. Koliko je stećak lijep ornamentom (što nas odvraća od kritike ukupne forme njegove, posve u duhu vremena vitezova); toliko je stupac plemenit u obliku, dočim mu skulptura posve opominje na rezane šare na narodnim drvenarijama i današnjega doba. — Razmjeri su mu podesni: „stablo“ i „glava“, na pročelju, dobro pristaju jedno uz drugo. Visina glave prema visini stabla odnosi se kao 3 : 4; a pročeljne širine kao 3 : 5. Za stupac bismo rekli da je prost, ozbiljan i plemenit biljeg groba.

Ovo je oblik sasvim originalan, nikako nije podražavanje kakvoga stranoga uzora; nije grčka stela, koja bijaše vertikalna ploča, i samo pročelje imaše.

Šare (ornamenat) popunjuju skladno i razložito površine. Elementi su već spominjano ilirsko kolo, onda zubica (Zickzacklinie), zavojica (spirala), koji pripadaju zajednički svima narodima

[1]) Alois Hauser: „Grundzüge etc.“ str. 3. „Das Ornament ist kein zufälliger Schmuck, es ist wie eine Sprache, mit der uns der Gegenstand anspricht, in der sich Zweck und Bedeutung desselben ausprägt. Aber diese Sprache ist nach Zeit und Ort verschieden, steht unserem Verständnisse näher oder ferner und war nur ihrer Zeit völlig geläufig“.

[2]) Dio zvonika stône crkve Spljetske sagradio je Nikola Tvrdoje; zvonik u Trogiru, Matija Gojković.

arijske rase, i koji se posvud već i na predistorijskim predmetima nahode; za tim je tu uvit i ružica, što su grčko-rimskoga podrijetla; napokon još su izrezane na stražnjoj strani dvije ribe, što je staro-hrišćanski motiv [1]), a na pročelju, dolje, ima još njeka verugalica poput guje [2]).

Stupac ima uvrh ornamenta na sve četiri strane, natpis ćirilicom u dva retka — ali okrnjen, izlizan i dosad nepročitan [3]).

Spomenik je taj dobro preturio vijekove, još je zdrav i stasit; istina na dônjem je kraju ponešto usječen, ali to djelo budale nije mu mnogo dosadilo. Za ovu povredu priča narod, da je prije 60—70 godina neki Zajim-beg iz Zgošće poslao svoga slugu, da usiječe „trešnjev panj“, a ovaj se namjerio na starinski nadgrobni stupac, te ga sjekirom sjekao, dok se nije otupila. Nadalje priča narod, da su ga u prošlo vrijeme više puta prenijeli sa svoga mjesta u selo Bukovlje, ali da stupac nikad tamo nije osvanuo, već se „sâm“ natrag na groblje povratio. Posigurno se ustvrditi može, da stupac nikad nije pomican. Potkisli, sprijeda na dônjem kraju, pokazuju, da je i njega nanesena zemlja za 40 *cm.* pokratila bila. Sada se nagnuo natrag; iskrivio se za to, što je iza njega otkopavano, te izgubio na toj strani utvrdu.

IV.

Najzad još ćemo sabrati sve momente, koji bi mogli biti putokazom za odregjivanje, čiji je grob veliki stećak zgošćanski.

1. Crkvica, po orijentaciji svojoj, morala je imati oltar naspram istoku, za to je sva prilika, da je pravoslavnom obredu posvećena bila. Ovome u prilog još ide pričanje naroda, da je za „turskoga vakta“ (vremena) bilo parbe oko nje izmegju „hrišćana“ i „kršćana“. Ako dopuštamo, da je crkvica bila pravoslavna, onda je logičan pošljedak, da bar svi grobovi, koji orijentaciju naspram nje, na istok, imaju, takogjer pravoslavnima pripadaju.

2. Narod priča, da je „stari put“ (sada ga nema više) vodio od toga groblja, pak uz ono na 80 metara od njega udaljeno susjedno, prema Zgošći — dakle na Stjepan-grad.

3. Na brdu Crnču, koje nadvisuje cijelu okolicu i vlada njom, bio je grad. Narod rekne „Gradina“ ili „Stipan-grad“, a zalegje naziva „Zastipan“ ili „Zastipanje“. Razvaline sada se ne vide, ali je put, što od sela Crnča uz brdo vodi, širok jedno 4 *m.*, mjestimice i 6 *m.*, a na jednom mjestu (na zapadnom pristranku) udržao se poveći komad stare kaldrme, koje inače po putu nema — dakle znak da je tamo zacijelo veliki grad bio, a i veličina prostora to posve podupire.

---

[1]) Hauser: „Grundzüge etc.“, str. 30.

[2]) Sličnu guju opazili smo i na jednoj kamenoj pločici (po izgledu nova ragjevina) na jednoj kući u selu Čatićima u dolini Trstionice.

[3]) Napravljena je plastička kopija.

4. Na istočnom pristranku, govore [1]), da ima špilja kao velika soba, u koju se ući može. Ova činjenica pobugjuje misao, da je onaj izdubak izmegju stijenja, na kom kule stoje, na pročelju stećka, slika te špilje, a kule da prikazuju Stjepan-grad; od tuda bi se moglo izvesti: da je stećak nadgrobni spomenik gospodara njegdašnjega grada.

5. Na južnoj strani stećka, porebarke drveta, a uvrh viteza što se brani od četiri druga konjika, izvajana su dva heraldička lijera. Za lijere (ljiljane) mislimo, da su grbu vladalačke familije bosanske pripadali.

6. Izrada stećka, koja upućuje na umjetnika iz Dalmacije prije mljetačke okupacije, u kojoj je zemlji naročito za lava romanskoga štila i zmaja, u Trogiru i Spljetu uzora bilo i ima; za tim veličina i odličnost ovoga spomenika, koja kano prstom pokazuje na neki perijod bosanske istorije, gdje je zemlja u naponu bila i gdje joj je rasla moć — sve potvrgjuje već izrečeno uvjerenje, da je spomenik iz druge polovice XIV. vijeka.

7. Četiri ljudske prilike na pročelju stećka, veoma bi se dobro ovako mogle da tumače: muž i dvije ženske osobe, što su posred pročelja, svakako valja shvatiti kao članove jedne porodice (već i po analogiji starih rimskih nadgrobnih spomenika, na koje se i ovaj naš ugledao) — prema tome samo može da bude, da su ta tri lica: otac, mati i jedinica kći. Četvrta osoba, koja gleda sa kule, na svaki je način rogjak, ali ne sin. Njegovo uzvišeno mjesto reklo bi, da je novi gospodar.

8. Pošljednja još odgonetljiva slova na istrošenome natpisu jesu нь [2]).

Na istoricima ostaje da izreku, čiji li je grob znameniti stećak zgošćanski.

Градац и његово име.

Приопћио **Матија Бијелић.**

Подор, који се овим именом назива, у толико ме је занимао, да сам му желио дознати постанак и прошлост, те сам за то много о њему распитивао. Али ми то све бијаше узалуд, док не дочух да ће ми старина од 110 година, именом Милош Пуно из Љубиња, једини о томе право умјети што год да рекне.

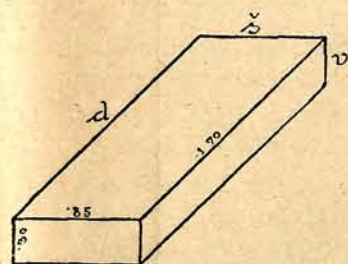
[1]) Radi kišovita vremena ne mogosmo lično zâviditi.

[2]) Prva pločica (natpisa) ima širinu od 10. cm., a dužinu od 34. cm.; druga pločica širinu od 7. cm., a dužinu od 30. cm.; ova potonja pločica biće da je prije s prijeda, gdje je kamen razbijen, malo duža bila t. j. omjeru kano prva imala. Visina slova н i slova ь iznosi 50. mm., širina jednoga i drugoga slova 18 mm., a razmak njihov 11 mm. Uslijed toga treba za jedno slovo širine $(6+18+6)=30$ mm. (od srijede do srijede razmaka). Na svaku pločicu moglo je dakle jedanaest slova stati.

Oblici nadgrobnih biljega na srednjevjekovnom groblju kod Zgošće.

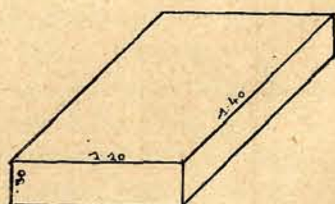
a. Ploče: ($v \leqq 40$ cm.)

Oblik br. 1.
($š:d$)$\leqq$($1:2$).

ploča duga.

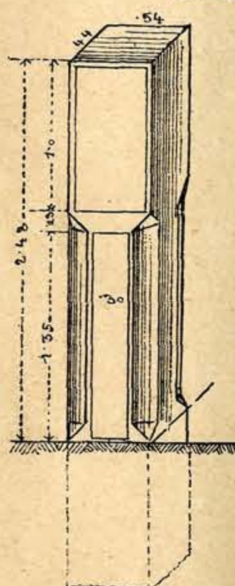
Oblik br. 2.
($š:d$)$>$($1:2$).

ploča široka.

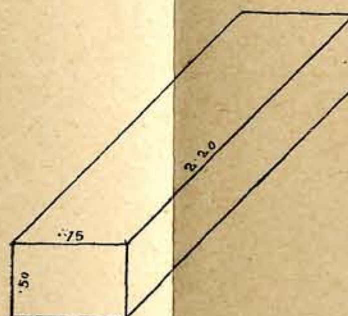
c. Stupac:

Oblik br. 5.

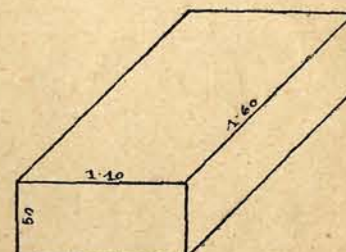
b. Kamenje: ($v > 40$ cm.)

Oblik br. 3.
($š:d$)$\leqq$($1:2$).

kamenica.

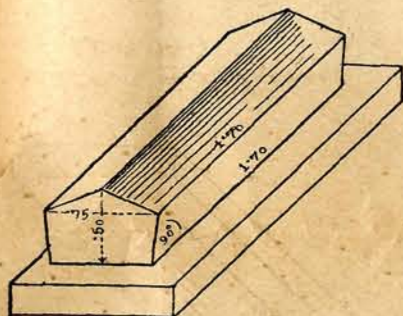
Oblik br. 4.
($š:d$)$>$($1:2$).

kamen.

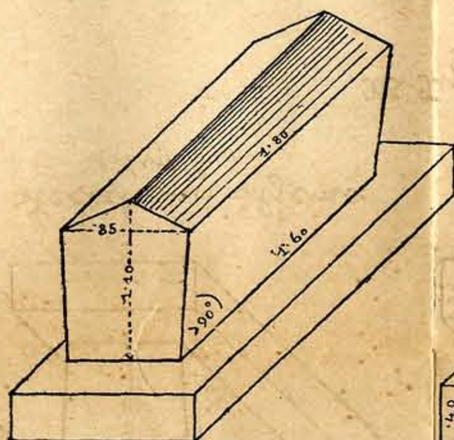
d. Stećci.

Oblik br. 6.

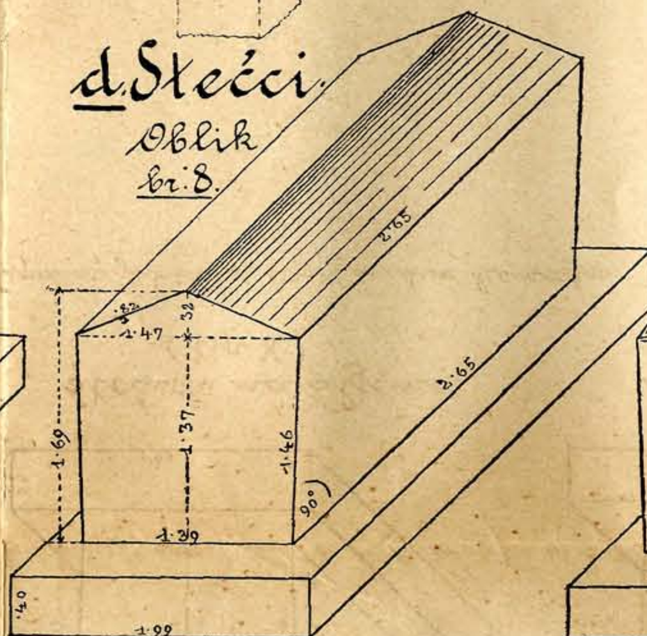
stećak na šljeme.
(tip α.)

Oblik br. 7.

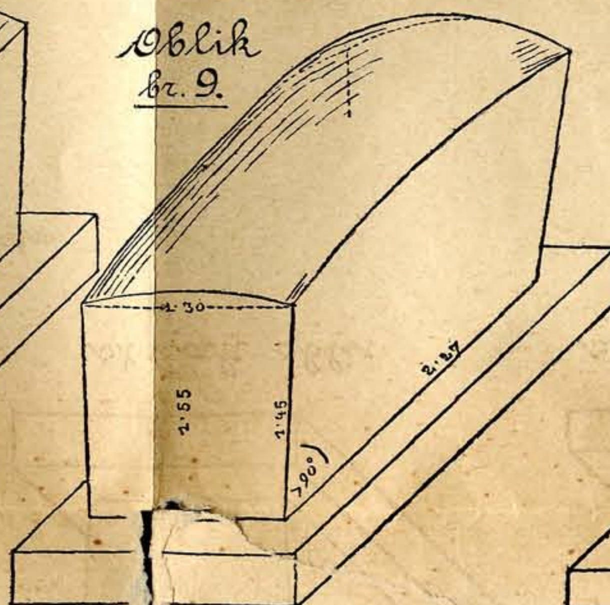
stećak na šljeme.
(tip β.)

Oblik br. 8.

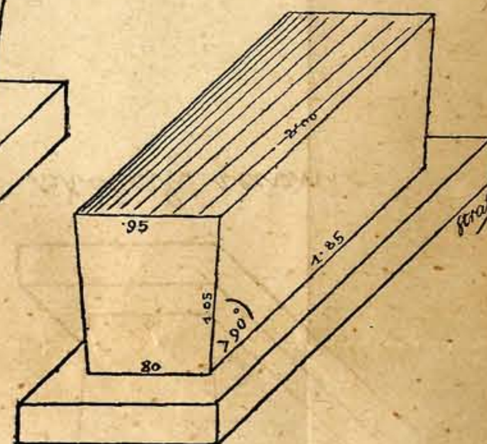
stećak na šljeme.
(tip γ.)

Oblik br. 9.

stećak obli.

Oblik br. 10.

stećak ravni.

NB. Tip α iz jednoga; tip γ iz dva komada.

За то позовем Милоша к себи, те желећи га мало окријепити, понудим му прије свега каву и цигарету, јер је овај старина по великој старости снагом изнемогао. Милош примивши каву а одбивши цигарету с примједбом, да у свом цијелом вијеку никад палио није, и да је то уопће за здравље шкодљиво, поче овако:

Мој господине! У бирземан [1]) живио је у данашњем Грацу један врло имућан човјек са своја четири сина, уживајући сваку срећу и благодат божију.

Иметак овог човјека сваким се даном множио а богме ни поштени старина није жалио сваком помоћи, нити је он икада своју дарежљиву руку сиромаху и убогом ускратио.

Е па ипак свијет право каже: „Гдје је среће ту је и несреће!“ И код овог старине је срећа све дотле цвала, док ваљда божија воља није друкчије одредила.

Једног дана, а то пред саму ноћ, сједио је речени старац са своја четири сина пред кућом, разговарајући се о кућном и пољском послу, а међутим дојаше један богато одјевен човјек пред њихову кућу, и назвавши им божију помоћ, скочи са коња и умоли их за конак.

Ови му божију помоћ поприме, странца у кућу уведу и гледаху да се за конак приправи што треба. Синови по томе изађу да коња спреме, те скидајући бисаге, опазише, да су изванредно тешке, па из радозналости, да виде што у бисагама има, отворе их и виде на њихово чудо а богме, мој господине, и на њихово зло, да су пуне све самог чистог дуката.

Обузети несретном неситости заметнуше одмах разговор о црним мислима, а то, како да им дукати у руке дођу. Послије дугог преговора и разговора утаначише, да страног и непознатог човјека убију. Но прије него што ће да своје гадно и богумрско дјело изврше, хтједоше да старом ба́бу о томе кажу. Кад су старом казали што су наумили учинити, поче стари да куне и преклиње, па најпослије стаде их молити, да се прођу опаког дјела, али несретни синови, сјајним златом опчарани, не хтједоше ни да чују, већ странца под некаком изликом зовну на двор и убију. Кад је стари отац видио, што му незахвални синови урадише, рекне: „Знајте! са данашњим даном нестаде наше досадање среће, а од данас ће нас божија казан гонити до вијека, и нек вам је знано, да ће крв тога невиног странца за једну годину дана на вас ускипити“.

Синови одговоре оцу, да то није могуће, а да се и са̂м о томе може увјерити, ухватиће они крв убијеног странца у једну посуду и закопати је уврх огњишта, пак ће видјети, да крв послије године дана не ће, као што он каже ускипити; јер што једном у земљу оде, то се више не повраћа.

[1]) Првашња времена.

Од тога дана даље није стари више хтио да синовима заповијед даје; он се је њима уклањао, колико је год могао, а препустио им је, да господаре како знаду.

Синови су послије тога господарством управљали и са отетим и проклетим дукатима један градић направили, у који су све дукате до једног похарчили [1]).

Послије наведеног злосретног дана није стари ни о чем толико бриге водио, колико о звјерском дјелу својих синова, а свагдањи му је посо̂ понајвише био тај, што је декике [2]), сатове и дане бројио, желећи да свршетак године од овог наведеног злокобног часа тачно израчуна.

Онај дан, кад се је једна година дана навршила, сједне стари пред саму ноћ код ватре, и зовне своја сва четири сина ђоја [3]) ради некаког договора к себи. Истом што су ови око ватре посједали, и што је стари започео да им прича свршетак године од оног дана, како странца погубише, отвори се на један мах земља више огњишта, а крв поче да из земље врије, — на што сви уплашени брзо излете на двор и у оближње се мјесто склоне.

Бојећи се, да ће их Бог још већма казнити, ако дуље овдје остану, и надајући се, да ће божијој казни измаћи, ако у којем даљем мјесту склоништа потраже, углавише, да одмах сјутрадан у Посавину оду. Што наумили, то и учинили! Они се заиста сјутрадан спреме и отпутују у Посавину. Потуцајући се тако од немила до недрага, набасају покрај куће једног врло богатог човјека, који је њих кроз пенџер видио, па по одијелу познајући да су странци, наредио, да се у његов стан доведу и да им се вечера приправи.

Пошто је овај богати човјек из њихова разговора дознао, шта траже, обећа им он, да ће им толико земље дати, да ће моћи без сваке оскудице живјети.

Стари, а и синови, веома дирнути овим љубезним дочеком, и гостољубивошћу, наумише да богатлији каков да̂р даду, те пошто ништа наћи не могоше, што би богаташевој доброти доликовало, сјети се најстарији син на један скупоцјени прстен, којег су са прста погубљеног странца скинули, маши се у џеп, те не знајући, да је на прстену погинулог странца име урезано, предаде га богатлији на да̂р.

Домаћин је прстен врло радо примио и већ наумио, да их што могуће боље угости и с њима провиди, али нуто чуда изненада! у исти час, кад је он прстен разгледао, затресе се и онесвјести.

[1]) Потрошили (уложили).
[2]) Минуте.
[3]) Под изликом.

Кад је послије неколико декика к себи дошао, запита старог оштрим гласом, откуда њему и његовим синовима овај прстен? Стари, видећи, да му никакова лажна причања помоћи не могу, исприча домаћину све онако, као што ето ја вама казах. На ово се домаћин љуто разјари, велећи им, да је прстен, којег на дâр доби, његовог јединог сина, и да су они даклен овог уморили. Нареди слугама, да сва четири старчева сина погубе, што дакако одмах и учињено буде, а старог им ба̂ба, који овом злу нимало крив не бијаше, као свог друга код себе задржи, велећи му: „Мораш код мене остати док живиш, па нека свијет приповиједа, како су два оца без синова, ко двије сиње кукавице живљела“.

Град, који је по томе опустио, поносио се је, истина, још неко вријеме својим високим и бијелим кулама, све дотлен, док се није истрошен временом порушио, тако, да иза њега само остаде подор, која се ево и дан данас Градац зове.

Послије много и много година, и то пошто се је свијет умножио, насели се тамо неколико породица, па ево и данас, како знадете, неколико их тамо има, али знајте, господине, да никада хајра [1]) и берићета [2]) не имаду.

Ови се јадни људи радећи огулише, па све забадава; они су као и њихови преци вазда сиромашни, а то ваљда отуда долази, што је и са̂м Бог, опрости ми боже, то мјесто безбели [3]) проклео.

Ето видите дакле, господине, да у туђем малу хајра нема, па право свијет каже „отето, проклето!“

O vegetaciji kotara ljubuškog.

Priopćio **Franjo Fiala.**

Moje putovanje u junu god. 1890. na tri sedmice, kao i moj boravak u jesen god. 1889. i 1890. pruža mi povoda, da na temelju tadašnjih mojih opažanja dadem nacrt flore ljubuškog kotara, sjevero-zapadnog dijela Hercegovine.

Put me je vodio iz Mostara preko Jasenice, držeći se strmog penjanja preko Huma na visoravan Dônjeg Brotnja, pa preko Čitluka u Ljubuški. Odovlen sam krstario duž rijeke Trebižata do Čapljine, dalje po dalmatinskim pograničnim gorama, kod Crvenog grma, Hardomilja i Biače; činio sam izlete na slapove Kravice kod Studenaca, na visoravan od Megjugorja, i na kršan vijenac, što leži sjeverno od Ljubuškog. Na mom putu u sjeverni dio kotara slijedio sam toku Trebižata i Male Tihaljine sve do njihovog vrela, uspeo sam se za tijem do jezera Nuga i na visoravan od Drinovaca. Otolen prešao sam

[1]) Користи.
[2]) Благослова.
[3]) По свој прилици.

uzduž i poprijeko Polje do Sovića i dospio preko 796 *m.* visokog Nečajna na drugi stepen visoravni, u Posuško polje. Duž grebena 1036 *m.* visokog Radovana, hvatajući se klisure 1195 *m.* visoke Sniježnice, dospio sam preko krasa od Trebistova u Rakitno polje, koje pri morskoj visini od 900 *m.* čini treći stepen visoravni. Moj dvodnevni boravak ondje bio je namijenjen tome, da pogjem na 1404 *m.* visoki Štitar i da ispitam Rakitno polje, koje presijeca Jelica potok i bezbrojni močvarni vodeni jarkovi. Povratak sam odredio da bude preko mrtvog krasa od Suvih bunara, preko Gradaca, Ružića, Klobuka i Vitine u Ljubuški.

Spomenuto područje pokazuje postepeno uzdignutu, samo koritom Tihaline prosiječenu stupnjevinu, u kojem markirano odudaraju osobito one tri visoravni od Sovića — Drinovci 250 *m.*, Posušja 600 *m.* i Rakitna 900 *m.* Kao vrsta kamena prevlagjuje kredno vapno, gdje-gdje imade tercijarnih slojeva, koji se nahode dijelom na primarnim, dijelom na natopljenim tavanima. One su tri visoravni, kao i Ljubuško-Vrgoračko polje 80 *m.* ušljed krasa od pozne jeseni do početka proljeća dijelom poplavljeni; ponori, isprekidana vrela i rijeke ponirače, kao Tihaljina i Vitina, pokazuju krašni karakter zemlje.

U opće je ovaj kraj mršav u vrelima, jer bezbrojne žile krasa kao kakav kapilarni sistem usisavaju oborine i vode ih u podzemne goleme rezervoare, pa poslije s druge strane natapaju vodene žile, koje na podnožju zaravanaka izbijaju na vidjelo.

Biljni regioni.

Sredozemni region obuhvata od prilike polovicu područja; u vertikalnoj, mogla bi se visinska kota 300 *m.* kao megja smatrati. Ravnica od Ljubuškog, dolina Tihaljine-Trebižata, kao i susjedni brežuljni potezi čak do Sovičkog polja sjeverno, to je neosporno područje sredozemne flore, obilježeno vrstama, kao: Clematis viticella, Cl. flammula, Ouercus Ilex, Pistacia, Terebinthus, Laurus nobilis, Paliurus australis, Punica Granatum, Rosa sempervirens, Vitex Agnus castus, Aegilops triaristata et ovata, Sorghum halepense, Juniperus Oxycedrus, Scolymus hispanicus, Anemone hortensis, Inula candida, Asphodeline lutea, Sternbergia lutea, Linum gallicum, Micromeria Juliana, Sideritis romana, Sideritis purpurea etc. etc.

Masline, smokve i šipci bogato rode u ovom području i prezime bez ičega u slobodi; duhan i vino, pšenica i ječam, kukuruza i sirak daju u kvalitetu i kvantitetu izvrsne žetve. U nizinama oko Capljine i Gabele gaje se najfinije vrste dinja (osobito jedna vrsta, što ju općenito zovu „pipuni“) i karpuza. Osim smokava, masline i šipka kultiviraju se još u sredozemnom regionu u velikoj množini: slatka trešnja, badem, tunja, celtis i dud.

Montani region pokazuje Ljubuški kotar u visočini izmegju 300 do 900 *m.*; ovaj je karakterističan ustupanjem sredozemnih vrsta i potiskivanjem njihovim predstavnicima baltičke i pontičke flore.

Najpregnantnije vidio sam ovaj prijelaz na putu od Sovičkog polja u Posušje. Oko samih Sovića 250 *m.* vigjevahu se u baščama još slabi šipci i smokve, na ogradama još raštrkani žbunovi Celtisa, Clematis Viticella i Paliurus aculeatus u dovoljnom broju individua; na uzlazu na 796 *m.* visok

Nečajan još sam sabirao Convolvulus cantabrica, Helianthemum fumana i Inula candida. Prema grebenu nestade potonjih žbunova paliurusa, isto i Rosa sempervivens. Zatvoreno drvlje Mauna-jasena bivaše postepeno potisnuto od mješovitog hrastovog drvlja, prvi šiprazi leskovine (Corylus avellana) i Rosa arvensis pokazivahu se u grmovima, te tako se poslije kratkog uzlaza izvršio prijelaz.

Posuško polje sa svijem pripada montanom regionu. Kao obilježje, koje najviše pada u oči, to su krasne livade, na kojima sam u junu u potpunom cvijetu zatekao Salvia verticillata, Salvia pratensis, Plumbago europæa, Ajuga genevensis, Leucanthemum vulgare, Orchis maculata i druge vrste. Visoravan proizvodi osobito ječam, raž i krtolu. Pir, kukuruza i duhan od nižeg kvaliteta sadi se samo mjestimice.

Podalpinski region, što sam ga opažao izmegju 600 i 1400 *m.*, obuhvata sjeverne završne gore posuške visoravni, Rakitno polje, kao i sjeverne završne gore kotara.

U tom obziru dobio sam najznatnija objašnenja na putu preko 1134 *m.* visokog Radovana; u visini od svojih 950 *m.* pojaviše se prve bukve, Juniperus communis pojavio se češće na pašnjacima; na šumskim livadama Trifolium ochroleucum, Veronica multifida, Succisa pratensis, Rhinanthus minor, Polygala major, Orchis globosa, Scorzonera rosea, Geranium sanguineum u potpunom razvitku. Na visini klanca Sniježnice, oko 1195 *m.* kržljave bukve, na golom, drobnom kamenu Paronychia imbricata, Androsace villosa, Ranunculus illyricus i montanus, Cerastium grandiflorum, Galium austriacum, Anthyllis Jacquini, Primula columnae, Edraeanthus serpyllifolius i dr.; u predalpinskoj šumi Lonicera alpigena, Lonicera nigra i coerulea, Sambucus racemosus, Thalictrum aquilegifolium, Valeriana montana, Actea spicata, Scolopendrium vulgare, Aspidium lonchitis itd.

Divan vidik pružahu 900 *m.* visoke livade visoravni od Rakitna, u čijoj mi šarenoj flori osobito padoše u oči Narcissus radiiflorus, Scilla pratensis Orobus albus, Orchis incarnata, Orchis coriophora, Orchis globosa, Verbascum phoeniceum i Plantago altissima. Na suvim kamenitim mjestima bjehu Ranunculus illyricus, Plantago carinata, Medicago prostrata i Bunium montanum kao zanimivi nalasci.

Od poljskih usjeva sije se raž, ječam, kukuruza, krtola i duhan od manje vrijednosti. Kukuruza i duvan se često izjalove, naprotiv je kosidba sijena veoma obilna po množini i po kvalitetu.

Po dojako rečenom mogla bi se u sjevero-zapadnoj Hercegovini jasno razlikovati tri regiona flore. Sredozemni od 0 do 300 *m.* morske visine, montani od 300 do 700 *m.* morske visine i podalpinski od 700—1400 *m.* Alpinskog regiona u strogom smislu nemaju planine Ljubuškog kotara, jer najviši vrh Štitar 1410 *m.* ne prelazi preko megje drveta; no ipak se kao ostrva utrpavaju udružene grupe pravih žitelja alpinskog regiona hercegovačkog visokog gorja. Spomenuo sam Paronychia imbricata i Androsace villosa već kod 1100 *m.* na Sniježnici i kod 1400 *m.* na Štitaru; izgleda da su to prilagodci lokalnoj podlogom uslovljenoj klimi useljenih alpinskih žitelja sa susjednih visokih gora, ponaosob sa debla Čvrstnice.

Ja sam na raznijem mjestima područja mjerio temperaturu vrela, koju sam sastavio u ovoj tabeli; možda ovi podatci nešto vrijede za presugjivanje klime.

Mjesto	Dan	Morska visina	Temperatura vazduha	Temperatura vode	Region
Vrelo potoka Studenice kod Studenaca	18. Juna	80 m.	19° R.	10° R.	Sredozeman
Vrelo na rijeci Tihaljini blizu slapova kod Klobuka . .	15. „	100 „	14·5° „	10° „	„
Vrelo Nemac u dolini Tihaljine	9. „	117 „	20° „	11·5° „	„
Vrelo Jakuba u Tihaljina dolini	9. „	125 „	20° „	11° „	„
Vrelo Nezdravica kod župnog doma u Tihaljini .	10. „	130 „	15° „	11° „	„
Vrelo rijeke Tihaljine . .	10. „	165 „	22° „	13·5° „	„
Vrelo Zmijenac kod Rakitna	14. „	900 „	13° „	6° „	Podalpin

Što se tiče formacija vegetacije i najvažnijih sastojaka iste, to ću samo da primjetim, da ću se povratiti na njihov sastav u specijalnom dijelu posla, gdje poregjujem vrste.

Što se pak tiče vegetacije sredozemnog regiona, to se pojavljuje samo formacija livada po dolini, lisnate šume i flora ugara i poljskih korova. U montanom regionu pristupa tome formacija planinskih livada, u podalpinskom ona bukava i predalpinskih livada. Za goli kraš, što se pruža od Rakitna južno do ivice Posuškog polja, mogli bismo čisto novu formaciju postaviti, koja u visočini od 1000 *m.* pruža svojstvenu sliku u mršavoj travi, pojedinim razlomljenim bukvama, šikarama od hrasta i jasena i u četomičnoj pojavi Asphodelus albus, Stipa pennata.

Ovdje ću sada pobrojati vrste, koje sam u tom području dijelom sabrao, dijelom samo opažao, a kod Phanerogama držao sam se poregjenja po Eichlerovu „Syllabusu".

Pteridophyta.

A. Equisetinae.

Equisetum maximum Lam. U močvarnim dolinama oko Ljubuškog, Sovića i Rakitna 80—900 *m.*

Equisetum silvaticum L. Na izvorima šuma na Snježnici 1000 *m.*

B. Filices.

Adiantum Capillus Veneris L. Na mlinskim nasipima kod Humca, Studenaca, Kravice i na vrelu Tihaljine 80 *m.*

Polypodium vulgare L. Na Snježnici i na Štitaru 1000—1400 m.

Pteris aquilina L. Na vrelu Tihaljine 150 *m.* Izmegju hrastove šikare oko Ljubuškog, Tihaljine, Sovića i Posušja.
Scolopendrium vulgare Sm. U kamenitim pukotinama Sniježnice 1000 *m.*
Athyrium filix femina Roth. U šumama na Radovanu, Štitaru i Sniježnici.
Asplenium viride Hudson. Vrhunac Sniježnice. Ravan Štitara. U kamenitim pukotinama raštrkano 1000—1400 *m.*
Asplenium trichomanes Hudson. U području rasprostranjeno.
Asplenium ruta muraria L. U cijelom području rasprostranjeno 80—1400 *m.*
Ceterach officinarum Willd. U području rasprostranjeno, najviše u sredozemnom regionu.
Phegopteris calcarea Fée. Na Gradu kod Ljubuškog, na liticama kod vrela Tihaljine, na Štitaru 80—1400 *m.*
Phegopteris polypodioides Fée. U bukovoj šumi na Sniježnici 1100 *m.*
Aspidium lonchitis Swartz. U pukotinama na ravni Štitara 1400 *m.*
Aspidium lobatum Swartz. Predalpinske šume na Štitaru, na Sniježnici.
Cystopteris fragilis Bernh. U pukotinama u svemu području.
Cystopteris alpina Desv. U podalpinskom regionu na Štitaru.

Phanerogamae. — Gymnospermae.

Juniperus communis L. U području samo na Radovanu, Sniježnici, oko Rakitna (Štitar) 600—1400 *m.*
Juniperus Oxycedrus L. Kod Ljubuškog, Studenca, Hardomilja, Biače, Klobuka i Čapljine. Kod Čapljine i Hardomilja zagragjene šume od prekrasnih starih dubova. Najljepše se pokazuju mješovite šume od Laurus nobilis i Juriperus oxycedrus, no ove leže već na dalmatinskom području kod Vrgorca.

Drvo ove vrste upotrebljuju seljaci i cijene za rezbarske radove i male duge.
Pinus nigra Arnold. U cijelom području mogoh opaziti samo jedno staro deblo na pašnjaku kod sela Megjugorje na 160 *m.* morske visine. Tamošnji seljaci pričahu mi, da je to potonji zaostatak bivše prije 100 godina šume na tom mjestu.

Рашка.

Црта од консула **Теодора Ипена.**

I.

Између Србије и Црне Горе, омеђашен на сјеверу Босном а на југу Албанијом и Македонијом, лежи узак, дугачак трак земље, којему се досад није придјевало опће употријебљено име — ни са географске нити са политичке стране. Назив „Стара Србија", који се данас већином употребљава, није правилан, са разлога што ћу их ниже напоменути. Спрам овог

српског политичког назива „Стара Србија" стоји турско политичко име „Косово", које су Турци с тога одабрали, што је горе описано подручје уљед битке на Косову постало турском провинцијом.

Међу тијем ово је подручје, прије него што наступише ови споменути називи, имало своје име, које се додуше вазда познавало, али је полако испало из обичаја, но оно је најзгоднији назив и заслужује да се опће прихвати: Рашка. Тако се називало ово подручје по вароши Раш, данашњем Новом Пазару, некадашњем средишту оне жупаније, оне малешне кнежевине, из које се доцније образовало велико царство цара Душана. Име Рашка је по томе хисторички назив, познат географима а очуван и у црквеном језику, у којем се спомиње „епархија расијска". Од некадашње вароши Раш, само је поток што протиче кроз њу очувао име „Рашка"; од прилике четири сахата од Новог Пазара увире Рашка код српске пограничне вароши истог имена у Ибар.

Назив „Стара Србија" био би, ако би се ограничио на горе омеђашено подручје, у толико правилан, у колико је овдје била излазна тачка старе српске државе, те би био идентичан с Рашком — првијем именом ове државе. Но што га с друге стране чини неприхватљивим, то је што се протеже на подручја, која географски и етнографски спадају у Албанију и Македонију, као срезови Пећ, Ђаковица, Призрен с једне стране а Скопље с друге; ови су срезови само неко вријеме кано освојене провинције спадали под српску државу, кад је ова била у свом потпуном цвијету.

Стручњак мора по томе неограничено задржати географски и етнографски основана имена Албанија и Македонија за подручја, која су се дојако под тијем разумијевала, а истинску Стару Србију означити њезиним легитимним именом Рашка.

Простор је Рашке са три стране омеђашен политичким границама: земаљским границама Босне, Црне Горе и Србије; према Албанији и Македонији имаде ове географске границе: са најисточнијег угла Црне Горе ниже Мокре-планине Жљеб и његов гребен, који чини водомеђу између Ибра и Дрина; за тијем савијутком према југу Ђевић- и Црнољева-планину, које чине западну ивицу Косова поља; даље гребен од источне полутине Шар-планине; за тијем прелазећи преко тјеснаца Лепенац између Љуботрна и Бугарске Црне Горе (Карадаг) гребен од ове потоње и најзад ону поворку, која потиче од Рујна — водомеђе између Вардара и Мораве —, што на брду св. Илије налази најјужнији погранични врх Србије.

Рашка обухвата ове политичке срезове (казе): Плевље (Таслица), Пријепоље, Колашин, Бјелопоље (Акова), Сјеница, Нова Варош, Берана, Рожај, Нови Пазар, Митровица, Дреница,

Вучитрн, Приштина, Гилан и дјеломице Прешево. Она чини један дио год. 1879. ново установљеног вилајета косовског, којему је главни град Скопље и који осим тога имаде албанашких и македонских срезова.

Рашка је у своjему сјеверном дијелу са свијем брдовита земља и показује најзначајније височине на балканском полуострву; у свему узевши показује нагибање с југа на сјевер, а свеколико горје, што се повлачи овијем подручјем, може се свести на један чвор у јужном куту овога подручја т. ј. на масив, што га образују Жљеб и Ком и горје албанашких Алпа, што их међу собом веже. Између овога горја видимо исто толико ријека, да такођер из овога чвора теку у правцу од југа на сјевер, одговарајући општем нагибању земље. Ово су главна погорја и ријеке:

1. Од Кома полазећи између Таре и Лима Бјелашница, Стожер-планина, Краљева гора, Љубична-планина. Од ове се гране разграњује:

а) између Лима и Чехотине Михајловић-, Бабиње- и Побјеник-планина;

б) између Чехотине и Вележнице Коријен-планина.

2. Од Мокре планине полазећи између Лима и Вапе (Увац) Смиљеница-, Крушевица- и Гиљева-планина са даљим огранцима: Јадовник- и Косарина-планине с једне стране и Златар-планина с друге стране, између којих тече Милошева к Лиму.

3. Од Жљеба полазећи Хајла-, Јарут- и Штавица-планина с огранцима: Сува гора између Вапе и Рашке и Рогозна-планина између Рашке и Ибра.

4. Најзад погорје, што се под разнијем именима од Жљеба потеже као поворка уз десну обалу Ибра до Митровице и дијели Рашку од албанашког среза Пећи.

Јужни мањи дио Рашке показује много простију формацију; састоји се од висоравни Косова поља и од спуштања височина, које са свијех страна затварају ово поље и на чијем гребену леже међе од Рашке. То су на западу планинске косе Ђевић и Црнољева, које дијеле Косово поље од албанашке долине Дрина, од Метоје; на југу источна половина Шардага и Карадага, који дијеле Косово поље од македонске равнице; на истоку српске пограничне планине Пољак и Копаоник. И овај се дио Рашке претежно нагиње од југа на сјевер, јер његова главна ријека Ситница тече у том правцу; само је у његовом јужном дијелу друкчије, јер ту тече Лепенац са сјевера на југ, а Морава од запада на исток.

II.

За Римљане бјеше Рашка само пролазна земља. Главно наслониште за њихово господство у овом дијелу балканског по-

луострова бјеше Naissus-Ниш; зарад свезе њихових пристаништа на далматинској и илирској обали са Нишем подржаваху Римљани друмове, који дијелом иђаху преко Рашке. Сјеверни дио Рашке припадао је провинцији Илирика (Illyricum) а јужни Дарданији (Dardania); но одношај зависности од чести келтичког, од чести илирско-албанашког житељства наспрам владајуће силе, биће да је био доста лабав, те се потоња само на то ограничавала, да држи своје војничке друмове и станице. Од овијех друмова спадају два од чести у унутрашњост Рашке. Прво друм, који се од обале код Нароне потезао уз долину Неретве према Сарајеву а отолен према југо-истоку. Његова прва станица бјеше код данашње вароши Плевље (Таслиџе). Од прилике један сахат западно од данашње вароши на лијевој обали потока Вележнице, тек неколико стотина корака изнад његовог увора у Чехотину, имају трошни остаци једне веће насеобине; са свијем су порушени и земљом затрпани, те би требало доста посла, док би се саставио план ове насеобине; познају се само трагови од 2—3 куће, остало су само трошне парцеле шикаром зарасле; од обичних римских плоснатих цигаља имаде доста. Много тесано камење, украшено дијелом натписима, дијелом простим скулптурама, развучено је одовле, а има га узиданог у пљеваљским џамијама и нарочито у православној цркви св. Илије близу Плеваља; код ове имаде и неколико надгробних каменова с натписима и малих гробних споменика. За ову насеобину нашао је Момсен име Sapua, а Хернес име Stanecli.

Даљи правац овога друма до Новог Пазара није углављен; еда ли је ишао уз данашњу комуникацију преко Пријепоља и Сјенице, против чега би свједочило то, што на тој прузи нијесу досад нађени никакви римски заостаци; или је можда ишао у овом правцу: од прилике три сахата од Пријепоља уз Лим код мјеста Брдарева имају заостаци од камените ћуприје преко Лима; у околици Бјелопоља имаде многобројних рушевина, но ове додуше нијесу досад испитане, те се не зна, да ли спадају у римско доба или у српско. Особито су занимљиви грађевински заостаци код села Корита у Бихору; друм је дакле могао да води и преко Брдарева у Корито, а отолен кроз Пештер преко старог мјеста Сопочани у Нови Пазар.

Нови Пазар био је свакојако опет римска станица; за њу су нашли име Asinoe. Мали сахат од вароши низ поток Рашку на ниже имаде снажно, око 30° вруће сумпоровито врело, које се сакупља у корито, што још из римског доба потиче; овај октогонални камени басен надсвођен је пространим кубетом, у којем је неколико пањега; одмах у близини је друга грађа на кубе — но сад је рушевина; народ назива ово купалиште просто „бања“.

На противној лијевој обали Рашке имаде српско-православна црква св. Петра (Петрова црква); могуће је да је то некада био

какав римски храм. То је правокутно, масивно здање, али у садашњем модерном преображају цркве не може посматрач летимично да јој разабере детаље. Осим ова два споменика из римског времена веле да се около Новог Пазара нашло још много рушевина и камења.

Од Новог Пазара водио је друм преко Митровице к станици Vicianum на Косову пољу, а то је данашње село Чаглавица, сахат јужно од Приштине; и овдје се налазе рушевине и камење с натписима, од којих су неколики употријебљени при зидању манастирске цркве Грачанице. И у Вицианум (Косово поље) стизала је римска теста, која је од илирског поморског мјеста Lissus, данас Алезија, водила у унутрашњост полуострова, у Naissus-Ниш. Течај овога друма кроз Албанију остао је дојако непознат, али је допуштена хипотеза, да ће се у свему подударати с данашњим коњским путем од Ђаковице према Скадру; из Метоја-равнице бијелога Дрина, од Ђаковице или Призрена, водио је за тијем друм на Косово поље.

До знамените важности и до највећег цвијета доспјела је Рашка у средњем вијеку, у 12., 13. и 14. столећу. У њој је био стожер и изходиште средњовјековне српске државе Немањића, те има многобројних успомена и споменика из онога времена. Прва пријестоница великих жупана Рашке, из дома Немањића, бјеше Раш — данашњи Нови Пазар; доцнији краљеви из овог дома пренијеше своју пријестоницу у Приштину, очевидно с тога, што је то боље годило правцу, у којему су тежили да рашире своје господство. Најзад је цар Стефан Душан, који је проширио границе српској држави далеко у Албанију и Македонију, изабрао за своју пријестоницу Призрен и Скопље. Доцније постаде то Приштина, а најпослије Крушевац и Смедерево у Србији. Да ли у данашњој тврђави Новог Пазара, која лежи у сред вароши, имаде остатака српске владалачке пријестонице, то није утврђено; с поља изгледа тврђава са свијем модерно, а и грађевине изнутра биће да су од новијег времена. Од пријестонице у Приштини веле да су још прије неколико година били бедеми и мањи остаци; но при градњи данашњег конака за мутесарифа, који стоји на овом хисторичком мјесту, нестало је и тога.

У другијем рушевинама и дворовима, кано свједоцима некадашње хисторије и цвјетања Рашке, није оскудица. Народ их обично назива „Јерина“ и прича, да их је понајвише градила нека српска кнегиња, која се испред турске навале постепено повлачила с Косова, да одбрани од непријатеља сваки педаљ своје државе. Град Звечан код Митровице познат је као привремена пријестоница српских владара. Сахат источно од Пријепоља на путу, што од овог мјеста води у Сјеницу, на једном одвојеном, из долине потока Милошева узвишеном, стјеновитом

чуњу, уздиже се порушен али још чврст град, који је некад затварао ову долину и комуникацију кроз њу; сад се зове на турски Хисарџик — мали градић. Два сахата ниже Лима од Пријепоља, тик уз лијеву обалу код села Ђурова, стоји безимена рушевина једног града, који је некад владао овом ријечном долином; назива се апелативом Јерина или Градина. Код села Козица, — шест сахати југо-источно од Плеваља, на Стожерпланини, стоји такођер безимена рушевина града — Јерина.

Послије пропасти државе Немањића, а по смрти цара Стефана Душана доспио је сјеверни дио Рашке под босанске, а доцније под херцеговачке владаре; на ту епоху опомиње градска рушевина Кукањ, која два сахата од Плеваља, ниже Чехотине лежи на једној литици, која се око 100 *м.* стрмо спушта доље у ријеку. Сељаци у околици означују ову рушевину као некадашње сједиште „херцега Стјепана“.

Но још су више значајни духовни споменици из цвјетног доба Рашке. Манастир св. Тројица у Плевљу, то је творевина Немањића; у њему се чува као света реликвија владичанска патарица св. Саве. Кад су Турци тијело овога свеца однијели из Милошева у Биоград, један се побожан човјек помоћу мита дочепао палице, која је уз тијело била, да барем то сачува земљи. Цркву св. арханђела Михајла у Поблачи, пет сахати сјеверно од Плеваља, подигао је један рођак Немањића по женској крви. Манастир Бању код Прибоја подигао је велики краљ Урош I., а манастир Милошево код Пријепоља краљ Владислав. Рушевина манастира Ђурђеви Ступови близу Новог Пазара употребљује се сада као фортица. Најпослије на Косову пољу, један сахат од Приштине, имаде манастир Грачаница, задужбина краља Милутина, и то је најљепша и најбоље очувана црквена грађевина у Рашкој. Даље су разорени манастири Арханђел, Дорољ, Бличкова и Соколац у Колашину.

Доласком Османлија год. 1459.—1463. отпочиње за Рашку опет вишевјековна перијода безначајности и заборава. Рашка је сачињавала два санџака: новопазарски и косовски. Неколики пак рашки срезови, они од Бјелопоља, Беране, Рожаја, припадали су до год. 1852. вилајету Скадарском. С почетка овога стољећа, кад је моћ феудалних господара у покрајинама стигла до врхунца, сувише их дотле занијела, да се дигну противу падишаха; тада су у санџаку косовском Махмуд-паша Бегола из Пећа, а у санџаку ново-пазарском Ејуб-паша Ферхатбеговић, били вође и господари у овијем покрајинама, и они су опет независнијем духом задахнули ове земље.

III.

О становништву Рашке нема поузданих, тачних података. Имамо само апроксимативних бројева процјене, који су добивени

на темељу не увијек поузданих навода. По њима имаде Рашка, а то је данашњи санџак Таслица, Јени-Пазар и Приштина са срезовима Берана и Трговиште (Рожај) 296.805 душа цјелокупног житељства. Што се тиче етнографске подјеле овог становништва, ту се, као и код географске оцјене земље, мора одвојити сјеверна Рашка од јужне.

У сјеверном је дијелу становништво, изузевши мален дио, хомогеног славенског, специјално босанског племена. У срезовима Плевље, Пријепоље, Колашин, Бјелопоље, Беране, Нова Варош живи искључиво босанско племе, а у Сјеници, Новом Пазару, Митровици и Рожају већим дијелом. У ова потоња четири среза налазе се албанашки народски елементи. Албанаси имају наиме веома јаку експанзивну снагу у себи, те су тако племена источне Албаније прекорачила границе својега подручја према Рашкој на истоку и сјеверу. Најјаче се појављује албанашки елеменат у срезу Рожају, а ту нарочито у долини Ибра; с овом ријеком је доспио и у срез митровички. У самој вароши Митровици живе многобројни Албанаси. Уз Рожај се прикључује на сјеверу подручје Пештер, које припада дијелом срезу сјеничком, дијелом срезу ново-пазарском; и ту живе Албанаси. Ови Албанаси, у свему око 30.000 на броју, биће да су привучени из материнске земље у она пребивалишта, која су опустјела уњед велике сеобе српско-хришћанског становништва у годинама 1690. и 1737.; као клин задиру дубоко према сјеверу у Рашку, ограничени су западно чисто словенским срезовима Берана и Бјелопоље, источно славенским елементима Митровице, Новог Пазара и Сјенице, а само су на темељу у свези с подручјем Пећа. Из ове свезе с материнском земљом црпјели су и снагу, да своју народност чисто очувају. И ако нијесу племенски остали у заједници, ипак су сви очували знаке и свезу са својим фисом (племеном). Ови Албанаси спадају у племе Клименти (материнско је племе у горама око Скадра и у кориту Гусиња), Кучи (материнско племе, које је сада у Црној Гори, потиче управо из брда западно од Пећа и од тамошњег племена Беришa), Краснићи и Гаши (оба племена код Ђаковице), Шаља (материнско племе је у вилајету скадарском, но има много припадника око Ђаковице), а појединце и у племе Хоти и Тријепши (обадва племена око Скадра). Осим овдје споменутих предјела нема сјеверна Рашка албанашких становника. Албанаси у варошима Новом Пазару и Берани, то су људи из Пећа и Ђаковице, који се само ради трговине ондје баве, а нијесу стално настањени.

Сви су ови Албанаси мухамедовске вјере, и ако им је материнско племе (фис) католичко, као Клименти, Шаље, Хоти, Тријепши и од части Бериши. Већи дио од њих говори босански, јер живе помијешано с мухамедовцима босанског племена, а по

селима настањени хришћани су кроз и кроз славенског племена. Међу собом зборе само албанашки, очували су и своје старинске обичаје, сувише су неке увели код својих земљака босанског племена.

Како је мало прије споменуто, с овијем изузетком је становништво у сјеверној Рашкој чисто босанског племена; што се Босанци ипак називају Арнаутима и њихово подручје Арнаутлуком, то је нетачан народан назив, који потиче отуд, што Босанцима многе појединости рашког становништва, било у одијелу било у обичајима, изгледају арнаутски, а одиста су и позајмљене од ових њихових сусједа; но то су поједини споредни детаљи, који од рашког Босанца никако не могу начинити Арнаута. Сувише становништво Рашке у опште и на по севарошко не разликује се ни у чему од оног у Херцеговини. Имају исту ношњу, исто нарјечије, исте обичаје и мишљење.

Једну индивидуалност, која се са неких особености разликује од осталог становништва, па с тога заслужује у неколико да се разјасни, чини оно босанско племе, које пребива у срезу Колашина. То је срез између црногорске границе од Мишког језера до Мојковца и средњег течаја Таре с једне и средњег течаја Лима с друге стране, који обухвата дијелове срезова Пљевља и Бјелопоља и срез Доњи Колашин. Подручје горњег течаја Таре до Мојковца спада географски такођер Колашину и назива се Горњи Колашин; политички је од год. 1878. уњед одступања Црној Гори отцијепљен; у Горњем Колашину лежи истоимена варош на Тари; из овог црногорског Колашина су се мухамедовци иселили од части за вријеме привремене окупације год. 1859. а са свијем послије год. 1878. Српски географи, а по њима и карте, означују додуше и на горњем Ибру један срез Стари Колашин; но колико је основан овај назив и да ли га знаде и употребљава урођено становништво, то се није могло докучити. Индивидуалност колашинског племена показује се у свом карактеру и начину мишљења, у обичајима, најпослије у ношњи и другим спољашњостима.

Колашинци су од свијех Босанаца остали најдивље племе. У својим потребама су изванредно ограничени, те им је сточарство и пољодјелство довољно за живот. Индустрија или трговина, која у другијем дијеловима Босне стоји понекад на високом степену, то је за њих са свијем непозната ствар, они такве производе набављају за се у пазарима најближих вароши Пљевља и Бјелопоља. Напротив особито милују занат пљачке, чим увардају за то згодну прилику.

Колашинци су фанатични мухамедовци, но изгледа да њихова побожност нема дубљег темеља; многи у млађим годинама радо пију ракију, сувише домаћу шљиву пију преко мјере. Често бива, да се колашински мухамедовац ожени хришћанком

и не тражећи од ње, да се потурчи. Тако је и постала она ријеч: „Отац ми клања, мајка ми се крсти, а ја се каменим“. Ако понекад који од њих и изгледа, да је поштен и вјеран, у опште им човјек не може много вјеровати, јер их грабежљивост често наводи на подмуклост и вјероломство. Ово им пребацују сами Албанаси, који високо цијене бесу — задану вјеру —, па веле: да Колашинци немају бесе.

Колашинци су веома осветљиви; вазда ће осветити осјетљиву погрду или нанесену им неправду, али не бирају отворена мејдана, већ волију да се иза бусије спреме на освету. Прописе и обичаје крвне освете по обичајном праву, са свијем су преузели од Албанаса.

Цијело племе Колашинаца дијели се у већи број родова, као што је у албанашких племена (фис) у Црној Гори и у јужној Херцеговини. Најпознатији су родови: Мицановићи, Ђурђевићи, Храповићи, Штроке, Краљићи, Мушовићи, Мартиновићи, Мекићи, Куфре, Тутићи, Љуце итд.

У осталом начину живота не разликују се Колашинци даље од мухамедовских Херцеговаца или од самих Црногораца. Говоре истим нарјечијем, само се — као што су у свему суровији и дивљи — из њихових уста чује суровије, са јачим нагласком. У ношњи им је карактеристична тијесна, кратка, спријед отворена кабаница, с кукуљицом од бијело-сивог сукна, што им жене праве, и округла, тијесно натакнута бијела сукнена капа на глави.

Свега ће бити око 25.000 Колашинаца на броју.

У јужној Рашкој су етнографски односи битно друкчији. Од пропасти старе српске државе била је Рашка циљ експанзивним тежњама албанашког становништва Источне Албаније, а нарочито је јака сеоба хришћанских Срба у год. 1690. и 1737. привукла многе албанашке насељенике. Од онога времена датирају албанашке насеобине у источном дијелу Косова поља и у срезовима Врања, Лесковац, Ниш, Прокупље и Куршумлија. Одступањем овијех срезова Србији год. 1878. принуђено је њихово албанашко становништво на исељавање; главна маса се ретроградно вратила онамо одакле је и дошла, па се населила у Рашкој, и тако умножила тамошњи албанашки елеменат.

Може се рачунати, да у јужној Рашкој преко половице становништва, око 60.000 душа, припадају албанашком племену. Од западних срезова, који се наслањају на источну Албанију, у Дреници и Качанику је скоро искључиво албанашко становништво. Албанаси из ових крајева познати су осим тога као прилично немиран свијет. Од источних срезова су Вучитрн, Приштина и Гилан за половицу насељени Албанасима. Албанашки елеменат све више напредује, јер из источне Албаније све више народа придолази, а даље и мухамедовци неалба-

нашког племена све се више асимилирају у Албанасе. Често се чује на пазару у Приштини, гдје хришћанска сељакиња с дућанџијом говори албанашки, премда већином хришћани представљају славенски дио становништва јужне Рашке.

Вјерозаконске разлике играју на балканском полуострву изузевши у Албанаса већу улогу него ли народносне; тако је и раздиоба становништва Рашке по вјероисповијести важан моменат за ситуацију ове провинције. Прије су спадали у њу само чисто хришћански крајеви, који су порти вазда проузрочили заплете; ови су као Пива, Језеро и Шарани у год. 1878. одступљени Црној Гори, но на црногорској међи остадоше још под турским господарством сеоска подручја Ограђеница, Бобово, Пренчани, као и племенско подручје Доњи Васојевићи, које формира срез берански, а у којима искључиво живе Срби хришћани. У срезовима Плевље и Пријепоље веома је јак хришћански елеменат, у потоњем је претежан, па и овдје живе искључиво хришћани на великом сеоском подручју Бабиње, које обухвата раван краса на лијевој страни Лима ниже Пријепоља. Срез Нова Варош на граници Србије имаде претежно хришћанско становништво. Ово је такођер снажно и у срезу Новог Пазара, као што је претежно и у сеоском подручју Дежево на српској граници. У осталијем срезовима претеже мухамедовско становништво.

У свему су мухамедовци у Рашкој у већини. Цијене се на 174.000 мухамедоваца према 122.000 хришћана. Прије год. 1878. био је размјер неповољан за мухамедовце; од тога времена су се знатно помножали уплвед повратка мухамедовских Албанаса из срезова што су Србији одступљени, и уплвед насеобине многих мухамедовских ускока — т. зв. мухаџира — са земљишта што је Црној Гори одступљено, дочим су хришћанске породице — и ако не многобројно — прешле из Рашке у Црну Гору и Србију.

Хришћани су са врло малим изузетком православне вјере; у варошима има понегдје досељених католичких Албанаса, који зарађују себи ужитак од чести као кујунџије сребра, од чести као бакали. Домаћег католичког житељства имаде само у срезу Гилан, у селима Јањево, Андровце, Попас, која чине парохију Јањево, и у селима Летница, Стубла, Вернаво Коло, Вернеса, Бинац, која чине парохију Црну гору са парохијским мјестом Летницом. Сви ови католици говоре српски, а по броју биће их 3000 душа. Осим тога имаде у области обје парохије Јањево и Црна гора многобројно крипто-католика, које народ назива Ларамани; то су породице, које јавно исповиједају ислам, носе мухамедовско име и држе исте обичаје, али ови славе барем Ускрс и Божић по католичком обреду, а кад могу онда и друге празнике. У обадвије парохије биће их свега око 1500 душа.

Јевреји (Шпањоли) настањени су само у Новом Пазару.

IV.

По свом хисторичком развитку имаде Рашка само двије знатне вароши: у сјеверном дијелу Нови Пазар, у јужном Приштину. Нови Пазар лежи у котлини, коју чини проширена долина потока Рашке, и у којој прима Рашка поток Јошаницу, а у овај се опет сливају воде са сјеверног обронка Рогозно-планине. Варош лежи већим дијелом на лијевој обали Рашке, а мањи дио на десној у оном, гдје увире Јошаница. Висови око вароши утврђени су старим, привременим утврдама, али су ове ипак могле да сузбију нападаје Срба под Кара-Ђорђем, а по други пут у јулу год. 1876. под пуковником Чолак Антићем. Кад се долази из Сјенице у долину Рашке, а нарочито кад се од Митровице спушта низ обронке Рогозно-планине, онда Нови Пазар са својим знатним раширењем и добро грађеним кућама чини утисак знамените вароши; широка гробља на крају вароши свједоче такођер, да је била стара, напучена варош, но она је пуно изгубила од свог некадашњег значаја. Крајем шездесетих година престала је да буде административно средиште сјеверне Рашке, јер су се власти санџака премјестиле у стратегично важнију Сјеницу, а смањила се и некад знаменита трговина и промет у Новом Пазару.

У сред вароши на десној обали Рашке стоји цитадела, утврђена бастионима, а грађена је у свом садашњем облику у год. 1103., по турском рачуну (год. 1692.). Од многих џамија ваља споменути ону Муслих-еддин ефендије, првог мујезина султана Мехмеда Фатије, Гази Синан-бегову џамију, Гази Иса-бегову и Ејуб-пашину џамију. Некадашњи сарај Ејуб-паше, бившег феудалног властелина од Новог Пазара, веома пространа грађевина с многим авлијама, опао је.

Хришћанска општина имаде у вароши нову, лијепу цркву, која је руским даровима богато украшена. Неколико минута изван вароши на једном вису с лијеве стране Рашке, стоји пространа модерна касарна.

Приштина лежи на источној ивици Косова Поља на обронцима брежуљавог вијенца, што се спушта са српског међашног горја; пресијеца ју незнатан поток — Приштинска ријека, која $1\frac{1}{2}$ сахата даље увире у Ситницу. Варош је прилично пространа, но у њој су махом незнатне, рђаве куће, те ни близу не изазива онај добри, имућни поглед као Нови Пазар. У год. 1878.—1888., докле је била сједиште вилајетске управе Косова, почела је да се развија; но одкако је влада прешла у Скопље (Искиб), постала је опет незнатна варош као и прије. Од знатнијих здања ваља споменути владино здање, које стоји на мјесту некадашње резиденције Немањића, и џамије султана Мехмеда Фатије, султана Мурата II. и Јашар-пашину џамију,

све лијепе грађевине на кубе; даље изван вароши велику касарну и један парни млин. Пазар је незнатан и само у пазарне дане занимљив, пошто тада показује шарену мјешавину српско-хришћанских сељака, Албанаса разнијех племена, Черкеса, који су насељени у неколико села Косова поља, Херцеговаца из црногорско постало Никшића, који су се такођер населили на Косову пољу.

Подруг сахата од вароши Приштине простире се бојно косовско поље од год. 1389. на лијевој обали ријеке Лаба; то је са свијем равна, сахат широка пољана; на јужној ивици стоји џамија за спомен са саркофагом султана Мурата. То је само кенотаф, у којему се чува срце и утроба султанова, јер му се балзамисано тијело пренијело у Брусу. По сахата од ове гробнице према Приштини стоји друга, простија гробница бајрактара султана Мурата, Гази Местан-бега.

Док су у римско доба друмови, који прекрштаваху Рашку, водили од далматинске и илирске обале у Мезију, а они из српскога доба такођер из српског Приморја и Зете у данашњу Србију, постала је Рашка под турском владавином важна саветна тачка између Румелије и Босне. Значај ове свезе показао се у томе, што је — чим је Турска прегла да гради жељезнице, прво пројектирана линија била она од Добрлина—Бањалука—Сарајево—Митровица—Солун. Од ове је изграђена само дјеломична пруга Добрлин—Бањалука и Солун—Митровица. Садашња пруга улази у Рашку од Скопља кроз теготан кланац од Качаника па прелази његов јужни дио — Косово поље — у прузи од 83 *км.* са станицама: Верисовић, Липљан, Приштина (варош је сахат далеко од станице), Вучитрн, Митровица. Од Митровице требала је да иде долином Ибра до Рожаја, да пређе водомеђу између Ибра и Лима, па да од Берана дуж тока Лима код Вишеграда униђе у Босну. Ову пројектовану пругу надокнађује сада пут Митровица—Нови Пазар—Сјеница—Пријепоље—Пљевље. Но крај све велике важности ова комуникација није грађена као друм, кола могу тешко возити, а између Сјенице и Пријепоља никако. Размак од границе према Босни код Светлоборја до Митровице чини четири дана пута, око 200 *км.* Од ове главне прометне жиле Рашке воде путање у горе споменуте околне вароши са мјестима: Бјелопоље, Рожај, Беране на црногорској међи, и са пограничним станицама према Србији: Нова Варош, Јавор и Рашка.

Bišće-polje kod Mostara.

Arheološka študija rudarskog satnika V. Radimskog.

Najveća ravnica, kojom protječe Neretva u Hercegovini, polje je kod Mostara, koje sa sjevera zatvara veličajni jablanički, a s juga žitomislićki klanac; po prilici na sredini ukupne mu dužine,

koja iznosi oko 25 *km.*, stješnjava ga gora Hum, koja se je ovdje primakla podveleškoj kosi. U taj tjesnac zaklonio se Mostar, sadašnji glavni grad Hercegovine.

Onaj dio te ravnice, koji se prostire sjeverno od Mostara, zove se Bijelo-polje, a onaj dio, koji je Mostaru s juga, zove se Bišće-polje.

Moje rudarsko-geološke študije nekoliko me puta dovedoše u Bišće-polje, pa bi mi takim prilikama pomni motrilac onih krajeva, inžinir Hugo Jedlička u Mostaru svratio pažnju na mnoge starovjeke predmete u rečenoj ravnici.

Promotrivši i pretraživši je potanje, uvjerih se, da je Bišće-polje klasičko zemljište, gdje su različite kulture, koje su ovdje slijedile jedna iza druge, kako prehistorička i rimska, tako i sredovjeka i turska ostavile mnoge zanimljive ostanke, koje, u koliko su mi do sada poznati, ovdje hoću da opišem.

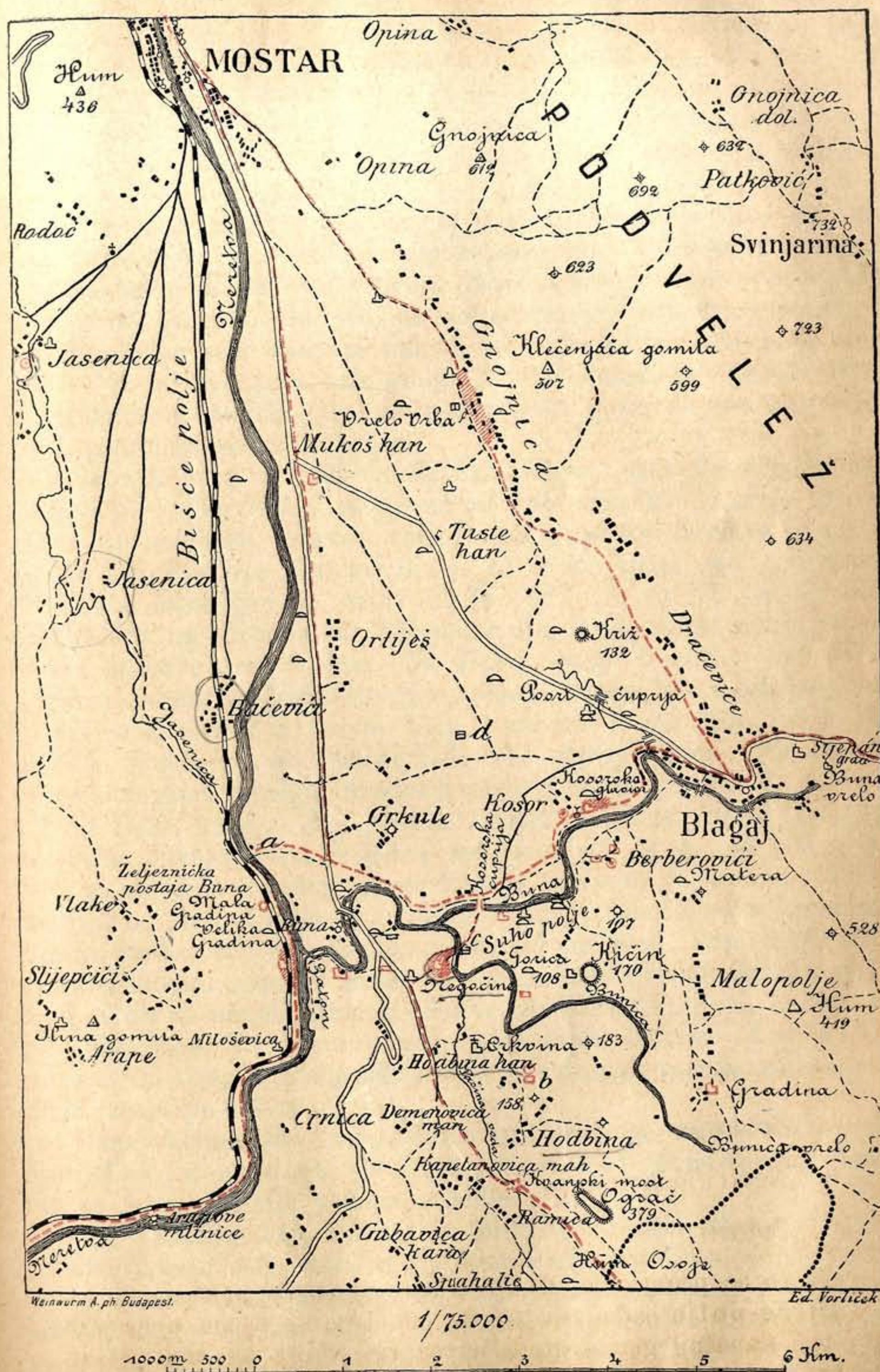
Za bolji prijegled neka služi nacrt *slika 1.*, na kome smo upotrijebili ove znakove:

- Za prehistoričke nasute gragjevine.
- Podori od zgrada i ostanci zidova.
- Podori od gradova.
- Podori od crkava.
- Gragja, tesano kamenje, opeka, komadi klaka i sl.
- Površine, po kojima su razasute razvaline i gragjevni materijal.
- Architekturni komadi, kamenje s relijefima.
- Kamenje s natpisima.
- Mostovi.
- Gromile.
- Ravni grobovi.
- Sredovjeki grobovi.
- Novci (Monete).
- ---- Putovi.

Uz to se primjećuje, da su crveno označeni objekti rimski.

Bišće-polje sačinjava nepravilan trokut, kome u sjevernom uglu leži današnji glavni grad Hercegovine, Mostar, dok je u jugoistočnom kutu varošica Blagaj, u srednjem vijeku glavni grad pokrajine

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1891. Knjiga II.

Slika 1.

humske, a u jugo-zapadnom kutu ljetnik Rizvanbegovića, Buna. Blizu ovog zadnjeg mjesta bila je nekoć oveća rimska naseobina.

Ravnicom potječe blizu zapadnog joj kraja Neretva, koja s desne obale prima potok Jasenicu, a s lijeve Bunu. Buna još ima pritoke Bunicu i Pašinu-vodu.

Ravnica je po tome prilično navodnjena, pa ako izuzmeš počešću buru, ima blago podnebje, te je za to već i prvašnjih vremena zgodna bila za naseljavanje.

Ako se od Mostara na desnoj obali Neretve obrnemo k jugu, vidjećemo kod Jasenice, megju željeznicom i rijekom, po ravnici razasute gromile različite veličine. Nije doduše još pravo utvrgjena starost tih gromila, ali biće, da potječu iz prehistoričkog doba.

U okolici sela Jasenice nahodi se i rimskih novaca, a na zemljištu Ciberina-njiva ima ondje 16 staro-bosanskih (sredovjekih) nadgrobnih spomenika, djelomice ukrašenih južno-slovjenskim znakom, polumjesecom i zvijezdom.

Dalje k jugu, u tački *a* na karti, ispod ušća Jasenice u Neretvu i po prilici 600 *m.* na sjever od željezničke štacije Bune mogu se razabrati tragovi starog mosta preko Neretve, koji je mogao biti dug oko 100 *m.* Bio je to drven most, na poprečnim balvanima sastavljen od četiri dijela; od ovih su tri srednja bila ustubočena na liticama od konglomerata, koje su se ondje poput ostrva izdizale nad vodom. Na lijevoj obali Neretve, kao i na liticama sasvim se jasno razabire, gdje su mostu bile usagjene noge.

Vide se naime u pravoj liniji u veoma tvrdoj litici iskopane, po 3 *m.* duge, 50 *cm.* široke i 50 *cm.* duboke jame. Najveća je širina strugama izmegju mostovih nogu iznosila gotovo 30 *m.*

O tome, kada je taj dosada sasvim nepoznati most gragjen, ne da se dakako ništa izvjesno reći, a moglo bi se reći, da je to bilo za vrijeme rimskog gospodovanja u ovim krajevima. Toliko svakojako stoji, da je u okolišu Bune preko Neretve prelazila rimska cesta, bilo to sada po mostu ili na skeli. Zna se nadalje, da su Rimljani, gradeći mostove, veoma široke struge izmegju pojedinih stupova umjeli premostiti drvenom konštrukcijom, kao n. pr. pri glasovitom Trajanovom mostu preko Dunava kod Turn-Severina i ispod Željeznih vrata, gdje duljina mosta od noge do noge iznosi po 36 *m.*

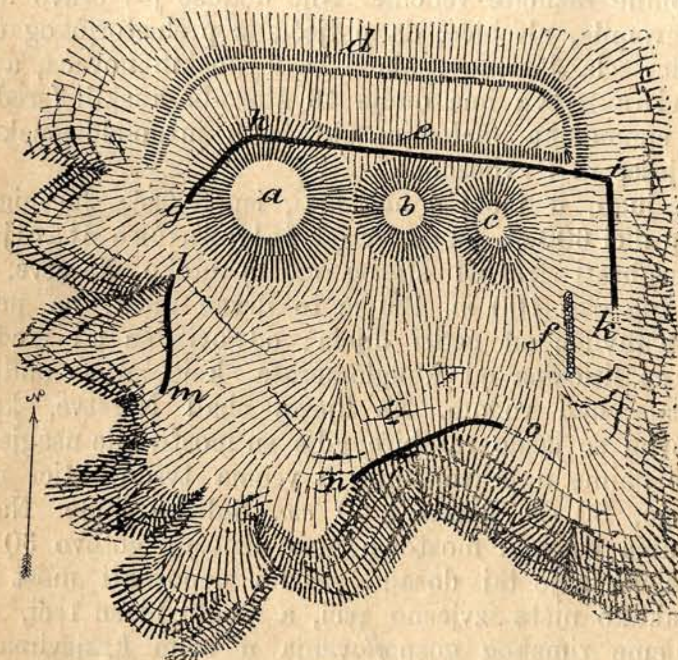
Iznad željezničke štacije Bune uzdiže se na desnoj obali rijeke brdo, Velika-gradina, do kojih 200 *m.* nad dolinom, a na glavici mu se iz daleka vidi golema gromila.

Po prilici u istoj visini toga brda vidi se pri ulazu u klanac Neretve spram ušća Bune u Neretvu Mala-gradina, prehistorički nasap, kome tlocrt pokazuje *slika 2.* Zaravanak Male-gradine na istoku, jugu i zapadu strmo je osječen, a samo sa sjevera lak mu je pristup. Ali na toj strani nalazimo i tri, donekle deformirane gromile *a, b* i *c,* uz koje teče od kamenja nasut meteriz *e.* Na 8 *m.*

daljine od toga meteriza ima drugi, od sitnog kamenja nasut spoljašnji meteriz *d*, a na istoku zaravanka ima u *f* nešto na suho gragjena zida.

Izmegju gromile *a* i platna *e* ima klakom i pržinom oblijepljen bedem *g h* i *k*, debeo 1 do 2 *m.*, koji, većinom samo u temeljima očuvan, ipak mjestimice proviruje iz zemlje. Jednaki se dijelovi zida vigjaju u *l-m* i *n-o*.

Pržini su u tim zidovima svuda primiješani komadići stucane opeke, pa pošto i u unutrašnjosti te gradine svuda ima komada

Slika 2.

od tipskog za rimsko doba žmurnjaka (Falzdachziegel) i žljebnjaka, ne može biti sumnje, da su ovdje Rimljani na razvalinama prehistoričke nasute gradine podigli svoju utvrdu.

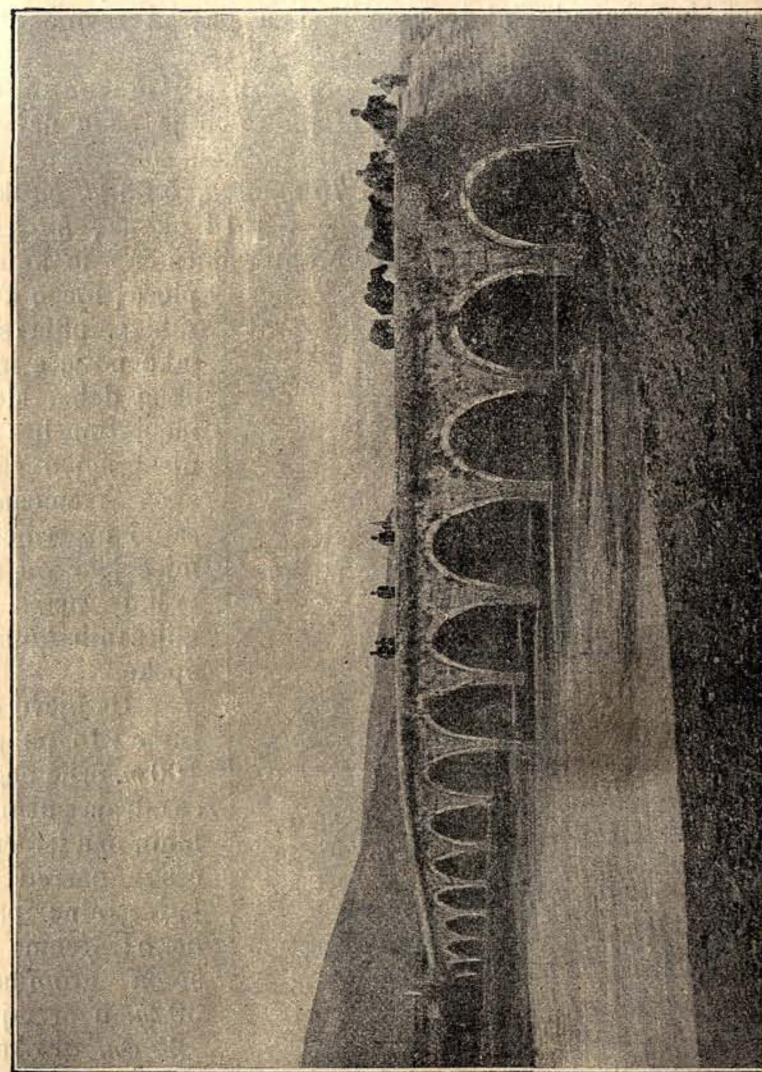
Kakvu je svrhu nekoć imala prehistorička nasuta gradina na Maloj-gradini, ne bih za sada stalno umio reći, pošto nijesam imao ni vremena ni prilike, da ondje pokušam prekopavati, ali se čini, da je to bila utvrda, kao što je to kasnija rimska gragjevina bez sumnje bila.

Južno ispod Gradine posute su njive duž željeznice u duljini od pô kilometra utarcima od rimske opeke, naročito od žmurnjaka, te po tome mora da je ovdje uz desnu obalu rijeke bila rimska naseobina kao **suburbium** (podgragje) Male-gradine.

Ali i uz lijevu obalu Neretve utvrdili su Rimljani ulaz u klanac; jer se navrh brda u kutu, što ga tvore lijeve obale Neretve

i Bune na sastavcima, nahode ostanci zidova s tipskim rimskim klakom i s razlupanim crijepom.

Ako se sada željeznicom vratimo u Mostar, pa otuda pogjemo cestom prama Buni i Stócu uz lijevu obalu Neretve, onda ćemo kod **Han-Mukoša** doći do jedne kose humki, koja je situirana u

Slika 3.

kutu, gdje se dijeli cesta u **Bunu** i **Blagaj**, i gdje se iz prostranog tavana tercijarne lapornjače vadi najviše gragjevnog materijala za gradnju kuća u Mostaru.

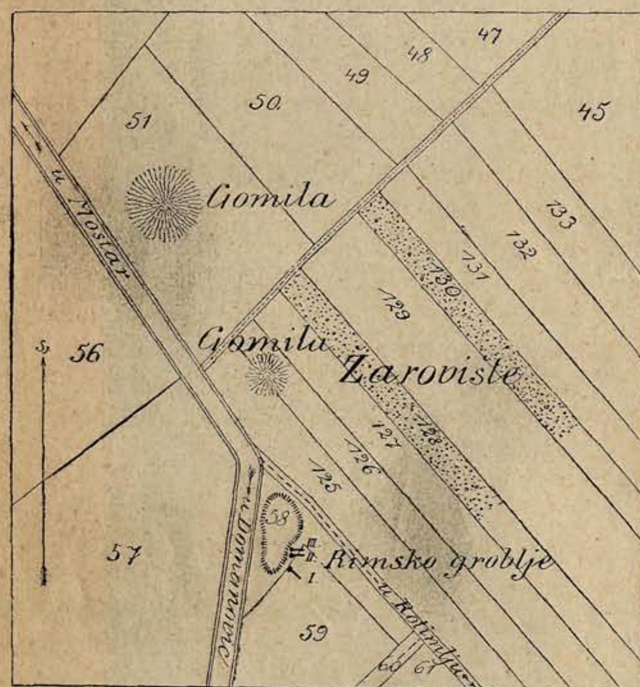
Prigodom lomljenja kamena nagjoše na ravnom povoru rečene kose početkom osamdesetih godina podor stare rimske zgrade, sa izvajanim vijencima, temeljima i glavicama od stupova, što je valjda sve pripadalo nekome hramu.

Ovi lijepi arhitekturni komadi, megju njima glavica od korintskog stupa, pohranjeni su za sada koje u bašči okružne oblasti, a koje kod kotarskog ureda u Mostaru.

Nešto južnije ima prama zapadu uz cestu ispod sela Ortješa u sadašnjem kršćanskom groblju seoskom oveća gromila, a uz nju sve sami novi grobovi.

Prama jugo-zapadu od te gromile ima nasred ravnice druga, nešto manja gromila.

Idući dalje cestom naigješ tik pred buninim mostom na dvije gromile, koje jedna uz drugu stoje, te ih je neko načeo kopati. Lijepi kameniti most preko Bune kod sela Bune prikazuje pridana ovdje *slika 3.* On je 101·75 *m.* dug, 5·63 *m.* širok, put preko njega širok je 5 *m.*, a pruža se vrh 14 okana, širokih od 3·8 *m.* do 7·55 *m.* U sjevernom prsobranu smještena je kamenita ploča, lijepo kvadriranog profila i svakojako potječe iz rimskog doba. Most je megjutim bez sumnje gragjen za turskog vremena, te samo uzgredice primjećujem, da mu u pržini nema primiješanih komadića opeke.

Slika 4.

Uz lijevu obalu Bune i to po prilici 100 *m.* prije nego što se odvaja put u Hodbinu, ima istočno od ceste nasred njive katastralne parcele br. 51. veoma sploštena gromila od 30 *m.* u premjeru a 120 *cm.* visoka, za tim na 75 *m.* dalje k jugu na istoj strani ceste na katastralnoj parceli br. 126. općine Hodbine ima druga, slična, ali nešto manja gromila.

Obje gromile naznačene su u povećanom snimku katastralne karte *slika 4.*

Južniju od ovih gromila raskopao sam god. 1889., pošto tamošnja njiva onda nije bila obragjena. U dubljini od 30 *cm.* pod površinom nagjoh ondje 20 *cm.* debeo, zatvoren, ali nepravilan tavan vapnenastih oblutaka, sitnijih i krupnijih, neke kao pest, a neke

skog
koje
u sad
sve s
nešto
dvije
pati.
zuje
preko
3·8 *m*

tim na
parceli
gromila
Ol
karte
Ju
mošnja
površin
vapnen

kao ljudska glava. Taj tavan ima od jugo-istoka prama sjevero-zapadu duljinu od 6·4 *m.* i nejednaku širinu od 1·3 do 3·0 *m.* U jugo-istočnom dijelu našlo se na toj kamenitoj podlozi garište s ugljevljem i pepelom od 1 *m.* u premjeru i 2 *cm.* debelo.

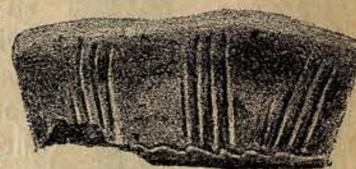
Pod ovim kamenitim slojem bio je sloj prirodne zemlje crnice, debeo 20 *cm.*, a pod njim šljunjak, koji sačinjava dônji sloj cijele doline.

U dubljini od 70 *cm.* računajući od vrha gromile, i još niže za 80 *cm.* u prirodnom šljunku, nagjena je ispod te gromile, po prilici u sredini, ukopana eliptička kamenita gragjevina, duga od istoka k zapadu 2 *m.*, a široka od sjevera k jugu 1·3 *m.*, koja je nazidana od krupnijeg kršja sa zemljom. Pod tom kamenitom gragjevinom, dakle u ukupnoj dubljini od 150 *cm.* ispod vrha gromile, ležao je, bez ikakve podloge na šljunku slabo očuvan ljudski kostur s glavom prama istoku. Pošto uz taj kostur nije bilo nikakih priloga, ne može se ni starost grobu odrediti.

Slika 5.

Sasvim blizu, jugo-zapadno od te pretražene gromile, nagjeno je nadalje god. 1888. pri nasagjivanju jednog vinograda na njivi parcele 130. (vidi *sliku 4.)*, grobište sa žàrama, te mu je oveća površina i prekopana, pri čemu se našlo na stotine žàra. Neki stari muhamedovac pripovjedi ondje, da je i pri nasagjivanju njegova vinograda na parceli 128. (vidi *sliku 4.*) nagjeno mnoštvo ilovastih rbina, pepela i crne zemlje, te po tome mora da grobište sa žàrama kod Bune mora da obuhvata veći prostor, a najmanje tri četvrtine hektara.

Slika 6.

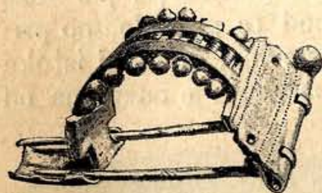
Oba pravca u kojima su nagjene žàre, zabilježena su u *slici 4.* tačkama.

Velike žàre nijesu bile našarane, a zidane su bile prostom rukom, slabo pečene i mahom razmrskane. Dônji dio take smegje žàre, koja mi je došla ruku, bio je napunjen pepelom od spaljene lešine i komadićima uglja, a na površini bio je sprhao i šupljikast.

Dno te žàre ima 10 *cm.* u premjeru a bokovi joj nijesu znatno izbočeni. Priloga na žalost nije nagjeno, a samo po utarcima male, crvenkaste ilovaste posude *slika 5.*, koja oko grlića ispod obruča od 5 horizontalnih crta ima valovit ornamenat od više crta, može se suditi, da to grobište sa spaljenim lešinama ne siže dalje od rimskog doba, a i da možda pripada kasnijem slovjenskom vremenu. Okrajak druge slične posude sa toga mjesta, koja je našarana osovnim trakama, svaka od četiri crte, prikazuje *slika 6.*

To grobište sa žàrama, o kome sam ovdje govorio, prvo je, koje je, koliko ja znam, nagjeno u Bosni i Hercegovini, te bi ga svakojako trebalo temeljito pretražiti.

Vraćajući se od grobišta k cesti, i idući njome dalje k jugo-istoku, to se u oštrome kutu parcele br. 58., što ga čini cesta s putom, koji vodi u Hodbinu i Rotimlju, (vidi *sliku 4.*) nagje jama, gdje kopaju šljunak, a ovoj po rubu vigjaju se ravni grobovi s kosturima iz rimskog doba. Kad su jednom prilikom god. 1888. za cestu kopali šljunak, udari inžiniru Jedlički u oči crna zemlja i mnogi u njoj utarci rimskog crijepa, te on ondje stade kopati za pokus. Ubrzo nagje ljudski kostur, gdje bez ikake opreme leži u jami, po prilici 80 *cm.* dubokoj, što je iskopaše u šljunku, a okružen i pokriven crnkastom, pepelom izmiješanom zemljom. Osim nekoliko komada od rimskih opeka našao je ondje kao priloge: broncanu fibulu, onda željezni oštrac od noža, šiljak od sulice i tri čavla, koje mi je stvari predao za zemaljski muzej.

Slika 7.

Lijepa fibula na obluk sa dva jezičca, prikazana u *slici 7.*, duga je 54 *mm.*, a visoka 28 *mm.* Glavicu toj fibuli čini 26 *mm.* široka i 17 *mm.* visoka plojka, ukrašena dvjema dvostrukim horizontalnim linijama. Na dônjem okrajku stremenkine glavice udešen je šarnir, u kome se kreću oba jezičca. Stremenka sastoji od dva plosnata obluka, u koje je s oba okrajka zataknuto osam po 16 *mm.* dugačkih klinčića, kojima su glavice sitne krugljice. Pri nošci prelaze ovi obluci opet u plojku, široku 18 *mm.*, a visoku 10 *mm.*, koja s obje strane ima zaponke za jezičce, te savijena čini 14 *mm.* široku i 11 *mm.* dugu nošku.

Gvozdena oštrica od noža *slika 8.*, duga 16 *cm.*, s oštre je strane prava a hrbat joj je nešto savijen.

Suličin šiljak, kome je plojka srcoliko proširena, te mu jedva možeš razabrati slab povor duž sredine, a u drška mu se može dobro razabrati, da je nasršen *(slika 9.)*, dug je 15 *cm.*

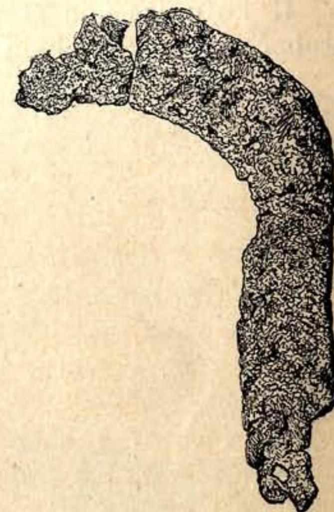
Slika 8. Slika 9.

Od željeznih čavala najposlije dva veća 8 i 7 *cm.* duga, okrugle glavice; a treći je 6 *cm.* dug i ima zakučastu glavicu.

Pošto su te stvari bez sumnje rimskog podrijetla, riješih se, da u onoj jami u šljunku nastavim kopanje, te tom prilikom otvorih još tri ravna groba. (Vidi *sliku 4.*).

Kosturi ležahu bez opreme nalegjice u jamama, koje su iskopane u šljunku, 80—90 *cm.* pod površinom, a bijahu okruženi i pokriveni crnkastom zemljom. Kostur *I.* ležao je pravcem od jugo-istoka prama sjevero-zapadu, glavom na sjevero-zapadnoj strani, kosturi *II.* i *III.*, bijahu položeni jugo-zapadno, glavom na zapadu. Izmegju pojedinih grobova bijahu mala, do 5 *cm.* duboka garišta od pepela i komadića ugljevlja i to 20 do 30 *cm.* pod površinom.

U grobu *br. I.* nagjen je dosta dobro očuvan kostur, kome se je dolihokefalna (duguljasta) lubanja gotovo sasvim mogla izvaditi. Pri prsima našao mu se utarak od ilovaste posude, a nad glavom osim nekoliko komadića rimske opeke, sedam gvozdenih čavala od 6 do 8·5 *cm.* duljine, megju njima jedan s okruglom, a ostali sa zakučastim glavicama. Kod nogu nagjeno je sedam gvozdenih čavala s kukastim glavicama i jedan s okruglom, dugih 7 do 9 *cm.*

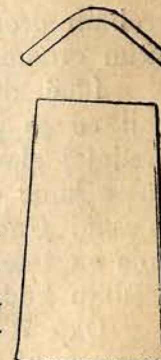

Slika 10.

Kostur u grobu *br. II.* bio je slabije očuvan, te mu se duguljasta lubanja nije mogla održati cijela. Uz lubanju nagjena su dva čavla s okruglim glavicama, duga 9 *cm.*; pri prsima nagjen je gvozden srp, a kod nogu deblji gvozdeni čavao, dugačak 11 *cm.* s kukastom glavicom.

Srp *slika 10.* dug je 27 *cm.*, oštrica je u sredini široka 5·5 *cm.*, a dônji kraj, koji se zatiče u držak, bio je probušen.

U grobu *br. III.* bio je djeteći kostur, takogjer vrlo slabo očuvan, uz koji nije bilo nikakvog priloga. Samo pod lubanjom bio je podmetnut čitav crijep i isto takvim crijepom bila je natkrivena, te mi se je čudno srca kosnuo pietet, kojim su jadni roditelji pri ukopu nastojali, da sačuvaju glavicu pokojnog čeda od dodira sa zemljom. Crijep, od koga jedan komad prikazuje *slika 11,* bio je posve očuvan 35 *cm.* dug, na jednome kraju 20 *cm.* širok i 22 *mm.* debeo, a na drugom 16 *cm.* širok i 17 *mm.* debeo.

Slika 11.

Čudno se čini, što se u tim bez sumnje rimskim kosturnicama nalazi onolika množina željeznih čavala. Ja sam to megjutim primjetio u grobovima spaljenih lešina iz doba rimske kulture kod Viza u Štajerskoj, gdje je u gromilama kod Ajhberga, Goldesa, Mantraha, Sv. Andrije i Videna nagjen jedan do dvanaest komada željeznih čavala [1]). Biće dakle, da je to pri-

[1]) V. Radimsky i J. Szombathy. Mittheil. der anthrop. Gesellschaft in Wien 1888. Sv. XVIII. str. 80., 82., 83., 85., 86., 89., 91. i 93.

laganje željeznih čavala pri sahranjivanju imalo osobito kakvo značenje.

Pogješ li od rečenih ravnih grobova na voznoj cesti dalje spram Hodbine, to ćeš doći za 500 *m.* po prilici do jednog mjesta, gdje se odvaja poljski put, koji sjevero-istočno vodi prama zemljištu Negočine.

U kutu izmegju glavne ceste i sjeverne strane rečenog puta ustubočeno je 9 velikih starobosanskih stećaka, koje na oblik

Slika 12.

grobnih gromila, a koje na oblik sarkofaga, a ukrašeni su različitim ornamentima.

Idući dalje glavnom cestom, dogje se do hana Hodbine, uz koji se je prama istoku u ravnicu pružila kosa brežuljaka. Na prednjoj glavici te kose, koja se zove „Crkvina", vide se duguljaste jame od povagjenih odanle temeljnih zidina, te je ondje po mjesnoj tradiciji prije turskog vremena bila kršćanska crkva, od koje su tesano kamenje muhamedanci iz okoliša upotrebljavali za gradnju kuća.

Oko 700 *m.* na jugo-istok od Crkvine, u tački *b* po karti, prostire se njiva, koja je posuta utarcima od rimskih žmurnjaka, i gdje je gospodar te njive iskopao broncanu štatuetu Eskulapa, jedan ključ, jednu fibulu i jedan rimski novac od bronca. Štatueti su polomljene noge, duga je 6·5 *cm.* te je u vlasti g. inžinira Jedličke. Nije još za stalno utvrgjeno, da li na tome mjestu ima ostanaka

rimske kuće ili ravnih rimskih grobova, ali se po onome, što je tuda nagjeno, ono prvašnje čini vjerojatnije.

Kod Hodbine-hana prelazi dojakošnji kolnik u jahaći put, koji preko Rotimlje vodi u Stolac. Taj put vodi preko Kvanjske ćuprije, rimskog mosta preko Pašine vode, koju prikazuje *slika 12.* Most je dug 18 *m.*, širok 4 *m.* a jahaća je staza preko njega široka 3 *m.* Na obje se strane spram sredine strmo uspinje a počiva na srednjem oknu od 6·5 *m.* i na dva pobočna okna od 2·3 *m.* nutarnje širine.

Taj je most sagragjen od lijepog tesanog kamena, a u pržini mu ima primiješanih komadića stucane opeke; ali se na jednoj strani mogu opaziti opravci iz kasnijeg vremena, učinjeni okruglim kamenjem.

Odmah iza Kvanjske ćuprije otpočinje uspinjanje jahaćeg puta prama Rotimlji, a idući njime, vidi se jugo-zapadno od puta na grebenu okuke Hum-Osoja velika gromila, a na sjevero-istoku smještena je prehistorička gradina Ograć.

Pridana ovdje *slika 13.* prikazuje po nacrtu gosp. inžinira Jedličke tlocrt i presjek veličajne nasute gradine Ograća.

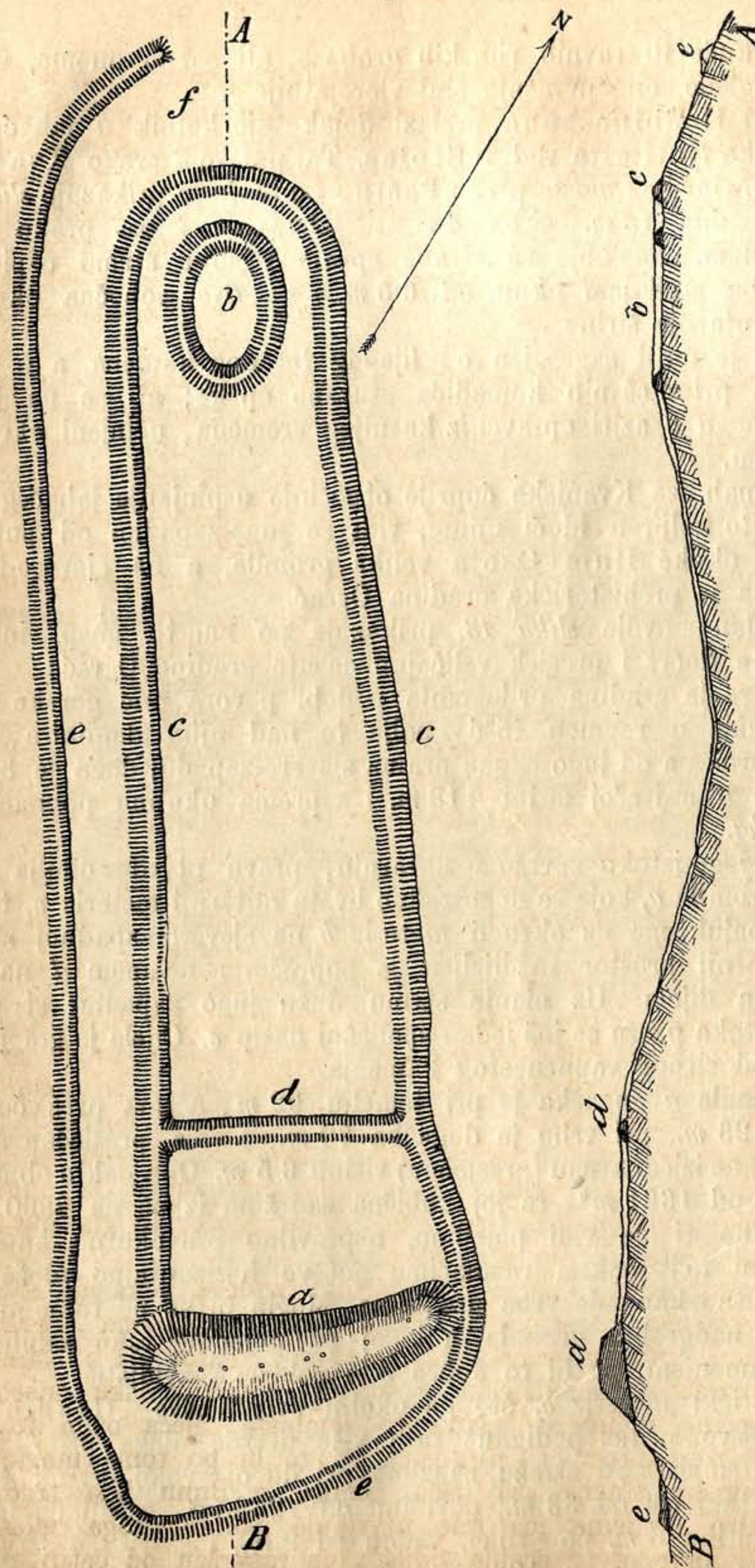
Ta se je gradina prilagodila podobi povora one gorske kose, što je zašla u ravnicu Bišće-polje te nad njim dominira, te je s toga pružena od jugo-istoka prama sjevero-zapadu, duga je 397 *m.* a široka u najvećoj širini 118 *m.* i zaprema ukupnu površinu od blizu 3 *ha.*

Na jugo-istoku završuje nutarnju, pravu utvrdu odulja gorostasna gromila *a*, koje se neposredno hvata nutarnji meteriz *c*, tekući u vidu polukruga uz okrugli meteriz *b* na sjevero-zapadnoj strani. Taj nutarnji prostor razdijeljen je poprečnim nasipom *d* na dva nejednaka dijela. Uz manje strmu dužu jugo-zapadnu stranu i s jugo-istoka pruža se još jedan spoljašni nasip *e*. Cijela je gragjevina nasuta od sitnog vapnenastog kamenja.

Gromila *a* dugačka je pri temelju 92 *m.*, a ima presječnu širinu od 23 *m.*, pri vrhu je dugačka 70 *m.*, a ima presječnu širinu od 12 *m.*, uz izjednačenu (presječnu) visinu 6·5 *m.* Ona dakle obuhvata površinu od 1661 m^2., te joj kubična sadržina izlazi na 6960 m^3.

Čudno ti se vidi pojedino, nepravilno pravokutno kamenje, koje je u nejednakim razmacima gotovo horizontalno uloženo u nasuto sitno kamenje vrha gromilina. Moglo bi se po tome misliti, da je to nadgrobna gromila, u kojoj su pojedine rake zabilježene većim kamenjem, pa bi to dobro bilo pobliže razvidjeti.

Eliptički meteriz *b*, što ga okolni svijet zove „Gradinom", te je po svoj prilici podignut radi više utvrde ulaza pri *f*, i kao pregledno mjesto za stražu, zauzima pri dugoj svojoj osi od 49 *m.*, i pri kratkoj osi od 33 *m.*, površinu od 1268 m^2. Nasip joj ima u temelju širinu 6 *m.* po prilici, visinu od 2 *m.*, i sasvim je zatvoren. Meteriz je dugačak do 102 *m.*, a kubična mu je sadržina 816 m^3.

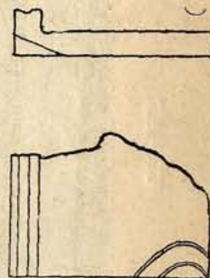
Slika 13.

Nutarnji je meteriz *(c)* dug 645 *m.*, poprečni nasip *(d)* 60 *m.*, a spoljašni meteriz *e* 535 *m.* Nutarnji je meteriz *c* spram nutrašnje strane visok do 1 *m.*, sa spoljašne 3 *m.*, dok spoljašni meteriz pokazuje nešto manje dimenzije. Poprečni nasip *(d)*, u kome nema nikaki prolaz, ima jednake dimenzije kao i okrugli meteriz *(b)*.

Ukupna duljina svih nasipa izlazi po tome na 1246 *m.*, a kubična sadržina gromile sa svim nasipima na 16.674 m^3. Iz ovih pošljednjih brojeva najbolje se može razabrati gorostasnost gradine Ograća.

Neprekidna kiša i mećava, koja me je zatekla pri mome boravku na Ograću, nije mi dala, da onuda pokušam prekopavati, te tako za sada ostade neodlučeno, da li je ta drevna utvrda bila naseljena ili je samo pri dolasku dušmana bila zakloništem.

Ako se sad od Ograća vratimo putem preko Kvanjskog mosta do onog poljskog puta, gdje smo na raskršću našli onih 9 sredovjekih nadgrobnika, pa ako tim putem pogjemo u sjevero-istočnom pravcu, to ćemo opaziti, da su njive i vinogradi, počevši na 320 *m.* po prilici od puta, s obje strane posuti utarcima rimskog crijepa, komadima gragjevnog kamenja i rbinama ilovastih posuda. Gragjevnim materijalom tako posuta površina široka je od sjevero-zapada prama jugo-istoku oko 300 *m.* a prostire se sve do lijeve obale Bunice. Često se tu vigjaju ostanci od temelja, pržinom zidani zidovi, hrpe snesenog, kadšto otesanog kamenja, izmiješano kadšto utarcima žmurnjaka i komadima željezne troske. I ulomak od jednog žrvnja od čvrstog konglomerata sa 36 *cm.* po prilici u premjeru, i to od ručnog mlina našao sam u jednoj od tih hrpa kamenja. Istočno od puta ima na prostoru tih razvalina oveća gromila od kamena, pa razgledavši je pobliže, nagjoh, da je to podor neke pravokutne rimske kuće od 16 *m.* istočno-zapadne dužine i 10 *m.* širine, kojoj, pržinom zidani zidovi imaju po 80—90 *cm.* iznad zemlje, a duboko su zasuti gragjevnim materijalom. Osim mnogog obragjenog kamenja vidio sam pri toj hrpi ulomak glatkog stupa dug 75 *cm.*, širok 60 *cm.* a visok 30 *cm.*

Slika 14.

Ulomak jednog žmurnjaka od toga podora pokazuje *slika 14.*

Po golemom prostoru od 8·4 *ha*, što ga zaprema površina u Negočinama, posuta komadima gragjevnog materijala i ostancima zgrada, može se misliti, da je tu bila oveća rimska naseobina. Ime Negočine, kojim se naziva to zemljište, sjeća osim toga na latinsko „negotior“ i „negotium“, te bi po tome moglo biti, da je rimska štacija pri ušću Bunice u Bunu bila trgovačka varoš. Ovo mnijenje još više utvrgjuje položaj toga mjesta u ravnici, i kako ćemo poslije vidjeti, na raskršću od četiri rimske ceste.

Prispjevši na lijevu obalu Bunice naići ćemo, idući rečenim poljskim putem, u tački *c* karte *slika 1.* na ostanke mosta, koji sastoje samo još od uzlaska, širokog s obje strane 3 *m.* a obzidanog potpornjima. U pržini potporanja ne mogoh da nagjem stucane

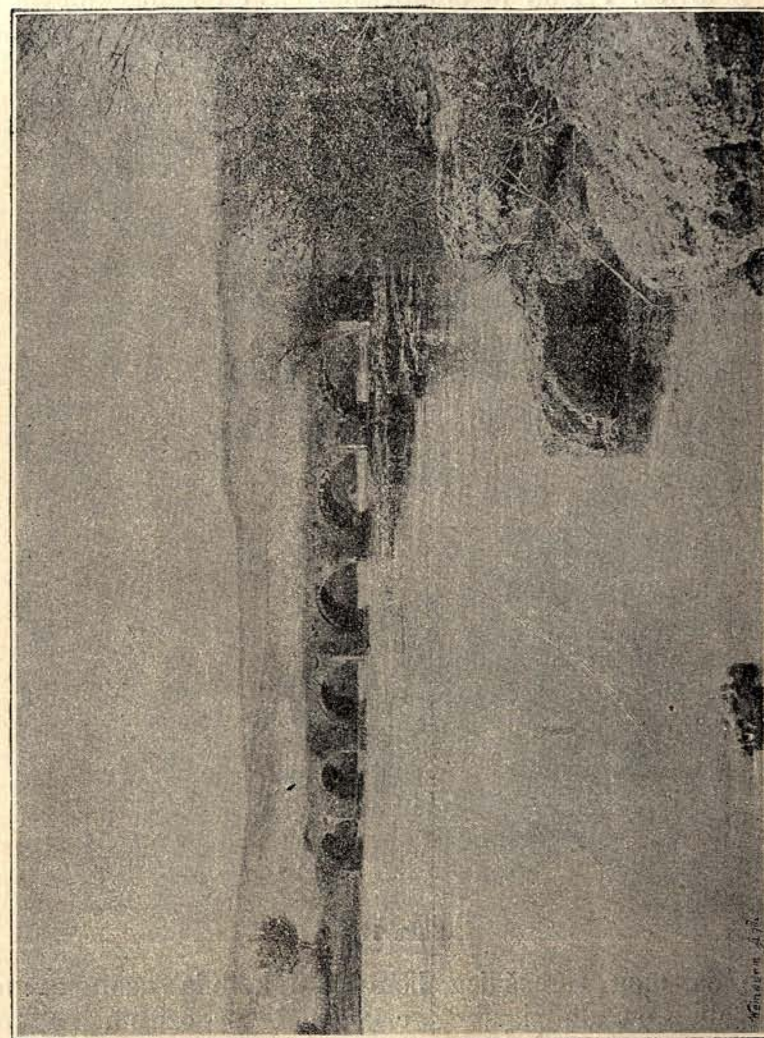
Slika 15.

opeke. Nasuprot nagjoh na desnoj obali potoka uz uzlaz ploču s turskim natpisom *slika 15.*, koji ovo kazuje:

„U istinu sagradio je ovaj most Hasan, sin Ismailov, u vrijeme sultana Selima iz koljena Osmanova, te je platu, kojom će Bog naplatiti ovo dobro djelo, namijenio svojim roditeljima, naime jednu polovicu svome ocu Ismailu, a drugu svojoj majci. Prosti Bože

grijehe njemu, njegovim roditeljima i svim muhamedovcima. Most je dovršen krajem šabana 919." (godine 1511. ili 1512. poslije Hr.)

Imamo dakle tu pred sobom jedan most, koji je gragjen u tursko doba, i to god. 1511. ili 1512. po hrišćanskom računu. Nego će biti, da je na tome mjestu prije bio rimski most, jer je

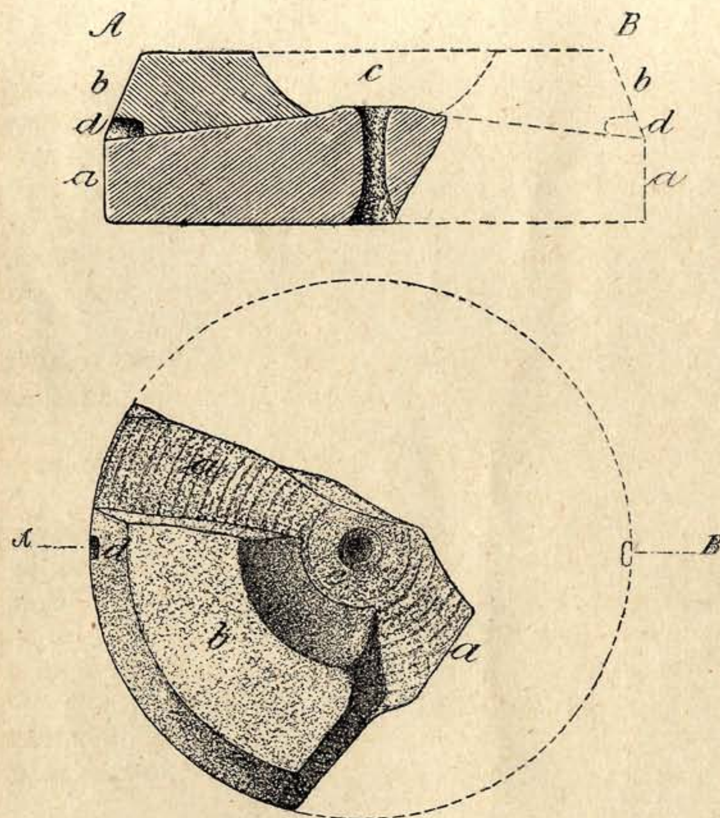
Slika 16.

na kraju prostranog polja **negočinskih** razvalina, i jer se put na drugoj strani nastavlja pravo k rimskom **kosorskom mostu** preko Bune i dalje kosorskim razvalinama rimskih gragjevina.

Drevni i časni **kosorski most**, koji nam prikazuje *slika 16.*, pružio se je preko sedam okana, širokih od 2·6 do 6 5 *m.*, a dug je zajedno s uzlascima 57 *m.*, širok 4 *m.* a vodi preko njega put širok 2·3 *m.* U pržini ima primiješane stucane opeke, a s kamenom,

od koga je most gragjen, sasvim se je pržina srasla i gotovo izjednačila. Neobično je, što taj most spram sredine samo olako uzlazi.

Ali prije nego što prijegjemo na drugu obalu Bune, valja da se okrenemo k istoku na Suho polje, gdje ćemo na 300 *m.* po prilici od mostobrana naći temelje pravokutne zgrade od 9·6 *m.* duljine i 7·6 *m.* širine, koja je u sredini poprečnim zidom pregragjena na dvije polovice. Pržina je pomiješana sitnim kamečkima a ponešto i stucanom opekom. Na njivi, koja se hvata onog mjesta,

Slika 17.

i koja je za mog tamošnjeg boravka tek bila uzorana, nagjoh nadalje male komade rimskog crijepa, te s obzirom na to, što rekoh, smatram onu razvalinu rimskom gragjevinom.

Po prilici 250 *m.* dalje na istok stoji uz poširoku stazu gromila s premjerom od 15 *m.* po prilici, na kojoj su položena tri sredovjeka nadgrobna biljega, koji svjedoče, da se je ondje i u kasnije vrijeme sahranjivalo. To su dva ornamentirana starobosanska sarkofaga i debela nadgrobna ploča bez ukrasa.

Podalje, oko 400 *m.* na istok ima u ravnici uz lijevu obalu Bune druga gromila, vrh koje je položena starobosanska nadgrobna ploča.

Južno od te gromile uzdiže se uz desnu obalu Bunice brežuljak Gorica oko 68 *m.* nad dolinom, koji je na svojoj istočnoj strani niskom usedlinom sastavljen s gorom Kičinom, koja je gotovo dva puta tolika.

Na zaravanku Gorice 4 su oveće gromile, a pri jugo-zapadnom podnožju brijega ima mjesto, po kome je razasuto mnoštvo rimske opeke, megju kojom sam našao i dva ulomka od žrvnjeva i to veći komad od dônjaka, a manji od gornjeg kamena *slika 17.* — Dônjak *a* ima premjer od 36 *cm.*, na gornjoj je strani ispupčen, u sredini 8 *cm.* a s krajeva samo 5 *cm.* debeo. Sastoji od konglomerata, a u sredini je probušen.

Gornji kamen *b* od krupnozrnog pješčenjaka, jednakog je premjera od 36 *cm.*, debeo je 5 *cm.* i s dônje strane prema potrebi udubljen. U sredini mu je žlijeb, koji dolje ima 9 *cm.* a gore 16 *cm.* u premjeru, a služio je za propuštanje žita, na periferiji pak ima udubine *d,* u koje je zahvatala kretaljka. Osim toga ležalo je ondje željezno pero od rimskog ključa i jak šiljak od nekog željeznog oružja. Prilika je dakle, da je i tu, na obali Bunice bila rimska zgrada.

Na spomenutoj već Kičin-gori od 130 *m.* relativne visine vide se ostanci velike nasute gradine a ispod nje razvaline mnogih okruglih koliba.

Slika 18. pokazuje tlocrt, a *slika 19.* presjek te prehistoričke utvrde po nacrtu gospodina Huga Jedličke.

Na najvišoj glavici gorskoj uzdiže se kao središte gragjevine nasut okrugao meteriz *a* od 17 *m.* u premjeru, a ovaj je koncentrički zaokružio drugi nasuti okrugli meteriz *b* od 73 *m.* u premjeru. Na sjevernom su obronku uz to ostanci od dva meteriza *c* i *d,* koji stoje jedan nad drugim i od kojih se prvi na 170 *m.*, a drugi na 150 *m.* duljine posve lijepo vidi.

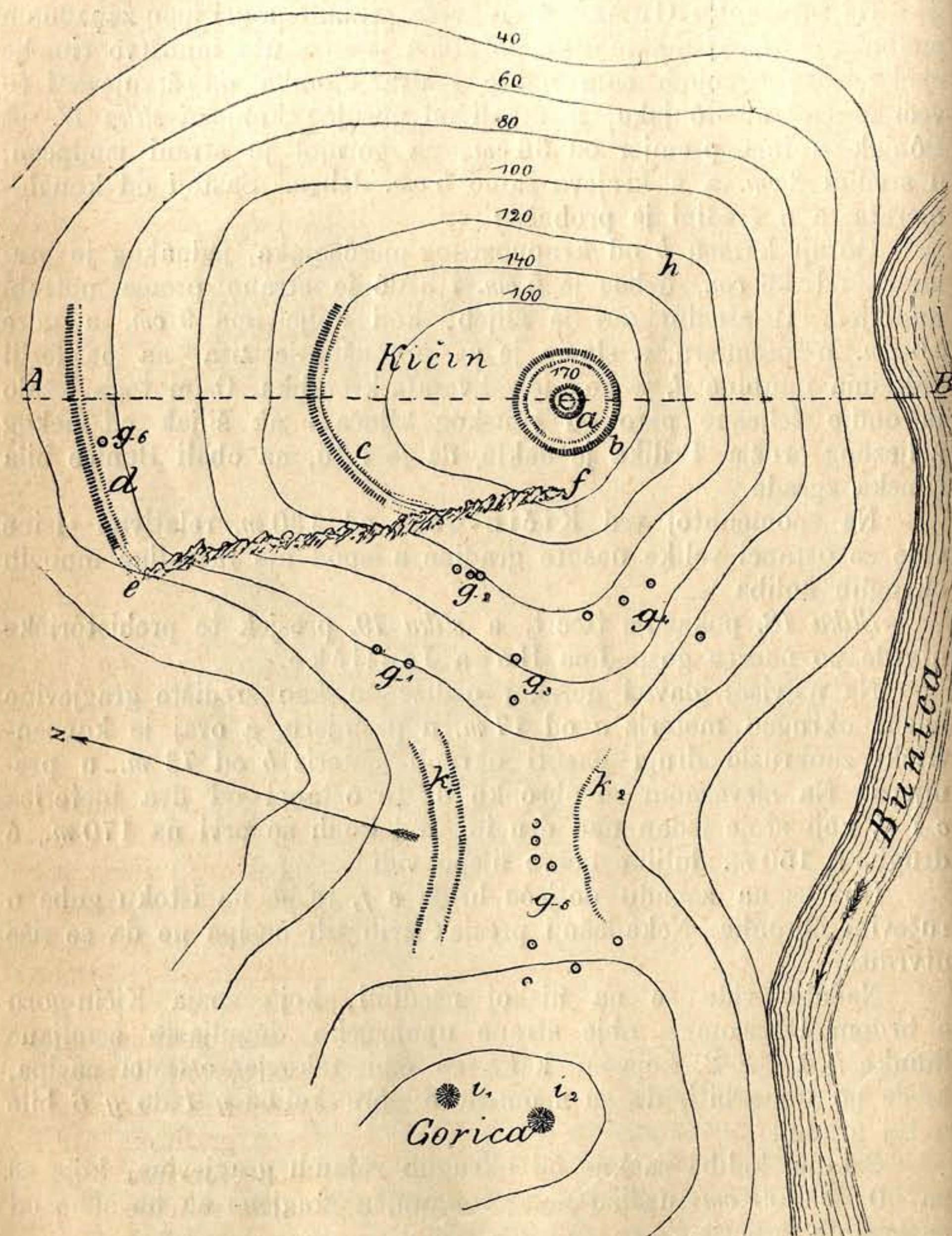
Oba se na zapadu dotječu hrida *e f,* te se na istoku gube u ruševini obronka. Nekadašnji presjek svih tih nasipa ne da se više utvrditi.

Nadalje vide se na niskoj usedlini, koja spaja Kičin-goru s brdom Goricom s obje strane upoprijeko duguljaste zemljane humke *k 1* i *k 2,* koje su, kako se čini, takogjer ostanci nasipa, te će po tome biti, da su spomenute gore kolibe *g 1* do *g 6* bile u toj gradini.

Ostanci koliba sastoje od okruglih zidanih gragjevina, koje se na 50 do 200 *cm.* uzdižu nad zemljom, a gragjene su na suho od naslaganih šuljeva.

Pri debljini zida od 1 do 1·5 *m.* imaju obično nutarnji premjer od 3 *m.*, koji je samo u jedne kolibe spao na 2 *m.*, a u jedne narastao na 4 *m.* Širina ulaza mijenja se od 40 do 100 *cm.* Tlocrt i presjek takve jedne kolibe prikazuje *slika 20.* Na žalost nije mi dostalo vremena, da te kolibe iznutra potanje pretražim.

Megju hrpama koliba *g 1* i *g 4,* zapadni je pristranak Kičin-gore tako isprepleten zidovima, nasutim od kamečaka, da se u toj zamršenoj mreži danas ni snaći ne možeš. Nego što pri tome udara

Slika 18.

u oči, to je, što se kod razvalina od nekojih koliba vigjaju predzigja nalik na prsobrane, i što su nekoja od tih predzigja pače zidana pržinom, u kojoj je na karakteristični po rimske gragjevine način

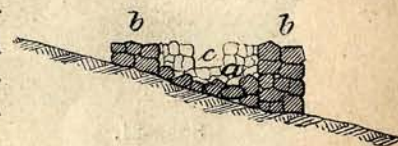
primiješana stucana opeka. Okrugli zidovi od koliba samih gragjeni su megjutim svi bez razlike na suho.

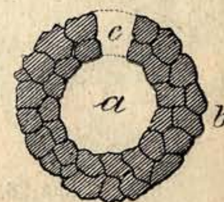
Kolibe grupe *g 5,* na zapadnoj usedlini privigjaju ti se sada kao humke, jer su zasute kamečkima, što su prikupljene sa livade oko njih. Ali na dônjoj periferiji jasno se u njih razabire naokrug udešeno redanje ovećih šuljeva, kao što je to u ostalih koliba očevidno.

Slika 19.

Površina zapadnog pristranka, osobito pak pobližeg okoliša razvaljenih koliba, sva je posuta rbinama od ilovastih posuda, a ove su opet izmiješane ulomcima od ručnih žrvnjeva, koji su većinom tesani od diorita iz neretvinog klanca iznad Jablanice. Gotov sloj ilovastih rbina našao sam pak u tački *h* (*slika 18.*), gdje ih se je pokusnim prekopavanjem sloja garave i pepeljave zemlje nad liticom našlo silno mnoštvo.

Slika 20.

Svuda se u ilovastim rbinama razabiru dvije posve različite vrste ilovastih posuda, makar da im rbine po prostoru nijesu razdijeljene, već su svuda skroz ispremiješane.

Jedna vrsta ilovastih rbina pripada prostom rukom zidanim crvenkastim, žuto-smegjim, sivim ili garavim posudama.

Te su rbine slabo pečene, površina im je istrošena i šupljikava, a sastoje od ilovače, u kojoj ima zamiješanih vapnenastih zrnaca, i koja je uz to često nagarena grafitom. Tu se mogu razabrati posude slične loncima i zdjelice različite, ali nikada znatne veličine. U najvećih posuda imaju dna premjer od 7 do 17 *cm.* i ravna su. Samo u jedne plitke zdjelice nagjoh nasred dna pupčast dubak od 3 *cm.* u premjeru.

Slika 21. prikazuje dno takve oveće, loncu slične posude. Okrajak takih posuda pri zjalu gotovo je svuda uspravljen i slabo izvinut, a rijetko kad uvijen.

Ručice, koje se često nalaze, u presjeku su gotovo okrugle i bez ikake šare. U *slici 22.* prikazan je utarak loncu slične posude ili duboke zdjelice s vertikalnim, a u *slici 23.* utarak plitke zdjelice s horizontalnim rukatkom.

Na gornjem dijelu izbočenih strana ili pri grliću posuda često se vidi ornamentacija, ali je uvijek vrlo primitivno izragjena.

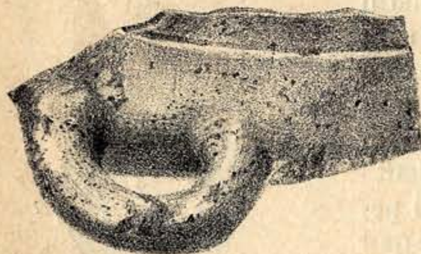
Ona sastoji ili od horizontalno poredanih, glatkih grba s duljinom do 9 *cm.*, *slika 24.*, koje su iznad posude ispupčene do na

Slika 21.

Slika 22.

Slika 23.

Slika 24.

Slika 25.

Slika 26.

Slika 27.

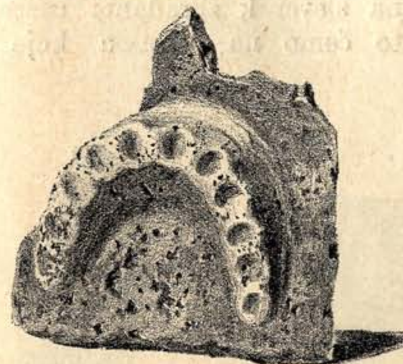
3 *cm.*, *slika 25.*, ili od grba, koje su prostim utiscima po svojoj periferiji dalje još uriješene *slika 26.*

Osim toga ima i na obluk svedenih guka, koje ili su glatke *slika 27.*, ili su iskićene utiscima *slika 28.*, i potkovastih guka *slika 29.* Najposlije valja još napomenuti vijugaste guke s utiscima, koje teku oko cijele posude *slika 30.*

Vrijedi još da se istakne velika sličnost ovih ilovastih rbina od **Kičina** s keramičkim materijalom **istarskih kastelijera**, koje su potonje nasute gradine dijelom iz neolitičkog, dijelom iz broncanog doba. Grbe (*slike 24.—26.*), oblučaste guke (*slike 27.—29.*), vijugaste, utisnute guke (*slika 30.*), različiti rukaci, sad horizontalni sad vertikalni (*slike 22.* i *23.*), nalaze se pojednako i ovdje i ondje.

Doba tih prehistoričkih ilovastih posuda od **Kičin-gore** dalo bi se ipak odrediti samo kad bi se pribrala veća množina rbina i kad bi se pobliže pretražile prehistoričke kolibe i gromile u okolišu one gore, te se meni za sada valja zadovoljiti time, što ću reći, da su mimo svaku sumnju iz **predrimskog doba**.

Od te vrste rbina sasvim je različita druga vrsta rbina od ilovastih posuda, koje sam prikupio oko Kičina. Posude su sve zidane na brzokreto točilo, valjano su dopečene, površje im je glatko, te su žućkasto ili crvenkasto omaštene. Ako su uopće našarane, a ono su našarane jednostavnim crtama, koje se uokolo vijugaju.

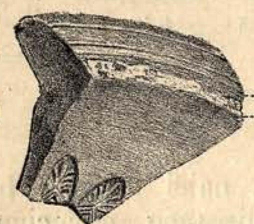
Slika 28.

Slika 29.

Slika 30.

Slika 31.

Slika 32.

Izuzimlje se od toga samo ljepušna, plitka zdjelica *slika 31.*, kojoj je dno sa spoljašne strane u sredini ukrašeno palmetama.

Inače su dna tih posuda rijetko kad glatka, nego su obično ukrašena tipskom rimskom okrajčicom *slika 32.*

Rukatke ili imaju okruglast ovalni presjek, kao rukatka velike jedne amfore *slika 33.*, ili su, naročito u manjih posudica, tanke i plosnate.

Okrajci su u posuda ili koso izvrnute, kao u okrajka *slika 34.*, ili su pak udebljani i čine široku guku, kao rbina od okrajke neke velike posude *slika 35.*

Vrlo velikih ilovastih posuda, kako su ih Rimljani upotrebljavali za vino i zejtin, ima megju posudama te druge vrste ponajviše, te nema sumnje, da su postale tek u rimsko doba.

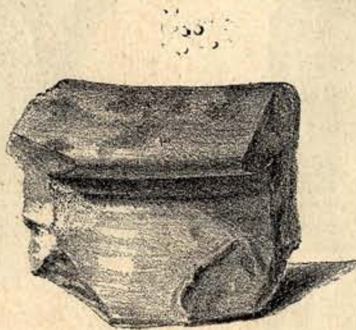
Po kolibama i prehistoričkim ilovastim rbinama, po zidnim temeljima, koji su zidani karakterističnom rimskom pržinom, i po tipskim rimskim ilovastim rbinama, može se izreći sud, da je na Kičinu postojala po svoj prilici veoma stara, a svakojako prehistorička naseobina, koja se je održala do u rimsko doba.

Sagjemo li s Kičin-gore opet u ravnicu, i pogjemo li uz Bunicu prama jugo-istoku, to ćemo blizu vrela Bunice na južnom kraju sela Malog-polja kod brežuljka Gradine opet naići na razvaline više rimskih, pržinom zidanih zgrada, oko kojih se često nalaze utarci tipskog crijepa, a osim rimskih naći ćemo i prehistoričkih ilovastih rbina, jednake vrste, kakve smo vidjeli prosute po Kičin-gori.

Ako od Malog-polja krenemo na sjever k zgradama zaseoka Berberović na zemljištu Orah, to ćemo na njivama, koje se

Slika 33.

Slika 34.

Slika 35.

zapadno odande prostiru, naići na veće hrpe pržinom omazanog gragjevnog kamenja, izmješanog ulomcima žućkastog i crvenog rimskog krovnog crijepa. Sjeverno od Berberovića leže nadalje razvaline više zgrada, u kojih je pržina izmiješana komadićima stucane opeke, i oko kojih je rasuta množina ulomaka rimskog crijepa, ilovastih rbina, komadića željeza i t. d.

Na tom se mjestu takogjer nalazi mnoštvo rimskog i grčkog (Apolonija) novca. Razvaline u Berberovićima pripadaju dakle bez sumnje rimskim zgradama.

Još valja spomenuti veliku kamenitu gromilu istočno od Berberovića na glavici brijega Matere.

Ako se sad otuda vratimo k rimskom mostu preko Bune i otale pogjemo na desnoj obali Bune putem, što vodi u selo Kosor, to ćemo na Kosorskoj glavici opet vidjeti gromilu, te ćemo pri jugo-istočnom joj podnožju, istočno od sela Kosora naći razvaline od 15 po prilici zgrada, poredanih jedna do druge, te

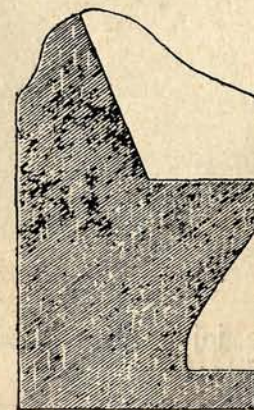
očevidno čine ulicu duž ceste, a zidane su neke pržinom, a neke na suho. U pržini se i opet vigja primiješana opeka, te u razva-

Slika 36.

linama i oko njih leži podosta utaraka od rimske opeke, ilovastih rbina od rimskih posuda, željeznih čavala i sl. Nagjeno je onuda nekoliko puta i rimskog novca, te po tome nema sumnje, da je u Kosoru bila rimska naseobina.

Na vrlo zanimljiv, sredovjek predmet nailazimo nadalje na sjevero-zapadu od Kosora kod tačke *d*. Ima tamo uz vino-

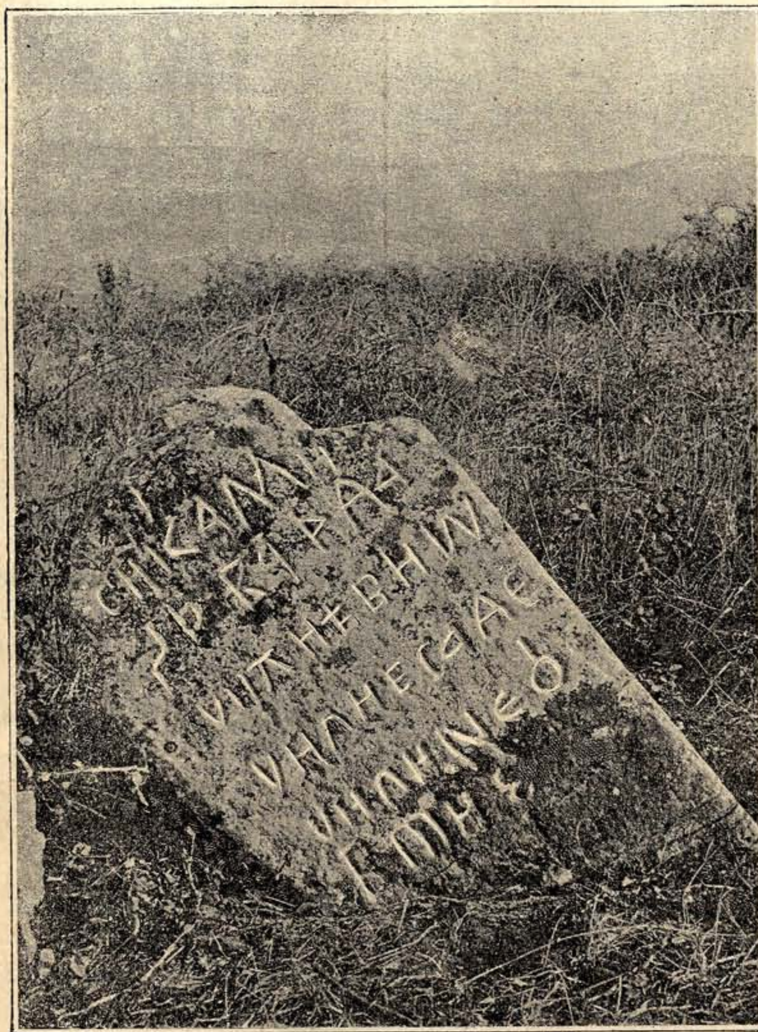
Slika 37.

grad Hasan-age Pužića od vapnenca tesana stolica, koju zovu „Herceg-Stjepana stolica“, za koju narod priča, da je na

njoj često sjedio herceg-Stjepan Vukčić (1435.—1466.), i sudio narodu.

Stolica je visoka 106 *cm.*, široka 85 *cm.*, i u svemu 65 *cm.* debela; sjedište je široko 30 *cm.*, a dugo 50 *cm.*

S polja na desnoj strani vidi se na njoj staro-bosanski natpis. *Slika 36.* prikazuje nam tu stolicu, koja je donekle već propala u

Slika 38.

zemlju, *slika 37.* pokazuje joj presjek, a *slika 38.* natpis na spoljašnoj površini, gdje se čita ovo:

Си ками|нь Варда |Чили je био, |чили je саде, |чили неђ(е) | б(и)ти.

Sličnih kamenitih stolica ima u Hercegovini više. Tako u Ključu, razvaljenoj gradini historičke znamenitosti (u polju Crnici južno od Gacka), ima prosta kamenita stolica, koju zovu „sto-

licom kralja Sandalja“ [1]), i za koju vele, da je na njoj sudio vojvoda Sandalj Hranić († 1435.), koji je nekoć u istinu došao do kraljevske moći.

Kod istočno-pravoslavne crkve ošaničke blizu Stóca vidio sam dvije stolice istesane u stijeni, jednu uz drugu, od kojih veća na naslonjaču ima staro-bosanski natpis. Rekoše mi onda, da je gospodin Vid Vuletić-Vukasović taj natpis već pročitao, te ga za to onda nijesam snimio. Ali kasnije se uvjerih, da rečeni gospodin čitavog natpisa nije pročitao, nego samo da je konstatovao, da se odnosi na porodicu Miloradovića, kojoj pripisuju utemeljenje crkve u Ošaniću. Po uzvišenom mjestu, na kome su te stolice usječene, čine se svakako podesne, da se s njih sud sudi.

Uz „Hercegovo vrelo“, uz lijevu obalu fojničke rijeke blizu mosta u Slivlju izmegju Nevesinja i Gacka — plaho vrelo, koje nikad ne presuši, — ima kamenita stolica visoka 90 *cm.* i isto toliko široka. Sjedište je od zemlje visoko 40 *cm.*, a na obluk svedeni naslonjač visok je 50 *cm.*

Mjesna tradicija kazuje, da je herceg-Stjepan često sjedio na toj svakojako vrlo staroj i od čestog upotrebljavanja izlizanoj stolici.

No biće, da je ta stolica samo služila za počivanje uz vrelo, pošto joj je sjedište tako nisko.

Vele, da i na jednoj uzvisini iznad Lisičića, pošavši od Konjica niz Neretvu, ima takva kamenita stolica, ali nijesam dosele ništa potanje o njoj doznao.

Nego nije ni Bosna sasvim bez takih stolica. Kod razvaljene gradine Vratara, u općini Žepa kotara rogatičkog stoje po dru Hörnesu na najvišem mjestu brda, na kome je gradina, dvije u stijeni usječene stolice [2]).

Ako se sad, pošto mrve zastranismo, od Kosora obratimo na istok, zadiviće nas veličajnost pogleda, koji nam se ovdje pruža u najbližoj blizini. Duboko ispod otegnutih kredastih kora Podveleža i Dubrave-planine, koje zatvaraju obzorje, pak dolini u kutu, gdje ponornica Buna provaljuje iz pećine, prijatno se izmegju vinograda i šipka (mogranja) bjelasaju kuće sela Blagaja, gdje je u srednjem vijeku bio ljetnik bosanskih kraljeva, zvan „Bišće“, u istoimenom mjestu.

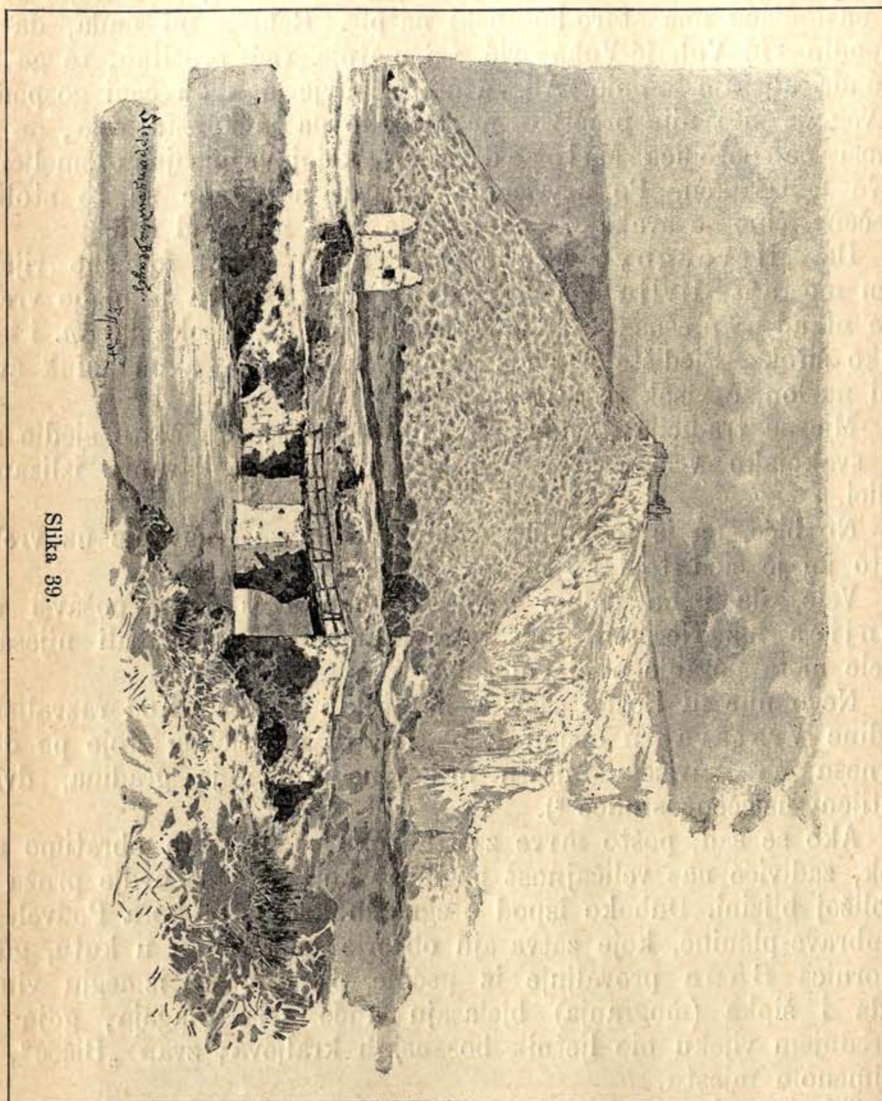
Tik iza Blagaja uzdiže se gorostasan vrletan hrid, na koji se ne možeš uspeti s te strane, a spreda mu sa grebena krasni podor Stjepan-grada pogleda daleko u Bišće-polje.

I onako podrta, ta gradina sa svojim silnim, puškaricama iskićenim bedemima i sa svoje tri kule uvijek još ponosito i prkosno dube u svojim zračnim visinama, dostojno silnih vojvoda Sandalja

[1]) Viestnik hrvatskog arkeolog. družtva. Zagreb 1882. str. 22.
[2]) Sjednica c. kr. akad. znanosti u Beču. 1881., str. 861.

i Stjepana, koji su iz te gradine nekoć vladali cijelom prostranom zemljom.

Već je u X. vijeku ovdje stajao grad B o n a, koje ime Slovjeni kasnije po svome obratiše u Blagaj, pa se je očuvalo samo u rječici Buni. To je bio glavni grad humske zemlje (Chlum). Može

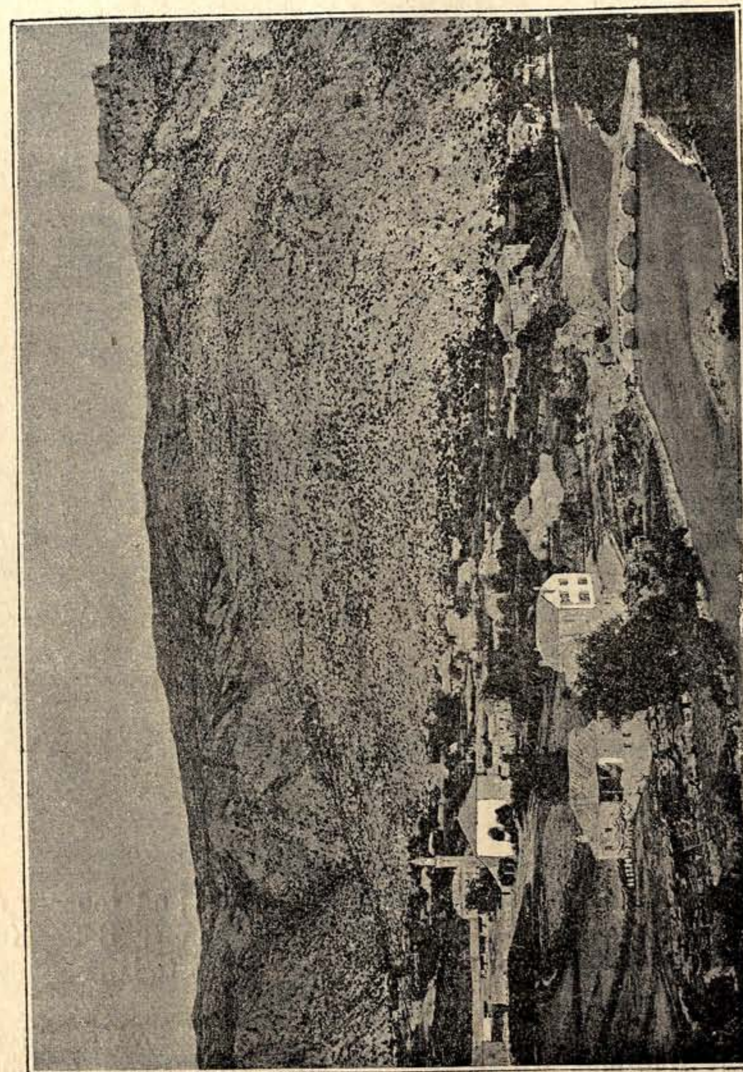

Slika 39.

biti, da je pravokutna kula stražarica, koja stoji istočno i nešto poviše od S t j e p a n-g r a d a, preostatak starijeg grada.

Slika 39. prikazuje nam pogled na gradinu i ujedno prastar kamenit most preko Bune ispod Blagaja, od koga su samo još kameniti stupovi preostali, te su presvogjeni drvenom gragjom.

Nego kod B l a g a j a ima iznad ovoga mosta još jedan drugi, dobro očuvan kamenit most na okna, preko koga se prelazi idući u D a b r i c u i B i l e k.

Slika 40.

Prikazuje ga *slika 40.*, a presvogjuje na pet okana Bunu i biće da potječe iz turskog doba. Ispisanu tursku spomen-ploču, koja je na tome mostu, prikazuje *slika 41.*, a čita se na njoj ovo:

Slika 41.

„Bože jedini, nijesi postao, niti će te nestati; od tebe je svaka pomoć i u tebe je uzdanje! Ovu gragjevinu obnovi Belfe Kadire, kći Ali-bega Velagića. Da im Bog grijehe oprosti i da ih svojom milošću obdari! Svršeno u 1265. (1849.) godini.

Ovo sam obnovila za spomen, da se učini dova (molitva) za mene i moje roditelje. Ko se za mog sina Aliju Bogu pomoli, taj se i za moju dušu zamolio".

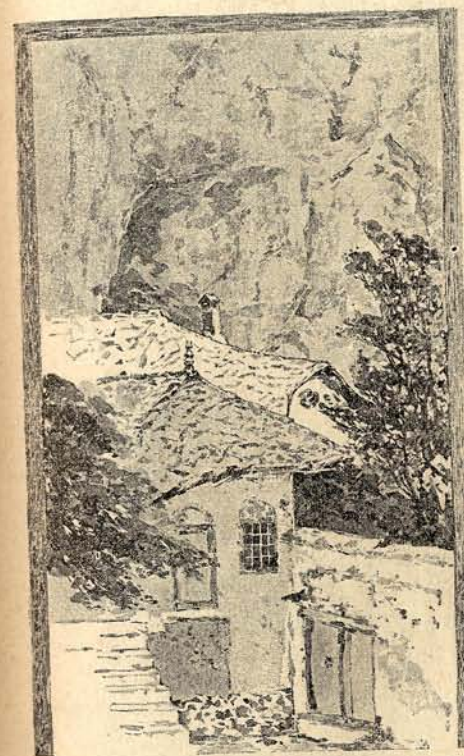
Što dalje ideš od toga mosta uz Bunu, to sve tješnji biva klanac, što ga s obje strane zatvaraju okomite stijene, koje su se mjestimice i nadstriješile nad njom. Nešto podalje dogješ do razvaljene džamije, što ju je Ali-paša Rizvanbegović sagradio tridesetih godina, pak je razrušila stijena, koja se je odvalila sa hrida. Iza džamije, tik do vrela Bune, ima tekija, skromna grobnica muhame-

danskog sveca (*slika 42.*), kuda pobožni muhamedanci često dolaze da čine dovu.

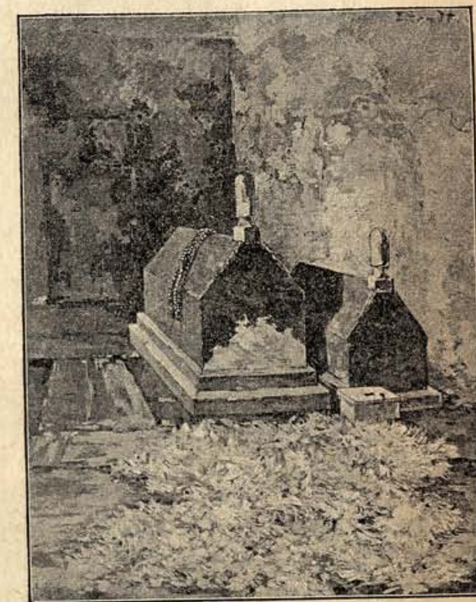
U goloj odajici *slika 43.*, smješteni su drveni tabuti sveca i njegovog sluge, prevučeni zelenim suknom i svaki obilježen turbanom vrh glave.

Osim toga leži na gospodarevom tabutu tespih, t. j. muhamedanska brojanica.

O zidu visi oružje borca svoje vjere, koji ovdje počiva vječni sanak, turska dimišćija i buzdovan. Izagjemo li sada na divanhanu

Slika 42.

Slika 43.

pred tekijom, ugledaćemo pred sobom divno čudo, što ga je ovdje stvorila priroda: razglašeno vrelo Bune *slika 44.*

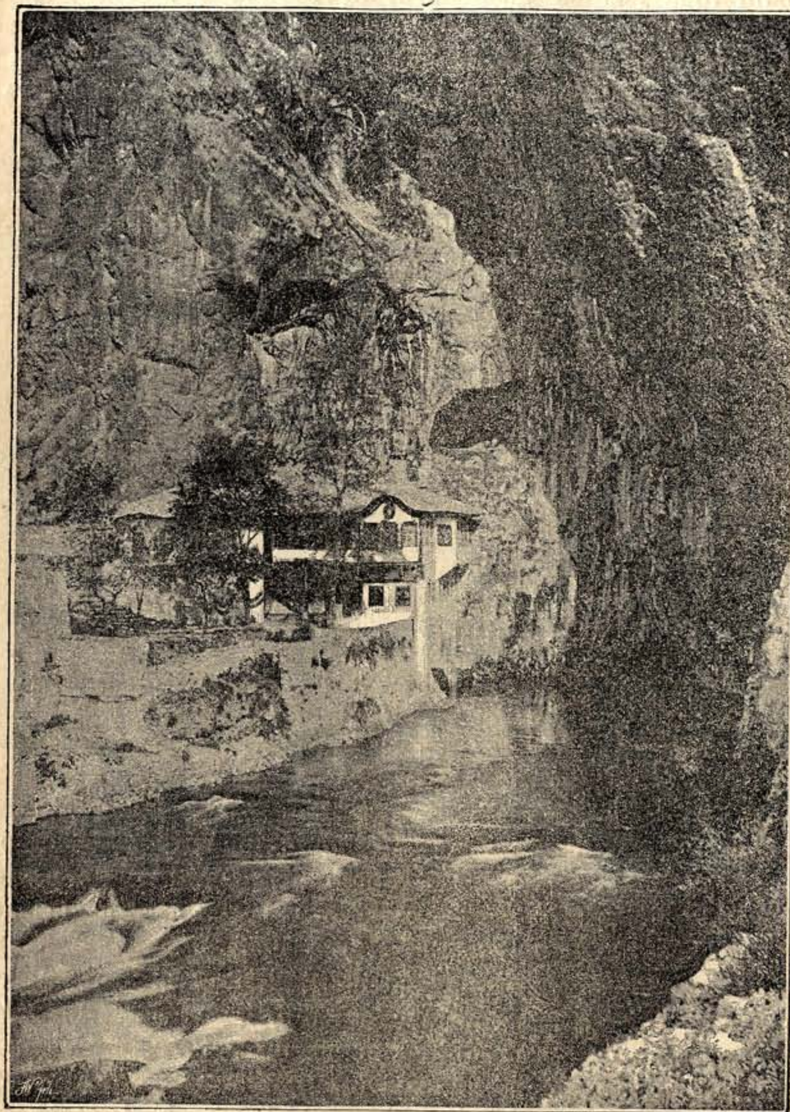
Iz mračnog, a prostranog ždrijela na dnu okomite litice provaljuje ovdje tiho i veličajno široka i duboka rijeka (vidi *sliku 40.*), koja odmah za tim više mlinova može da pokreće.

Pogjemo li sada iz Blagaja cestom natrag u Mostar, naići ćemo još prije Posrt-ćuprije sjevero-istočno kraj ceste na gromilu, a uz most sam, jugo-zapadno od ceste na drugu veću gromilu. Na ovoj pošljednjoj smještene su dvije staro-bosanske spomen-ploče, znak, da su u njoj u kasnija vremena ponovo sahranjivali mrtvace.

Nešto dalje, kod Dračevice uzdiže se pri dnu Podveleža osamljena, okrugla humka Križ od numultnog kreča, kojoj pri podnožju u grmlju ima poviše razasutih gromila. Sa Križa je lijep

pogled unaokolo po cijelom onom predjelu, a ima na njemu mala nasuta prehistorička gradina, kojoj tlocrt prikazuje *slika 45.*

Zaravanak na Križu kamenit je i k jugu se polako spušta, a na krajnjoj mu tački na sjeveru podignuta je gromila *a* od sitnih kamečaka. Gromile se s obje strane hvata široki eliptički glavni

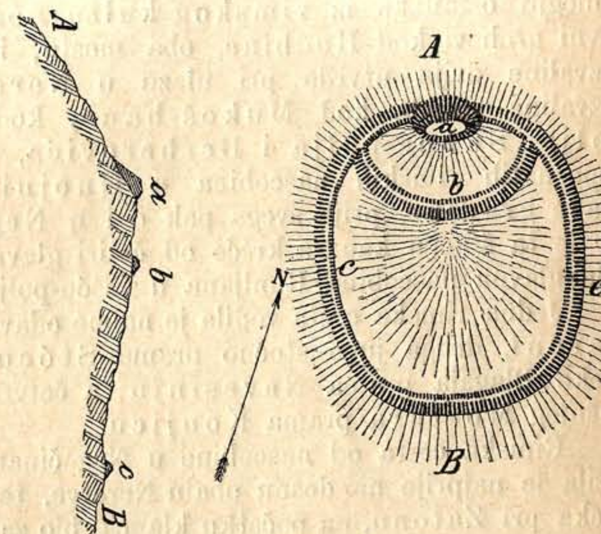

Slika 44.

nasap *c*, koji je još pregragjen poprečnim polukružnim naspom *b*. Duž nutarnjih strana nasipa prostire se 3—4 metra široka, pomno poravnjena površina.

Gromila *a* duga pri eliptičkom temelju 16 *m.*, a široka 10 *m.* Spram nutarnje strane visoka je 2 *m.*, spram spoljašnje 6—8 *m.*

Glavni nasip *c* s većom osovinom od 76 *m.*, i s manjom osovinom od 65 *m.* duljine, ima sada iznutra samo 50 *cm.*, do 1 *m.* visine, te s polja visok do 3 *m.*, strmo opada spram gorskog pristranka. Poprečni nasip *b* napokon uzdiže se iznad zemljišta iznutra do 1 *m.* po prilici, a s polja na 2·5 *m.* do 3 *m.* Nijesam dospio, da na Križu pokušam prekopavati, čim bi se možda moglo pobliže ustanoviti nekadašnja svrha te nasute gradine, te samo navodim, da ondje ima rbina kako od ilovastih posuda, prostom rukom zidanih i grbama ukrašenih, tako i od žrvnjeva.

Slika 45.

Ako se od Križa vratimo na cestu, opazićemo jugo-zapadno odonud u ravnici rasijanih 6 gromila, a kod Tuste-hana na istoj strani ceste opet 2 gromile.

Kod Tuste-hana ostavićemo cestu, pa ćemo se obratiti sjevero-istoku, da se prohodamo po plodnoj dolini podnu Podveleža, koju navodnjava 7 vrela, i kojom se pružilo na daleko potegnuto selo Gnojnica. Veoma prikladni položaj toga kraja biće da je već u drevno doba ovamo namamio naselaca, te je on odonda stalno naseljen. Istočno od sela, iznad džamije vigjamo jednu gromilu, a zapadno odonud, na osamljenom nekom ogranku Podveleža 2 gromile, koje nam posvjedočuju, da je to mjesto u prehistoričko doba bilo naseljeno. Uz jahaći put, koji teče duž sela, možemo nadalje u pukotinama glinaste kore u dužini od 1 *km.*, po prilici i u dubljini od 100 do 150 *cm.* ispod današnje površine razabrati utarke rimske opeke. Oko džamije naročito leži mnogo komada opeke, te vele, da su onudanašli i rimskih grobova. Naći ćemo nadalje, da je glavno vrelo toga mjesta, Vrba, obzidano ulomcima od rimskih spomenika s relijefima.

Od sredovjekih spomenika valja napokon napomenuti 27 starobosanskih stećaka, koji su podijeljeni na više hrpa i obilježeni običnim znamenjima: krstom, mačem i štitom, uz to ljudskim podobama, kolom i t. d.

Na sjevernom kraju mjesta Gnojnice primakli smo se opet gradu Mostaru, te smo tako završili kružnicu, kojom smo obišli cijelo Bišće-polje.

Ako sad ukratko prisaberemo uspjehe našeg ispitivanja, to ćemo naći, da po Bišću-polju i najbližoj mu okolini, koju smo obašli, na površini od 90 četvornih kilometara po prilici ima mnoštvo toga, što nas može zanimati s arheološkoga gledišta.

Iz prehistoričkog doba potječu četiri nasute gradine: Mala gradina, Ograć, Kičin s ostancima prehistoričkih koliba, i Križ, uz to mnogobrojne gromile, kojih ima rasijanih kako po cijelom polju, tako i po glavicama okolnih brežuljaka i brda. Izmegju ostanaka iz rimskog kulturnog doba zanimaju nas ravni grobovi kod Hodbine, oba mosta, kosorski i kvanjski, razvaline dviju utvrda pri ulazu u Neretvin klanac, onda razvaline zgrada kod Mukoš-hana, kod Hodbine, Malog-polja, Suhog-polja i Berberovića, za tim ostanci do sad nepoznatih rimskih naseobina u Gnojnici, Kosoru i ispod Male gradine, prije svega pak oni u Negočinama uz Bunicu, jer je ta štacija kao raskršće od četiri glavne ceste po svoj prilici bila glavna naseobina Rimljana u Bišću-polju.

Jedna rimska cesta vodila je naime odavle jugo-zapadno prama Naroni, druga jugo-istočno prama Stócu, treća sjevero-istočno preko Blagaja prama Nevesinju, a četvrta sjeverno preko današnjeg Mostara prama Konjicu.

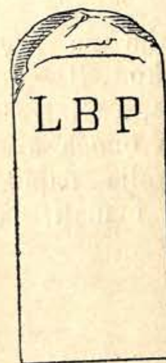
Rimska cesta od naseobine u Negočinama prama Naroni prelazila je najprije na desnu obalu Neretve, te je ovdje prelaz preko rijeka pri Zatonu, na početku klanca, bio zaštićen dvjema rimskim utvrdama na Maloj gradini i spram nje. Cesta se je doticala rimske naseobine ispod Male gradine, a odande je vodila po prilici kao danas željeznica, uz desnu obalu Neretve kroz sami klanac do Žitomislića, dakle u srce toga klanca. Ovdje, čini se, bio je opet prelaz, jer na desnoj obali Neretve, nedaleko od današnje željezničke štacije Žitomislića, vigjaju se ostanci manje, a spram nje na lijevoj obali rijeke, izmegju nje i manastira Žitomislića, na više od deset hektara rasprostrte ostanke veće rimske štacije s rimskim grobovima, i visoko iznad obiju na jednoj glavici uz desnu obalu lijepa razvalina Kozmaj-grada, takogjer nekadašnje rimske utvrde. Potanje prilike ovih dviju rimskih naseobina i razvaline Kozmaja kod Žitomislića, kao i ostalu cestu do Narone, mislim skorim opisati u posebnoj raspravi.

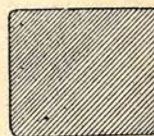
Druga cesta vodila je jugo-istočno od Negočina preko Kvanjske ćuprije i Rotimlja spram Stóca. U pravcu te ćuprije nagjen je kod sela Megjine, tik do Rotimlja ovdje u *slici 46.* prikazani, 70 *cm.* dugi, 30 *cm.* široki a 25 *cm.* debeli odlomak nekog rimskog nadgrobnog biljega s natpisom, te vele, da je više takog kamenja uzidano u ondašnje kuće.

U selu Rotimlji vidi se nedaleko jedne hrpe staro-bosanskih stećaka mnoštvo razbacanih komada rimske opeke, te se onuda nalaze i rimski novci.

Još dalje k jugu vide se u općini Trijebnju kod zaseoka Cardaci na zemljištu Oklagje, a na oranici Mehmed-age Gjoke oveće humke, koje sastoje od gragjevnog kamenja iz zidova i pržinom zidani temelji pravokutnih zgrada. Kod jedne takve hrpe gragjevnog materijala nagjen je lijepo obragjen kamen iz svoda, dug 36 *cm.*, širok 25 *cm.* a visok 16 *cm.*, onda jedan rimski kamen s natpisom.

Ispisani kamen (*slika 47.*) žrtvenik je, posvećen Jupitru, visok 98 *cm.*, širok 40 *cm.* a debeo 40 *cm.*, koji po nacrtu inžinira gospodina Huga Jedličke ovako čitam:

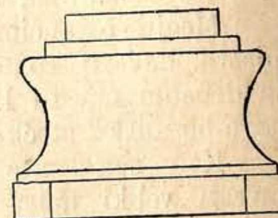
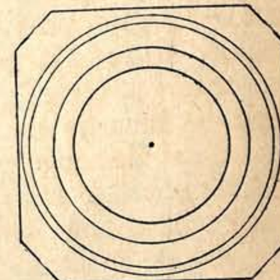

Slika 46.

Slika 47.

Slika 48.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
P(ublius) AEL(ius) SE(ve)
RVS L(ibenter)
P(osuit)

Na 700 do 800 *m.* istočno od toga razvalinama posutoga mjesta naigje se na polju Senšuši a na zemljištu Mujage Novine iz Mostara opet na hrpu gragjevnog kamenja, pod kojom je nagjen temelj jednog stupa, kome je jedna stranica osnovice duga 36 *cm.*, visoka 27 *cm.* a premjer stabla 20 *cm.* (*slika 48.*). Izmegju Oklagja i Senšuše ima nadalje nasip od snesenog, obragjenog gragjevnog kamenja.

Istočno na Oklagju ima napokon na brijegu Gradini podor malog rimskog grada, kome su se temelji još održali, i koji ti udara u oči mnoštvom ruševine i utaraka od rimske opeke. Ta je utvrda imala da zaštitu daje naseobini kod Čardaka-Rotimlje uz rimsku cestu iz Negočina prama Stócu.

Treća cesta vodila je od Negočina preko Bunice preko jednog mosta, koji je valjda stajao na onome mjestu, što je na

karti zabilježeno slovom *c*, onda preko Kosorske ćuprije i rimske naseobine Kosora u Blagaj.

Četvrta cesta napokon išla je od Negočina i na sjever po prilici pravcem današnje ceste kraj razvaline velike rimske zgrade kod Mukoš-hana prama onome klancu Neretvinom, gdje je danas Mostar.

Od Blagaja nasuprot vodio je u ono doba put prama rečenom Neretvinom klancu preko Dračevice i one rimske naseobine, kojoj smo ostanke motrili kod Gnojnice.

Iz vremena rimskog (a možda i poslije rimskog) upoznali smo grobište sa žàrama kod Hodbine.

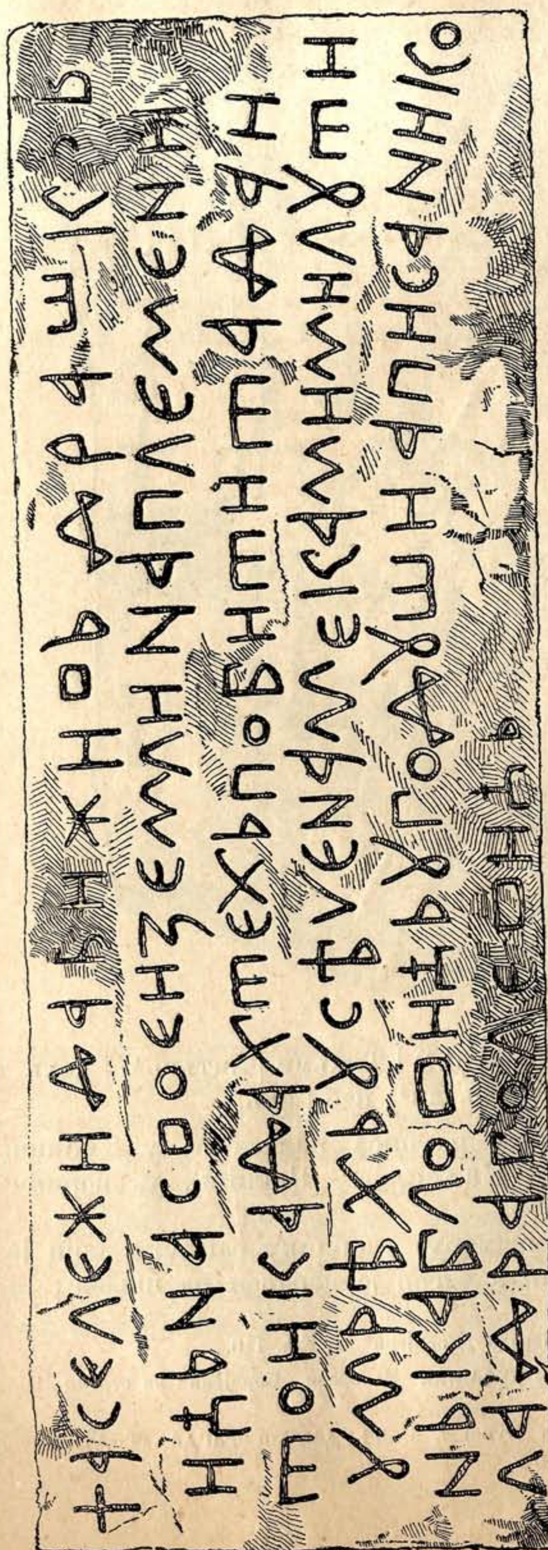
Megju ostancima iz srednjeg vijeka nadalje valja na prvom mjestu navesti romantički podor Stjepan-grada kod Blagaja, na drugom mjestu Hercegovu stolicu kod Kosora, a na trećem staro-bosanske stećke, kojih ima na mnogim mjestima onoga kraja.

Kao znamenite spomenike iz turskog doba valja napokon navesti veliki most preko Bune kod sela Bune, i mali most preko iste rijeke kod Blagaja.

Старобосански натписи у Калесији.

Приопћили: Томо Драгичевић и Вид Вулетић-Вукасовић.

I.

Чита се: † Асе лежи Дабиживь [1]) Драшк(о)в|ићь [2]) на своеи земли на племени|тои. Када хтехь побити [3]) тада и | умрѣхь. Усѣче на ме ками Милути|нь Кабловићь [4]) у Годуши а писа Нико|ла Драголевићь.

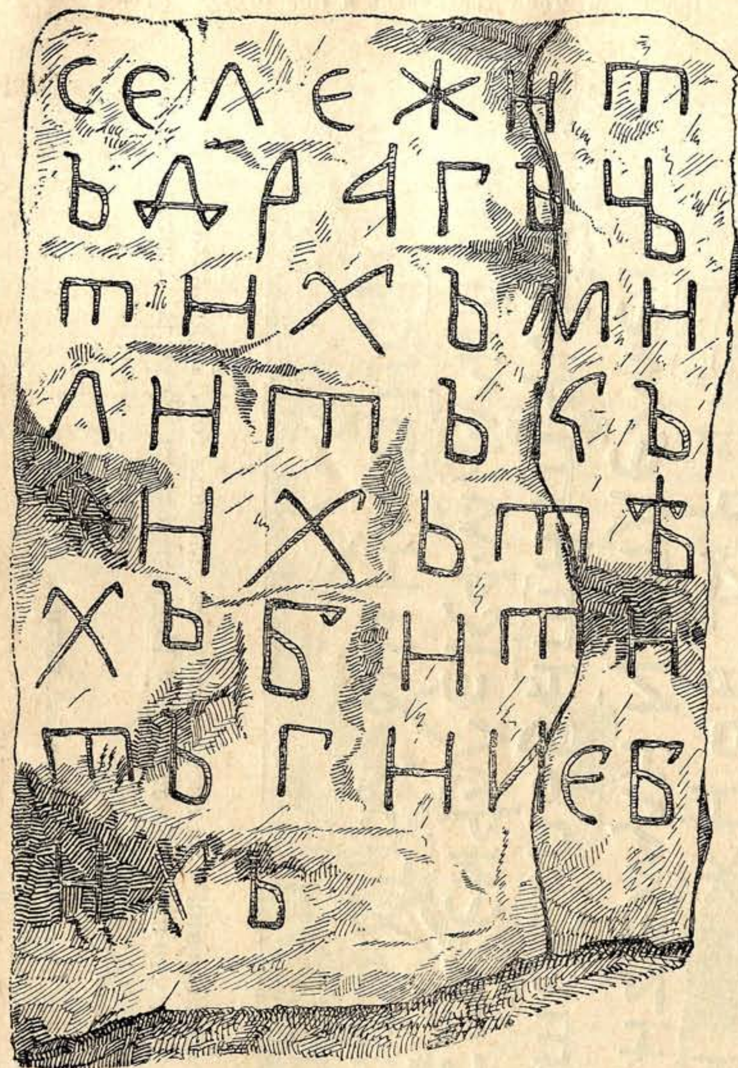
[1]) **Дабиживь**, испореди у „Коријени Ђуре Даничића“ на страни 149. **БЫТИ** за Да—би—жив.

[2]) Није сигурно „о“, јер је изливано; слово „в“ слабо се распознаје.

[3]) Од по = пѷбити, т. ј. од **БЫТИ**; испореди „Коријени“ на страни 149.

[4]) Испореди „Корјени“ на страни 236. под „кабао“ (кӧба), те би можда било као „Кобиловић“. — У „Рјечнику из књижевних старина српских, Ђура Даничића“ нијесу познати наведени породични надјеви, јер се не усуђујемо казати презимена, а нека су племенити људи.

II.

Чита се: Се лежит | ь Драгьць [1]) | Тихьми | литькь [2]) | дихь тѣ | хь бити | ть ди[3]) неб | ихь.

Ова два старобосанска натписа налазе се у дубничком гробљу, у селу „Српска Калесија“ (Бркићи), у зворничком котару.

Први је на стећку (мрамору) у облику сандука, који је са четири краја равно отесан а озгор је израђен на шљеме; доље

[1]) Драгьць је Драгоч. Испореди „Коријени“ на стр. 110.

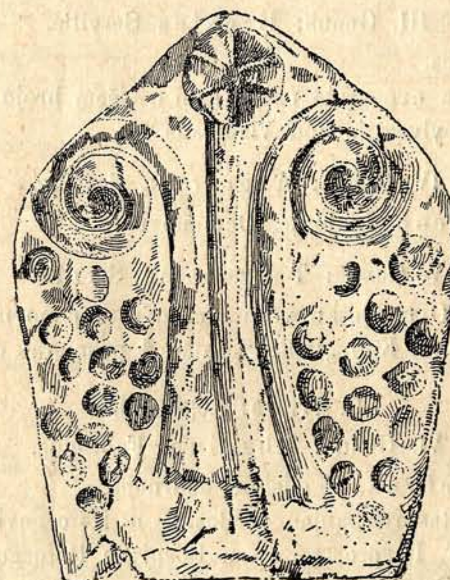
[2]) Тихьмилитькь је од тѣхомиль. Испореди „Коријени“ на страни 100., под ўтјеха, тјѣшити и т. д.

[3]) Тьги = тьгы = тада (туне) т. ј. тьгда или тагда (тьд). Испореди „Рјечник Ђ. Даничића“ на страни 332.

је поставак. Израђен је од меког вапненца. Камен је дуг 150, широк 60, а од поставка висок 65 *цм.* Око њега је поставак широк 15 а дебео 20 *цм.* Лежи окренут од југа к сјеверу; од истока је на њему исклесана рука а са запада је натпис, који заузима у дуљину 1·35 а у висину 46 *цм.*

Други је натпис на једноме ступу, који од реченог стећка стоји јужно 20 корака. Отесан је са сва четири краја од камена вапненца, што га ондје зову „сига“. Висок је 130 а дебео 56 *цм.* Натпис заузима у висину 84 а у ширину 52 *цм.* Под овим ступом нетко је благо копао, па је услијед тога ступ пао у рупу, те ће се за неко вријеме са свијем у земљу засути.

Десет корака источно има једна преваљена плоча, која је орнаментом украшена, као што приказује придодан факсимил.

На том мјесту унаоколо имаде још 5 мраморова, који су израђени у облику сандука. На ниједноме нема натписа; на два ова стећка има знак крста, истесан на одскок, а на једноме мач. У близини до 26 корака била је громила, коју је г. 1884. раскопао старац Вид Гентулић, тражећи у њој благо. Нашао је у њој врло лијепу земљану посуду, па мислећи, да је у њој сахрањено благо, разбио ју сву на комаде. По његовом казивању није у тој посуди ништа било; рбине пропадоше, јер их је тај старац поразбацао.

„Cerambycidae“ iz Bosne i Hercegovine od god. 1888.—1890.

Bosniae Hercegovinaeque „Cerambycidae“ Collectae in annis 1888—1890.

Priopćio Victor Apfelbeck.

A. Tribus: Spondylini[1].

I. Genus: Spondylis Fabricius.

1. buprestoides L. Konjica (Hercegovina). U Bosni još nije opažan.

B. Tribus: Prionini.

II. Genus: Prionus Geoffroy.

2. coriarius L. Rasprostranjen u južnoj Bosni.

III. Genus: Ergates Serville.

3. faber L. Rogatica.
Larvu ove vrste našao sam u višem broju u truhlim dubovima od Pinus sylvestris kod Višegrada.

IV. Genus: Aegosoma Serville.

4. scabricorne Scop. Ljubinje, Domanović.

V. Genus: Tragosoma Serville.

5. depsarium L. Ovu rijetku vrstu našao sam ponovno u stanju larve na Igman-planini. Kao „imago“ samo 1 primjerak od Livna.

C. Tribus: Lepturini.

VI. Genus: Rhagium Fabricius.

6. sycophanta Schrnk. U cijelom području.
7. mordax Deg. Rasprostranjen u Bosni; u Hercegovini još nije opažan.
8. bifasciatum F. Rasprostranjen u Bosni; u Hercegovini još nije opažan.
9. inquisitor L. Rasprostranjen u Bosni; u Hercegovini još nije opažan.

VII. Genus: Rhamnusium Latreille.

10. bicolor Schrnk. Krupa.

VIII. Genus: Xylosteus Friwaldsky.

11. Spinolae Friv. Od ove vrlo rijetke životinje sabran je 1 primjerak kod Fojnice (Bosna). Ostatke od drugog primjerka nagjoh u pećini kod hana Buloga, jamačno ih je slijepi miš onamo prenio.

IX. Genus: Leptorrhabdium Kraatz.

12. gracile Kr. Ovu samo u rijetkim primjercima poznatu životinju uhvatio je Dr. Brancsik na herceg. megji u području Orijena (Krivošije) u 1 primjerku.

[1] Raspored je po „Catalogus Coleopterorum Europae, Caucasi & Armeniae Rossicae auctoribus Dr. L. v. Heyden, E. Reitter & J. Weise edit. 1891“.

X. Genus: Oxymirus Mulsant.

13. cursor L. U južnoj Bosni čest.

XI. Genus: Toxotus Serville.

14. meridianus L. Rogatica, Čemerno.

XII. Genus: Pachyta Stephens.

15. quadrimaculata L. Veoma rasprostranjen u Bosni u planinskim šumama na cvijetovima štitca. U Hercegovini nije opažan.

XIII. Genus: Brachyta Fairmaire.

16. clathrata F. Na cvjetnom Rhamnus alpinus (podalpin), Treskavica planina, Bjelašnica planina, Vučjaluka. Crnonogi primjerci su mnogo regji nego li crvenonogi.

XIV. Genus: Acmaeops Leconte.

17. pratensis Laich. 1 primjerak kod sela Pale (Sarajevo).
18. collaris L. Čest u Bosni i u Hercegovini (Bileće).

XV. Genus: Gaurotes Leconte.

19. virginea L. Kao prijašnji.

XVI. Cortodera Mulsant.

20. humeralis Schall. Na cvjetnom Crataegus kod Čevljanovića i Vučjeluke. Var. suturalis Fabr. vrlo rijetka.

XVII. Pidonia Mulsant.

21. lurida F. Čest u južnoj Bosni na cvijetovima štitca.

XVIII. Genus: Leptura Linné.

22. rufipes Schall. Na cvjetnom Crataegus kod Čevljanovića i Podorošca.
23. sexguttata F. Krupa.
24. rufa Brull. 1 primjerak od Dobrićeva (Hercegovina, Dr. Hensch). Ova vrsta bješe dojako poznata samo u južnoj Turskoj i Grčkoj.
25. livida F. Domanović, Bileće.
26. fulva Deg. Sarajevo, Travnik.
27. pallens Brull. Domanović. Bješe isto tako kao rufa Brull. samo iz južnog dijela balkanskog poluostrva poznat.
28. maculicornis Deg. Pale, Romanija planina.
29. rubra L. Svagdje u Bosni.
30. cordigera Füssl. Samo iz Hercegovine; Domanović, Bileće.
31. scutellata F. Rasprostranjen u Bosni.
32. dubia Scop. Rasprostranjen u Bosni na cvijetovima štitca. Isto i var. melanota Fald. i sasma crna var.
33. sanquinolenta L. Pale, Vlahović.
34. cerambyciformis Schrank, 1 primjerak iz sjeverne Bosne (Marterer).
35. erratica Dalm. U svemu području do visoko u planinu (Brajćin laz).
36. aurulenta F. Trnovo.

37. quadrifasciata L. Često kod Pale na cvijetovima štitca.
38. maculata Poda. Običan u svemu području.
39. pubescens F. & (v.) holosericea Muls. Rijedak; Semeć kod Višegrada, Podorošac i Čevljanović.
40. verticalis Germ. Samo u Hercegovini (Domanović).
41. melanura L. Običan u svemu području.
42. bifasciata Müll. Običan u svemu području.
43. septempunctata F. Pale blizu Sarajeva, Bileće. Rijedak.
44. nigra L. U svemu području.
45. attenuata L. Čest na cvijetovima štitca, podalpin, u južnoj Bosni.

XIX. Genus: Allosterna Mulsant.

46. tabacicolor Deg. Kao prijašnji.

XX. Genus: Grammoptera Serville.

47. ustulata Schall. Na cvjetnom Crataegus nije rijedak; Ljubinje-dô kod Sarajeva i Podorošac.
48. ruficornis F. Na cvjetnom Crataegus nije rijetka: Ljubinje-dô kod Sarajeva i Podorošac.
49. variegata Germ. Na cvjetnom Crataegus ali vrlo rijedak; Ljubinje-dô kod Sarajeva i Podorošac.

XXI. Genus: Necydalis Linné.

50. major L. Domanović. (Collect. Hensch).

D. Tribus: Cerambycini.

XXII. Genus: Caenoptera Thomson.

51. minor L. Na cvjetnom Rhamnus alpinus na uzlazu na Bjelašnicu-planinu kod Pazarića (podalpin); nije rijedak.
52. umbellatarum Schreb. Čevljanović (Bosna), Domanović (Hercegovina).

XXIII. Genus: Stenopterus Stephens.

53. flavicornis Küst. Domanović, Preslica.
54. rufus L. Domanović, Preslica.

XXIV. Genus: Callimoxys Kraatz.

55. gracilis Brullé. Ovu rijetku južnu vrstu sabrao je Dr. Hensch kod Dobrićeva. (Ja sam istu našao prije 5 godina dvared na cvjetnom Crataegus u varaždinskoj županiji (Hrvatska).

XXV. Genus: Dilus Serville.

56. fugax Oliv. Bileće.

XXVI. Genus: Callimus Mulsant.

57. angulatus Schrank. Na cvjetnom Crataegus u južnoj Bosni (Sarajevo, Čevljanović i t. d.). Iz Hercegovine samo od Podorošca.

XXVII. Genus: Obrium Curtis.

58. brunneum F. Sarajevo.

XXVIII. Genus: Exilia Mulsant.

59. timida Ménetr. Samo u Hercegovini.

XXIX. Genus: Axinopalpus Redtenbacher.

60. gracilis Kryn. Domanović.

XXX. Genus: Cerambyx Linné.

61. velutinus Brullé. Domanović.
62. cerdo L. U svemu području u starim hrastovima.
63. miles Bon. Ljubinje, Domanović; i u sjevernoj Bosni (Marterer).
64. Scopolii Füssl. U cijelom području.

XXXI. Genus: Hesperophanes Mulsant.

65. cinereus Vill. Domanović, Dobričevo (Hercegovina).
66. griseus F. Domanović, Dobričevo (Hercegovina).
67. pallidus Oliv. 1 primjerak iz Domanovića (Collect. Hensch).

XXXII. Genus: Stromatium Serville.

68. fulvum Vill. Ljubinje.

XXXIII. Genus: Saphanus Serville.

69. piceus Laich. Sarajevo, Bjelašnica.
70. Ganglbaueri Brancsik[1]. Ovu samo u ciglo jednom primjerku poznatu, od dra Brancsika kod Herceg-Novog otkrivenu vrstu sabrao sam kod Avtovca (Hercegovina).

XXXIV. Genus: Criocephalus Mulsant.

71. rusticus. L. Sarajevo.

XXXV. Genus: Asemum Eschscholtz.

72. striatum L. Čevljanović, Vučjaluka.

XXXVI. Genus: Tetropium Kirby.

73. castaneum L. et varietates. Vučjaluka, Bjelašnica-planina.

XXXVII. Genus: Anisarthron Redtenbacher.

74. barbipes Schrank. Sarajevo.

XXXVIII. Genus: Phymatodes Mulsant.

75. Kollari Redt. 1 primjerak na cvjetnom Crataegus kod Podorošca (Hercegovina).
76. linearis Hampe = Henschi Puton. Sabran od dra Henscha kod Domanovića.
77. lividus Rossi. Domanović.
78. testaceus L., (v.) variabilis L. et (v.) praeustus F. U svemu području.

---

[1]) Vidi: „Nyolczadik évfolyam 1885. Évkönyv melyet a Trencsén Megyei etc." pag. 71. Saphanus Ganglbaueri n. sp. Piceus, pubescens, capite dense ac fortius, thorace crebrius punctato; elytris fortiter ac dense punctatis; femoribus mediis et posticis clavatis armatisque. Long. 1·5 cm.".

79. fasciatus Vill. Jednom sabran kod Sarajeva.
80. alni L. U svemu području.
81. rufipes F. Na cvjetnom Crataegus; Čevljanović (Bosna), Podorošac (Hercegovina).

XXXIX. Pyrrhidium Fairmaire.

82. sanguineum L. Bileće.

XL. Callidium Fabricius.

83. aeneum Deg. Igman.
84. violaceum L. Svagdje u južnoj Bosni i Hercegovini.

XLI. Hylotrupes Serville.

85. bajulus L. U svemu području.

XLII. Rhopalopus Mulsant.

86. insubricus Germ. Igman, Miruše (Hercegovina, Hensch).
87. clavipes F. U svemu području.
88. macropus Germ. Samo iz Bosne, Ljubinja-dô.
89. femoratus L. Podorošac (Hercegovina), na cvjetnom Crataegus.

XLIII. Rosalia Serville.

90. alpina L. Svagdje na Fagus sylvatica.

XLIV. Aromia Serville.

91. moschata L. Izgleda da je ovdje rijedak. Igman, Kijevo.

XLV. Genus: Purpuricenus Fischer.

92. a) budensis Goeze. U Hercegovini na visokom draču veoma čest.
b) v. affinis Brull. U Hercegovini na visokom draču veoma čest.
c) v. hungaricus Herbst.
d) subv. nov. punctiger mihi [1]).

Sabrao sam kod Dračeva za $^1/_2$ sahata do 300 primjeraka ove lijepe vrste u svijem varijetetima. Postotak varijeteta je od prilike ovaj:

a) 30%
b) 55%
c) 10%
d) 5%

Larva ove vrste živi svakako u draču.

93. a) Koehleri L.
b) v. cinctus Villa.
c) v. globulicollis Dej.

Na istim mjestima u društvu prijašnjeg, no veoma rijedak. Megju 300 kod Dračeva sabranim Purpuricenus bjehu samo 6 Koehleri, od njih 4 v. cinctus i 2 var. globulicollis.

U Bosni samo kod Kijeva kod Sarajeva.

[1]) Tipičkoj formi (budensis Goeze) najbliži, no mjesto velike crvene pjege s obje strane na prothoraxu samo po jedna malešna crvena tačka, koja ne dostiže grbe, već je potisnuta niže prema sredini prothoraxa.

XLVI. Genus: Plagionotus Mulsant.

94. detritus L. U sjevernoj Bosni (Marterer).
95. arcuatus L. Sarajevo, Neum-kula (Hercegovina).
96. floralis Pall. Mostarsko blato.

XLVII. Genus: Xylotrechus Chevrolat.

97. rusticus L. Oko Sarajeva i Čemerna.
98. ibex Gebl. U sjevernoj Bosni (Marterer).
99. arvicola Oliv. Bileće, Domanović.
100. antilope Zett. Bileće.

XLVIII. Genus: Clytus Laichart.

101. arietes L. Svagdje u Bosni i Hercegovini.
102. lama Muls. Sarajevo.
103. rhamni Germ. U Hercegovini rasprostranjen.

XLIX. Genus: Clytanthus Thomson.

104. a) varius F. = ornatus Hbst. Bileće, Domanović.
b) Herbsti Brahm. Pale-Vlahović na cvijetovima štitca.
105. trifasciatus F. Domanović.
106. aegyptiacus F. Domanović.
107. sartor F. Bileće.
108. figuratus Scop. U svemu području.
109. speciosus Schneid. Gradačac, Mosko (Hercegovina).

L. Genus: Anaglyptus Mulsant.

110. a) mysticus L. Na cvjetnom Crataegus, var. regja.
b) v. hieroglyphicus Herbst. Na cvjetnom Crataegus, var. regja.

E. Tribus: Lamiini.

LI. Genus: Parmena Serville.

111. bicincta Küst. Bileće.

LII. Dorcadion Dalman.

112. arenarium v. abruptum Germ. Samo u Hercegovini.
113. pedestre Poda.

LIII. Dorcatypus Thomson.

114. tristis F. U Hercegovini rasprostranjen, u Bosni još nema.

LIV. Genus: Morimus Serville.

115. funereus Muls. U svemu području.
116. asper Sulz. Samo u Hercegovini (Grab kod Trebinja, itd.).

LV. Genus: Lamia Fabricius.

117. textor L. Sarajevo, Avtovac.

LVI. Monohammus Stephens.

118. sartor F. Kijevo kod Sarajeva, Vučjaluka, Rogatica.
119. sutor L. Čevljanović.

LVII. Genus: Acanthoderes Serville.

120. clavipes Schrank. Krbljina, Konjica, Bradina, Trebević.

LVIII. Genus: Acanthocinus Stephens.

121. aedilis F. Vučjaluka i Ljubinja-dô kod Sarajeva.
122. reticulatus Razum. Ovu rijetku vrstu sabrao sam 2 put u većem broju: prvi put početkom novembra god. 1889. na Ozrenu ispod kore od Acer pseudoplatenus uzimljenu; 2-put na jednoj oborenoj staroj plemenskoj jeli na Igmanu-planini kod Sarajeva.
123. griseus F. Rijedak na oborenim dubovima borova na Romaniji-planini i u Čevljanoviću (kod Sarajeva).

LIX. Genus: Liopus Serville.

124. nebulosus L. Vučjaluka, Čevljanović, Pale i Domanović.

LX. Genus: Exocentrus Mulsant.

125. adspersus Muls. Domanović.
126. lusitanus L. Gradačac.
127. punctipennis Muls. Domanović.

LXI. Genus: Pogonochaerus Gemminger.

128. hispidulus Pill. Igman-planina kod Sarajeva.
129. hispidus L. Vučjaluka i Bjelašnica planina na cvjetnom Rhamnus alpinos.
130. fasciculatus Degeer. Vučjaluka.

LXII. Deroplia Rosenhauer.

131. Genei Arag. Domanović.
132. Troberti Muls. Domanović.

LXIII. Haplocnemia Stephens.

133. curculionoides L. Vučjaluka, Mostar.
134. nebulosa F. Vučjaluka, Ljubinja-dô kod Sarajeva i Preslica planina.

LXIV. Niphona Muls.

135. picticornis Muls. U Hercegovini jednom na Paliurus aculeatus sabran.

LXV. Anaesthetis Mulsant.

136. testacea L. Nije rijedak u Hercegovini.

LXVI. Agapanthia Serville.

137. asphodeli Latr. Domanović.
138. Dahli Richter. Domanović.
139. cynarae Germ. Bileće.
140. villosoviridescens Deg. Oko Sarajeva na draču.
141. cardui F. Dubočani, Mostarsko blato.
142. violacea F. Igman, Bileće.
143. chalybaea Fald. Grab kod Trebinja.

LXVII. Saperda Fabricius.

144. carcharias L. Pale kod Sarajeva.
145. populnea L. Vlahovići kod Pale (Sarajevo).
146. scalaris L. Čevljanović kod Sarajeva.
147. 8-punctata Scop. Trebević kod Sarajeva.
148. punctata L. Domanović.

LXVIII. Menesia Mulsant.

149. bipunctata Zoubk. Na cvjetnom Rhamnus alpinus kod Pazarića.

LXIX. Tetrops Stephens.

150. a) praeusta L. Okolica Sarajeva, Bileće.
b) Starcki Chevrl. Neum-kula (Hercegovina).

LXX. Genus: Stenostola Mulsant.

151. ferrea Schrank. Vučjaluka (Bosna).

LXXI. Genus: Pilemia Fairmaire.

152. hirsutula Fröl. Trebinje (Hercegovina).

LXXII. Genus.: Phytoecia Mulsant.

153. affinis Harr. Domanović, Hercegovina (Hensch).
154. a) virgula Charp. Bileće.
b) v. cyclops Küst. Bileće.
c) v. vulnerata Muls. Bileće.
155. pustulata Schrank. Hercegovina (Hensch).
156. rufimana Schrank. Bileće.
157. ephippium F. Domanović.
158. cylindrica L. Domanović, Mostar, Bileće.
159. coerulescens Scop. Ilidže kod Sarajeva, Mostar, Bileće, Konjica.

LXXIII. Genus: Oberea Mulsant.

160. oculata L. Domanović (Hercegovina).
161. linearis L. Pazarić, Bjelašnica-planina.
162. erythrocephala Schrank. v. insidiosa Muls. Bileće, Višegrad.

Град Бобовац.

Приопћио Ђорђе Стратимировић.

Бобовац бијаше најзнаменитији град Босне средњег вијека. Историја забиљежила му је име на много мјеста. Побједоносна војска српскога цара Стефана Душана Силног узалуд преже да га освоји. Тврд и неприступан би он, послије, хранилац краљевске круне; а задуго у њ се склони краљ Стефан Остоја, изгубивши сву земљу, којом завлада краљ Стефан Тврдко II. Ни Турци, проваливши у краљевство, не задобише га

силом, већ издајством његова заповједника. Али зуб времена и њега истроши! Данас стоје тек остаци његових платни и кула једна, бранећи да му име не угине...

Град Бобовац, саграђен на осамљеној главици у тешко приступној забити, имао је — држимо — више задаћу да з а к л о н и, него ли да п р и ј е т и. Удаљен бијаше од главнијих теста земље у прошло доба, као и данас. Да се походи тај мили споменик народне прошлости, ваља сада гвозденом пругом Сарајево-Брод отићи до станице Чатића, па оданде новом тестом до Сутјеске. Код фрањевачкога манастира сутјешкога преходи се дрвеном ћупријом, саграђеном на турски начин на кров, преко Трстионице, па онда уз гору. Преваливши гору, што дијели притоку, Пољанску ријеку [1]), од Трстионице, силази се у пољанску тијесну долину.

Сликовит је то крај: на стрменима скровита села с бијелим пониским кућицама и високим крововима „на четири стрехе"; уз њих питоме њиве — а све заоквирено шумом. Доље пак валовита рјечица жубором драгим оживљује земљу, и поздравља пролетње благо сунце!...

Пут води уз рјечицу, коју на више мјеста ваља коњем прегазити. Долина све се више стјешњава, док се не прихвати големе камените провале с високим окомитим стијенама: ту је слап, а до њега неколико малених древних млинова.

Прошавши кроз провалу, стиже се до Љествача, гдје уска путања за часак прелази у степеницу, усјечену у живац камен, и гдје уза страну окомито стијење стоји с двије пећине. Дôња је пећина сухим зидом од填 части заграђена, а народ вели, да се из ње може доспјети у ону повише ње положену.

Ходећи даље, виде се по стрменитим пристранцима рјечице малене удубине, једна спроћу друге, за које народ прича: да је к р а љ ту ставио греду и заградио ријеку, а кад је турска војска прошла, да је развалио уставу, те се Турци утопише [2]).

Али мало по мало раширује се Сутјеска, те махом с омањега виса угледа се стрма хумка, а на њој Бобовац [3]).

На подножју бобовачкога брда је суток Боровице и мијоковског потока (Мијоковице). Одавде до утока у Трстионицу, испод мјеста Сутјеске, зову ту рјечицу Пољанском ријеком. По сриједи стрми Бобовац, с лијеве и с десне стране високе планине Хрид и Крушковица [4]). Бобовачка је коса крајњи огранак планине Драговић. Од Бобовца се спушта стијење горостасним степенима до корита ријеке. Од поданка до врха има шест заравнака. На највишем, шестом, стоји г о р њ и г р а д. На том је заравнaку

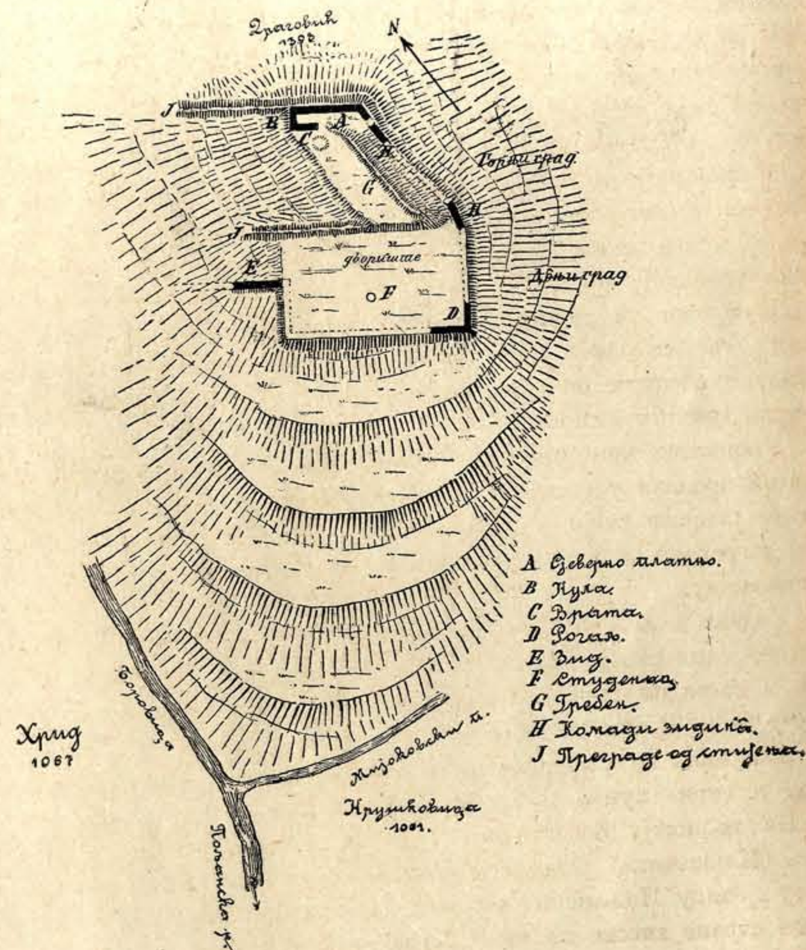
[1]) На ђенералштапској карти стоји „Буковица"; то име народ не употребљује; а село „Мијаковићи", зове се М и ј о к о в и ћ и.

[2]) Традиција вели, да је при дôњој пећини била стражарница. Даље прича народ, да кад би овуда пошао душманин, онда би ону провалију преградили, а ријеку зауставили волујским кожама, које би равапели од једне стијене до друге. Ту би се онда сва она гудура напунила водом, и нитко није могао приступити Бобовцу. Ур.

[3]) Прије него што се приступи Бобовцу, има нешто нижа главица, него она хумка, на којој су останци градини а на врху те главице има заравaнак. То мјесто народ зове црквиштем, велећи, да је ту некоћ стајала црква. Ур.

[4]) Хрид има висину над морем од 1067 м., Крушковица 1001 м., а Драговић 1398 м.

гребен као неки грудобран. Коса има правац равно од с ј е в е р а на ј у г, а омања увала (просјек?) дијели је од остале планине Драговићке. Речени „степени" имају висину појединце између 20 до 50 *м.*; укупна висина

Slika 1.

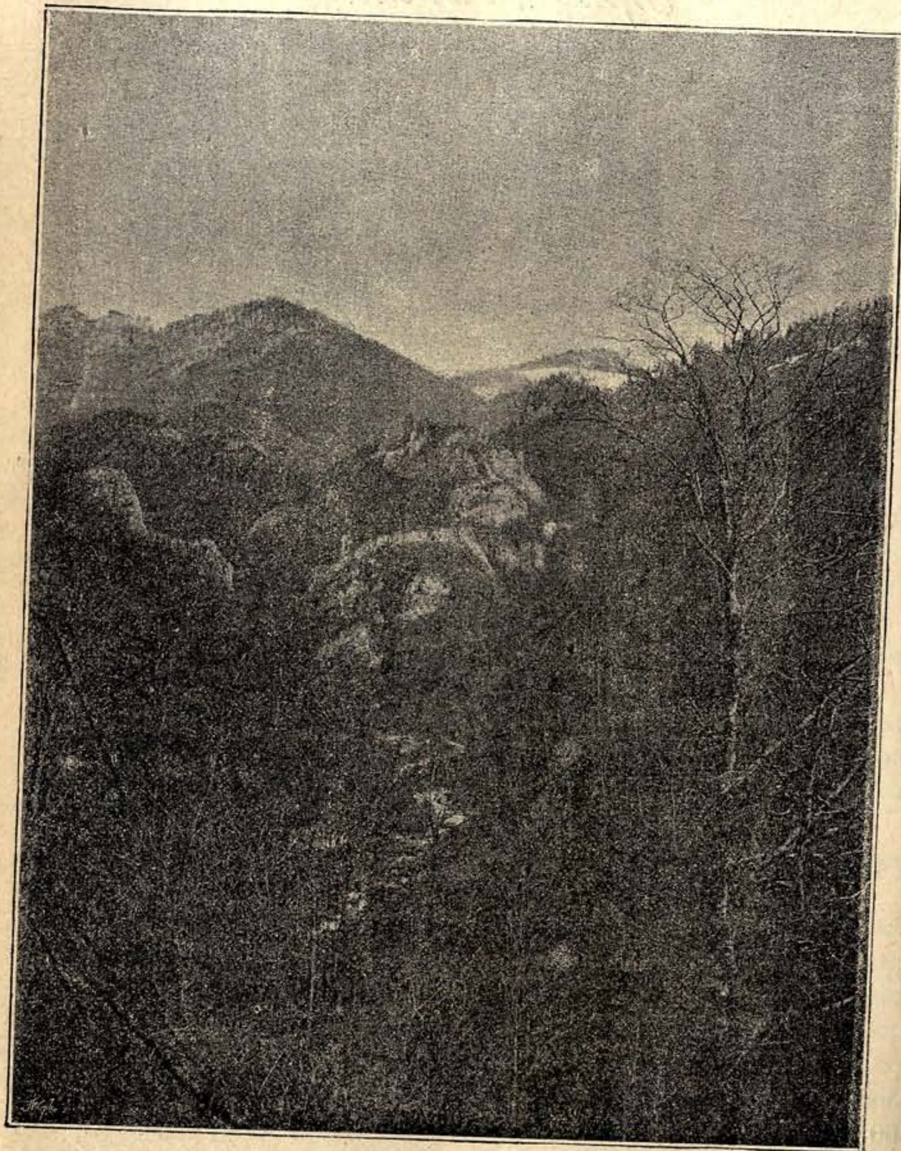
њихова, т. ј. отстојање г о р њ е г а г р а д а од корита на сутоку, биће једно 160 *м.*, а апсолутна висина бобовачке косе једно 800 *м.*

* * *

Бобовац има два дијела: г о р њ и и д ô њ и г р а д (види *слику 1.* [1])). Горњи је, као што би речено, на шестоме заравaнку; дôњи град на петоме. Уз окомиту стијену једно 20 *м.* високу, која према југу стоји, пристаје платформа дôњега града.

[1]) Скица није геометријски снимак, већ шематски по сјећању састављена; друге двије слике начињене су по оригиналној фотографији, од којих једна приказује Бобовац гледан од Пољанске ријеке, а друга јужни зид куле.

Дужина ускога највишега зараванка, који је упоредо с гребеном, биће једно 25 *м.* Попријеко гребена, од истока спрам запада, прелази тврдо платно, које уврх већ поменуте увале стоји, а горњи град на сјеверу посве одјељује и брани. Сјеверно је то платно више од метра де-

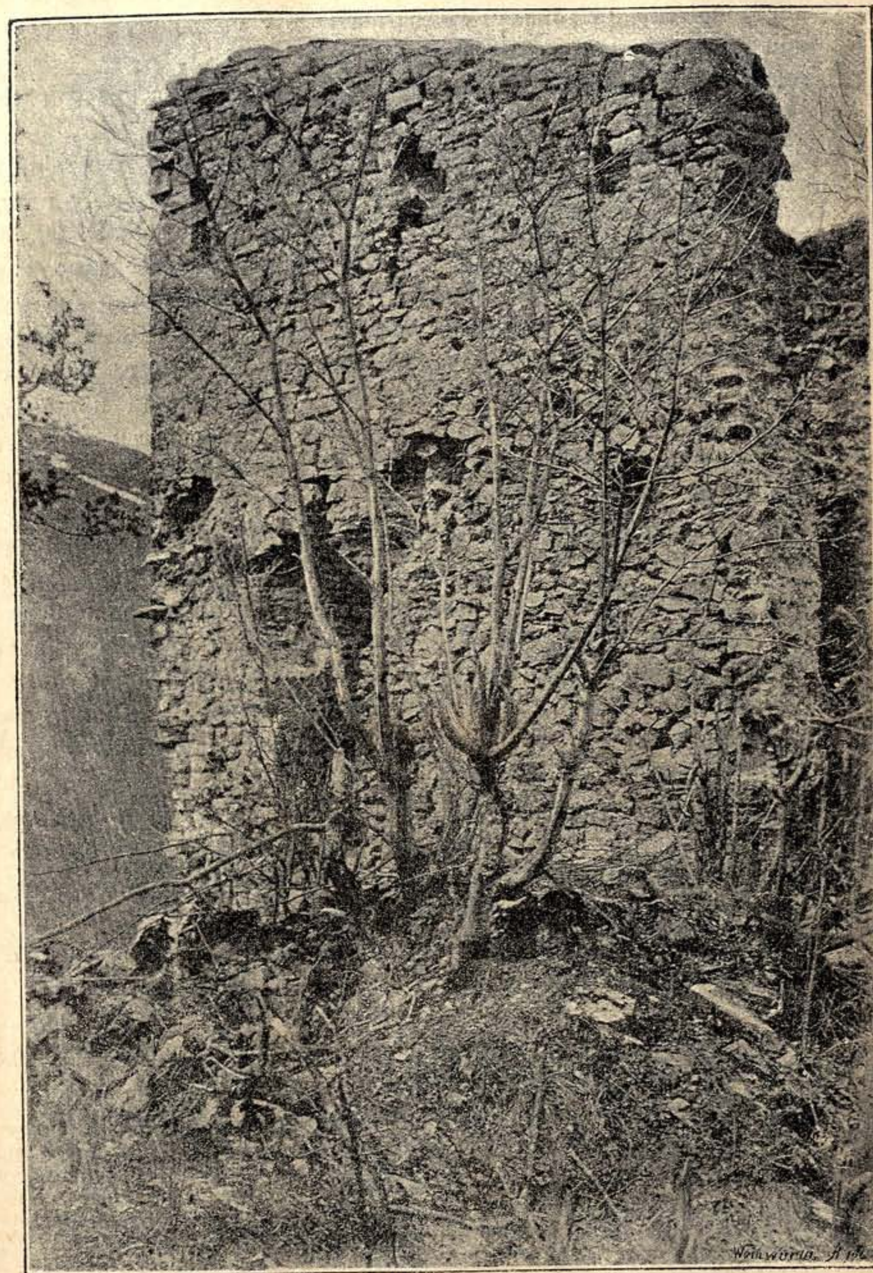

Slika 2.

бело, нема никаква отвора, а дан-данас још је по цијелој својој дужини (од прилике 15 *м.*) одржано, а високо још сада једно 8—10 *м.* (види *слику 2.*).

На западном крају речено платно твори лакат, те прелази у кулу, која је у наше доба највиднији остатак негдашњега Бобовца (види *слику 3.*).

Та кула има у зиду, што на запад гледа, два прозора, на горњем дијелу полукружно сграђена [1]). Јужни пак зид, окренут према заравнку,

Slika 3.

има отвор за врата, од којих се горњи праг још до нас сачувао. Ширина је зида 1 *м.*, а борово дрво уложено је у њ на једно 30 *цм.* далеко од

[1]) У једном се прозору види с горње му стране уложена борова греда, напола сагорјела. Поуздан знак, да је градину уништио пожар. Ур.

вањске стране. Источнога зида окрњак куле нема. Биће да је тај зид стајао поврх зидана лука, кога је више горе ваљда било — данас му нема трага.

На источној страни горњега града, упоредо с гребеном, има сад још тек по који комад зидина.

Зиђевина је свуд од ломљена кречника, спојена црвенкастом веома тврдом малтом (варју).

Дôњи је град био пространији. Зараванак, на коме стоји, има облик правокутника, дужом страницом прислоњеног уза стрмицу горњега града. Омјере биће му: ширина једно 25 *м.*, дужина једно 40 *м.* Овдје се виде данас на југо-источноме крају останци зидина, што се тамо у кут састају; за тим на западној страници, по сриједи њеној комад зида, што на западном обронку брда стоји, а упоредо иде с обранбеним платном горњега града. Осим тога још је тӯ на дворишту дôњега града студенац с округлим отвором. За њ веле, да га неки Турци прије једно 30 година исцрпаше, да траже блага; и да тада још затекоше његову подницу, стесану од боровине; послије пак да га засуше. Данас се види да је пун до грла, а вода се зелени [1]).

С које је стране улазак у град био, не да се разабрати; али почем је у горњем дијелу са сјевера сасвим затворен, на југу пак стрмица заравнака дôњега дијела града стоји, а на истоку је стрм обронак брда — то смијемо закључити да је приступ био са западне стране, гдје тече Боровица [2]). У горњи се град зацијело улазило из дôњега — можда је приступ био по или у платнима па источној страни, која на сваки начин цјелину састављаху, јер су горњи и дôњи град тек двије части једне те исте тврђаве.

Напокон још ваља напоменути да народ прича, да је посада града, мужеви и жене(!) — када Турци дођоше и ублизу се утаборише — за једну ноћ на другом крају увале, спроћу сјеверна платна и куле, насула бедем да се град не би могао угледати [3]).

Ето што је до нас стигло! Мало останака, али све је драго, е је спомен поносите прошлости.

---

[1]) За овај зараванак, gдје је остао бунар, вели традиција, да је ондје врт. Мјесто по себи доста томе приличи. Ур.

[2]) Можда у зиду Е (види слику 1.).

[3]) Источно дубе спрам Бобовца главица Бранић, нешто виша од њег, а подаље Мијоковић-брдо, које га прилично надвисило. Гледећи са Бобовца, видиш на врху Бранића као да је насут земљом и камењем. О томе народ прича ово: Кад је неки душманин (ваљда Турчин) стао да са Мијоковић-брда Бобовац бије из топова, нагнаше народ што га је год онуда било, да за једну ноћ онолики насип подигне на врху Бранићу, како се преко њега са Мијоковић-брда не ће моћи видјети Бобовац ни топовима гађати у њега. Народ је ту заповијед извршио силним напором, а колико је ту било напрезања, свједочи то, што се је у дванаест трудних жена затр'о пород. Ур.

Varošica Ustikolina.

Priopćio **Miron** vitez **Zarzycki.**

Na glavnoj cesti, koja vodi iz Foče u Goražde, sahat daleko od Foče, leži na lijevoj obali rijeke Drine varošica Ustikolina.

Ime svoje dobila je Ustikolina od rijeke Kolune, koja se na tome mjestu saljeva u Drinu (ušće Kolune = Ustikolina).

Malena ta varošica bila je u vrijeme zauzeća Bosne po Osmanlijama od velike važnosti. U njoj je cvao za ono doba zlatarski (kujundžijski) zanat, trgovina vodila se u veliko, a okolo i po brdima sadili se veliki vinogradi, te i dan-danas zadržala su ona mjesta imena „Loze“ i „Vina“.

Tamo bila je nekad i zidana crkva, kojoj se i danas još temelj vidi. U neposrednoj blizini crkve nagjoše radnici prigodom gradnje nove ceste u zemlji grob sa zidanim svodom a u njemu ljudske kosti, te svijet tvrdi, da su se u tom grobu sahranjivali kalugjeri te crkve.

Da je Ustikolina već i u puno starije doba bila važno i naseljeno mjesto, svjedoči veliki broj predistoričkih grobova, koji se nalaze na Cvilinskom-polju, kraj Ustikoline, neposredno na lijevoj obali Drine, i veliki broj razvalina od starinskih kula, kojih ima puno u okolici Ustikoline.

U sredini Cvilinskog polja vidi se temelj od starinskog grada, a mjesto, na kome je u staro doba stajala glavna gradina, i danas se zove „Gradina“ ili „Cvilinski grad“.

U jednom starinskom hudžetu, koji je gragjen prije 150 godina za jednu ženu iz Ćureva, stoji pisano, da se dotična tužba vodila na dônjem Odžaku kod Ustikoline pred mutesarifom Omer-pašom Čengićem, iz čega se vidi, da je u to doba mutesarif sjedio u Odžaku kod Ustikoline.

U drugom starinskom fermanu spominje se Ustikolina kao „šeher“ a Foča kao „kasaba“, što dokazuje, da je Ustikolina bila već glavna varoš, dok Foča još malo mjesto bijaše.

Kada je sultan Fatih Mehmed pošao bio s vojskom, da osvoji Bosnu god. 1463. (po hedžri 866.) sišao je niz kosu na lijevoj obali rječice Jošanice, s desne strane rijeke Drine, te se tu pobije s Bošnjacima. Boj je bio žestok, jer je s obiju strana palo mnogo ljudi i zabita, koji su i na tome mjestu ukopani.

Uz taj boj postalo je ono starinsko groblje u Jošanici s mnogobrojnim kamenitim nišanima, na kojima su urezane sablje, buzdovani i strijele. Da je to groblje postalo zbilja iza velikog boja i pokolja, tomu je dokaz to, što u groblju nema ni jednog ženskog nišana, već su svi muški.

Pričaju, da je jedan turski zabit gonio glavnoga junaka bosanskoga Ivka od Jošanice, sve do Cvilinskog grada, pa da ga je tu stigao i posjekao. Ivko je ukopan na onome mjestu, gdje je i poginuo, a kamen, što mu ga metnuše na grob i danas zove se „Ivkov kamen“. Taj isti turski zabit vrati se, pošto posiječe Ivka, opet u boj na Jošanicu, a jedan od Bošnjaka odrubi mu iz osvete za Ivkovu smrt glavu baš nad rječicom Jošanicom. Pošto mu glavu odsiječe, primi već odsiječenu glavu i prenese je na desnu obalu rijeke Jošanice, gdje je i ukopaše.

Na njegovom nadgrobnom kamenu (nišanu), koji je više glave usagjen, ima na vrhu rupa, iz koje svijet pije vodu, jer tko goder ma od kakve bilo bolesti trpi, čim se napije one vode, a pomoli se kod njegova groba, odmah ozdravi. Taj grob se najviše pohagja u pošljednji utorak pred Gjurgjev-dan.

U ono doba, kad se je sultan Fatih Mehmed pobio sa Bošnjacima nad rječicom Jošanicom kraj Drine, živila su u Ustikolini tri brata: Miroje, Ljuboje i Dragoje Kujundžići, kojih porodica bijaše najuglednija u cijeloj ustikolinskoj okolici, a i crkva, od koje se, kako spomenusmo, još razvaline vide, pod njihovom je upravom bila.

Od te obitelji bili su neki članovi kalugjeri i crkveni tutori, a i sve tri džamije na Drini i to: u Ustikolini, Foči i Goraždu pripadale su njima.

Jedan od te trojice braće, a neki opet kažu njihova majka, otigje u susret sultanu Fatihu Mehmedu i prevede ga preko Drine u Ustikolinu. Kad je sultan Fatih Mehmed došao sred rijeke, potone mu konj, našto on rekne: „Busnji derin“, to znači: „Ova je voda duboka“; od te riječi „derin“ postade ime rijeci „Drina“ (?).

Iz zahvalnosti, što su ga preko Drine preveli, pokloni sultan Fatih Mehmed Kujundžićima spahiluke, podijeli im fermane i bujruntije, te od to doba zovu se Kujundžići takogjer i Spahići.

Braća Miroje i Ljuboje primili su muhamedovsku vjeru i od njih potječu bosanski bezi Mirići i Ljubovići. Treći brat, Dragoje, ostade vjeran vjeri svojih praotaca, ali mu sultan Fatih Mehmed ipak podari bujruntiju i spahiluk, a našljednici njegovi, Kujundžići-Spahići, do u pošljednje vrijeme, na temelju tog fermana pobirali su desetinu u općini ustikolinskoj.

Pošto su prva dva brata primila muhamedovsku vjeru, treći brat Dragoje, koji svoju vjeru promijeniti nije htio, preseli se iz Ustikoline u obližnje selo Ligati, gdje i dan-danas njegovi potomci Kujundžići-Spahići žive. Čestita dva brata od ove obitelji, Vasilije i Pero Kujundžić-Spahić, preselili se u Foču, gdje se megju uglednije gragjane broje i na glasu su, da su najvještije kujundžije.

Pošto je sultan Fatih Mehmed došao u Ustikolinu, ostavi tu jedan kol (stražu) vojske, a kao zabita (starješinu) ostavi Turhani-Emina, koji je po pričanju sagradio ustikolinsku džamiju. Turhanije bili su zapovjednici, a onaj kol, što je bio na Ustikolini bio je „usta kol“ t. j. „stari kol“. Neki tvrde, da je od „usta kol“ postalo ime Ustikolina, a riječica Koluna da je dobila ime od riječi „kol“.

Vjerojatnije je, da ime Ustikolina potiče, kako gore navedosmo, od ušća rijeke Kolune („Ušće Kolune“).

Iz Ustikoline spremi sultan Fatih Mehmed jednu stražu napram današnjoj Foči, koja se u to doba — kao što vele — zvala „Radovina“, da vidi šta ima tamo, a kad se straža vrati, javi sultanu, da je tamo vidjela mjesto, gdje ima prostranih vinograda i mnogo kaca (bureta) „hepsi fuči“. Turska riječ „fuči“ znači: bure ili kaca, te tako od riječi „fuča“ postade ime tom mjestu Foča.

Po drugom kazivanju dobila je varoš Foča ime svoje od mnogog voća, koje se u varoši i okolici nalazi.

Iz Ustikoline pošao je Fatih Mehmed na zapad, da dalje osvaja Bosnu, a u Ustikolini ostavi, kako rekosmo, jedan odjel vojske pod zapovjedništvom Turhani-Emina.

Na kraju varošice Ustikoline, na sjevero-istočnoj strani, diže se ustikolinska džamija (vidi sliku), gragjena izmegju god. 866. i 869. po hedžri, dakle prvih godina (1463.—1466.) poslije zauzeća Bosne po Osmanlijama; s toga se ta džamija i broji megju najstarije u ovoj zemlji.

Džamija zidana je od kamena u pravoj četvorini a sa svake strane zida ima po četiri prozora, koji su izragjeni u arapskom stilu.

Munara, podignuta na desnoj strani džamije, sazidana je od tesanog kamena, a na vrhu ispod šerefe oko munare istesane su u kamenu fine šare

Džamija u Ustikolini.

u obliku čaše (stalaktiti). Visina munare skoro je jednaka sa visinom one u Aladža-džamije u Foči. Kako sama džamija, tako i munara pokrita je olovom, a sofa pred džamijom crijepom. Krov džamije i munare mijenjao se tečajem vremena, dočim su zidovi stari ostali.

U džamiji nema nikakvih šara, samo na mimberu, koji je takogjer od kamena sazidan, imade nekoliko u kamenu usiječenih šara.

Oko džamije imade malo mjestance za groblje, a u njemu nešto malo novih grobova, dočim se od starih samo ostanci zidova vide.

Na desnom uglu sprijeda džamije ima jedan grob, sazidan od kamena, a na mramornom nišanu više glave usječen je natpis: „Sefer-aga ibni Jusuf“ a uz to god. „977.“

Kod džamije vidi se staro turbe, u kojem je ukopan Kadri-alaj-beg Čengić, koji je umr'o prije 150 god. i bio je praotac današnje obitelji Čengića iz Odžaka, udaljenog $^{1}/_{4}$ sahata od Ustikoline.

Ustikoljani pričaju, da je jednom nečiji konj ušao u groblje kraj džamije i provalio nogom stari grob. Opazivši to neki od Ustikoljana, skoče sevaba radi, da poprave grob, i tom prilikom nagju u grobu tri ploče od kamena, koje su bile na taj način namještene, da su dvije stojale sa strane a trećom bile pokrivene. Taj mrtvac dakle, koji je tu ukopan, nije se ukopao, kao što se danas muhamedovci kopaju.

Više džamijskih vrata vidi se prazno mjesto, bez sumnje za natpis, ali ono nikad ispunjeno bilo nije; za to se ne može ni po kakvom natpisu doznati, ko i kada je tu džamiju sagradio, već se to znade samo po pričanju Ustikoljana.

Ustikoljani tvrde jednoglasno, da je tu džamiju sagradio Turhani-Emin, čiji se grob nalazi na Presjeci, 1½ sata na sjever od Ustikoline.

Mjesto Presjeka zove se za to, jer je tu — kažu — turska vojska bosansku presjekla; i zbilja sudeći po množini grobova, koji se tu vide, mora se priznati, da je tu veliki pokolj bio. Tu imade nišana svake vrsti i oblika, svi su muški, ni na jednom nema natpisa, nego likovi sabalja, sjekira, buzdovana, luka, strijela, barjaka i t. d.

Na jednom plosnatom nišanu, koji je na vrhu zašiljen, nalazi se polumjesec i zvijezda, a više toga uvrnuta crta, koja izgleda kao puževa kućica (spirala). Govore, da je to grob tatarski ili agjemski.

Grobovi su rasprostrti po jednoj kosi, a na lijevoj strani ima malo ravnice i jedno jezerce, o kojem pričaju, da je tude nešto propalo u zemlju. Čim se dogje na groblje, vidi se s lijeve strane nepravilna četvorina, opkopana naokolo i tu su najljepši grobovi sa sanducima. Vele, da je tu ukopana obitelj Turhani-Emina.

Od sviju grobova, koji se nalaze, najveća su dva, a nišani su im od mramora. U jednog je groba okolina više razvaljena nego u drugoga, i po tom sudeći jedan je stariji; ali na žalost kako od jednog tako i drugog nišani su prelomljeni. Na onom starijem imade ostataka od natpisa i to: „.... Emiri livai herceg" to je: „... Emir (vladar) Hercegovine" a od godina samo: „.... Sene tisa ve sittine" to je: god.: „.... 69" a na trećoj strani: „Kad intekalel merhumu ibni" ... to je: „preselio se (umro) pomilovani sin...." Komad, na kojemu je bio upisan broj od stotine datuma i ime otca umrloga, odbijen je od nišana.

Čestiti starina Muhamed-beg Čengić iz Odžaka, kojemu ima više od 70 godina, pripovijeda, da je prije 40 godina bio pošljednji put kod tih grobova, da su onda još grobovi i nišani bili cijeli, te da je onda mogao tačno natpis pročitati na jednom nišanu, koji je glasio: „Turhani-Emin" a godina smrti „869."

Budući da je sultan Fatih Mehmed stigao u Bosnu po hedžri god. 866., a Turhani-Emin, kojega je on u Ustikolini ostavio i koji je ustikolinsku džamiju gradio, umr'o god. 869., to po tome računajû, da je ustikolinska džamija sagragjena izmegju 866. i 869. god., te da je dakle jedna od najstarijih u Bosni i Hercegovini, jer je sagragjena odmah po prelasku sultana Fatiha Mehmeda preko Drine u Bosnu.

Blizu gore navedenih grobova nalazi se mnogo patarenskih grobova sa velikim četverouglastim biljezima i pločama; od ovih grobova ni jedan natpisa

nema. I po tim grobovima može se suditi, da je varoš Ustikolina i za vrijeme patarena bila jedna od glavnijih varoši u Bosni.

Danas je Ustikolina sasvim neznatna varošica, ali njezini žitelji, kao i stanovnici cijelog ustikolinskog džemata, vrlo su vrijedni i marljivi i osobito su na glasu kao prvi vještaci u sagjenju i obragjivanju duhana.

Ustikoljani sade svake godine sve to više i više duhana, a njihova duhanom zasagjena zemljišta, prâve su uzor — plantaže.

Стари манаст. печат из Дувна (Жупањца).

Приопћио **Вид Вулетић-Вукасовић.**

Чита се: †. Манастирь Лабостјнь * храмь * Вьведение * Престие * Бце [1]).

Печат од жуте тучи тежи грама 21; премјер му је 42 *мм.*; средња дебљина 1 *мм.*; висина петље 19 *мм.*; дебљина јој 2 *мм.* Петља је послије додана; ја бих рекао, да је старинска, поправљена.

У пољу је на печату урезан храм са три кубета, т. ј. два побочна мања, а по сриједи велико кубе. На побочном кубету с десне је стране, као у спакату живопис сприједа. Уз кубе је по сриједи с десне и лијеве по један крст, а с десне се стране иза истога кубета спушта анђео низдоли, као у храм. На кубету су, с лијеве стране, сприједа два прозора, а тако је и на храму на прочељу, с десне код врата, прозор, а један с лијеве код олтара. Свако је кубе фино основано на аркадама, те се види по њима, да је печат из XIII. вијека, а слога босанско-византијскога, па то испада особито по врсти слова. Код олтара је у храму (храм је у пресијеку) с десне стране старац свештеник под брадом у владичанској орнаментисаној столици, те прима Богородицу (у млађахној доби), која је пред њиме, прама десној, а старац је (Симеон?) окренут пут

[1]) Испореди: „Viestnik hrv. arh. dr." год. 1891., стр. 19—20.

лијеве. Иза Богородице су два лица, с десне Јосиф, а с лијеве му Ана. Иза Јосифа и Ане налазе се три женска лица. Сви су обучени у дугијем хаљинама попут далматика, а на глави им је светитељски торац (ауреола). Просто поље над Богородицом испуњено је цвијећем, а тако је малко цвијећа и под ногама. У ријечи лабостінь је л урезано с наопака.

Позната нам је задужбина царице Милице, Љубостиња, али нам је за сада ново име храма и манастира лабостінь, а тај је храм уз манастир свакако био у данашњој Херцег-Босни, те нам од њега само сада преостаје гомила камења, па само збори свијету наведени печат. Наведени је печат нашао неки тежак у Дувну, у Мандину селу, па га продао некакву јеромонаху, а овај га поклонио високопреосвештеном господину митрополиту С. Перовићу у Мостару. Овај чувени родољуб достојао се, да ми га посуди преко пријатеља ми г. Риста Иванишевића, дичнога Србина из Мостара, да га по тенану проучим и о њему извијестим у јавности.

Тражио сам што год извјесно о манастиру у Дувну, али ми је г. Тоша Иванишевић само знао казати, да му је Сава Вукановић из Дувна причао, да се је споменути манастир звао Лабостин, или како други кажу Хлабостин.

Različito. — Различито.

Dvije narodne praznovjerice.

Priopćio Ivan Zovko.

Kako se vrag može izleći.

Nalet je danas ostao ain bein (za ništo). Čovjek ga je u svemu pretekao i prestigao. Sam on čudi se i gleda ispod ruke, šta čovjek radi. Hajde nek vrag, ako mu bašta izleže čovjeka, a čovjek vraga beli može i to te kako! A izleći ga je vrlo lako. Evo, kako se može najlakše i najprvlje izleći. Djevojka to samo može učiniti. Mora da joj bude u najmanju ruku barem sedamnaest godina, jer ako je premlada ili prestara, to joj ne će nikako poći za rukom. Treba, da nikad nije podijelila ama ni riječce s muškom glavom, pa makar da joj je sto puta rogjeni otac. Onda taka djevojka prije, nego što će leći naletnjaka, valja, da se za sedam dana i sedam noći ne iščešlja i ne umije, da je sedam puta sunce popljuje. Bože ti ukrili, ko bi to mogao dopustiti od svoga djeteta. Voljela bih da odmah umre, nego da mi to učini. A ima nedaćnijeh matera, koje za to i ne mare, kad im kćeri s vragom ališ-feriš čine i kad se onamo njemu predaju. Nesretnica je svaka, koja to čini i dopušta. Kad je sve to tako učinjeno, onda djevojka treba, da uzme od crne kokoši, koja je kusasta repa jaje, ali samo ili pronosak ili iznosak. To jaje

valja da nosi pod lijevom pazuhom pune puncate četiri nedjelje. Ni u noći se ne smije s njime rastati. Kud god ide, treba joj ga nositi uza se. Na domaku mjeseca izleći će se onomon nalet, ali tada još nije pravi nalet. Ni sam ne bi znao, da te posjeku, šta je i na što naliči. Ko vražija posla. I tada ga zovu „cikavcem". Prije je bivalo puno takijeh cikavaca, koji su kô gjavolje stvorenje, aratos ih bilo, od komšija krali maslo, kajmak, med i druge slične stvari, te ih zbijali u svoju vólju pod vratom, a za tijem ga kod kuće svome uzočešnjem gazdi u zdjele istresali i spravljali i tako su mnogi otprije bogatim postajali od tugje muke i od tugjih žuljeva. Džabe im na poklon njihovo imanje i bogatstvo, dok je s vragom stečeno. Vrag će doći po svoje, kad li, tad li. Ko s njime tikve sadi, o glavu mu se razbijaju. I njihov bogatluk bio je i biće od danas do sjutra kratak, kô mačija trka do pojate. Ko hoće, da mu se cikavac prometne u pravoga naleta, onda mu ga valja tri nedjelje povijati u povoj, koji je učinjen od dlaka iz repa rigjasta konja. Ima ih — Bog ih prokleo! — koji se sprijatelje s tijem izleženim svojim vragom i on njima svašta čini na volju, samo što se može pomisliti, a oni njemu dadu dušu. Da je kabel (moguće), on bi im donio i ptičijeg mlijeka. Crna im duša i žalosna! Bolje bi bilo i hairnije, da ih je prva zora pozobala, kad su iz majke ispali, nego da su svoju dušu utopili. Ali Bog neka im za to sudi, kao i svakome po njegovijem djelima, kako ko bude zaslužio. Ne treba se nama u božiju stavljati.

O uskrsnuću tijela.

Umre li čovjek i čim ga u grob polože i postave, odmah, već prve večeri okolo gluho doba noći dogje angjeo grobu mrtvoga i unigje unutra. Ako je mrtvi bio dobar i pošten, tugje ne prihvaćao, sirote ugledao, bio pravi i čestiti čovjek, angjeo, kad mu dogje grobu, vas zasjaje hiljadu puta žarko sunce. Nije li mrtvi živio, kako valja i kako treba po božijim i ljudskim zakonima, nego istom onako bilmaza, pa u kojim izigje, angjeo mu ide grobu tužno i žalosno, oborenijem licem, kô da je sve, štono riječ, jutros pokopao, i kad mu pristupi grobu, vas se u crno promijeni, čito čitovito noć. I tako angjeo dolazi izastupice bez promjene jedno za drugim tri večeri. Prvu večer, kad dogje u grob, uzme jednu vrlo malu mrvicu, kolik božju znaju od mrtvačkog tijela i to ta mrvica mora biti iz same glave. Drugu večer uzme drugu mrvicu iz sredine mrtvačkog tijela, pa bilo već otkle mu drago, ali sva je prilika, da ta mrvica mora biti od srca (misli se pod riječju „srce" trbuh, kao što je to već poznato). A treću večer jami (uzme) treću mrvicu i to od noge umrloga. Sve te mrvice odnese nekud sa sobom, Bog sami znade gdje i kuda i sastavi ih zajedno, pa kad bude sudnji dan, onda se puste te mrvice i one panu na ono mjesto ili grob, gdje je — Bog sami zna — nazad toliko i toliko godina onaj mrtvac umr'o ili pao, makar već da o tome mjestu i grobu ni traga ni glasa nema i makar da ga je more progutalo sto hiljada aršina, ili vatra spalila. Oko tijeh se mrvica sastavi opet čitavo čitavcato tijelo, da mu ništa ne fali, kao da je ovi čas ukopano. Da toga nije Bog odredio, da angjeo čini, niti bi bilo sudnjeg dana, niti bi mrtvi vaskrsnuli.

Нешто о народним гаткама.

Приопћио Стеван Р. Делић, учитељ.

Као и по осталој Босни поносној и кршној Херцеговини, тако је и овдје наш народ пун којекаквих врачарија и гатки. Од силних тих гатки, или боље рећи — празновјерја, ево убрах неколика стручка с уста народних, и пресађивам их у музејски „Гласник“, не ради какве науке, но једино да поткријепим ону нашу стару ријеч: „Колико вилајета, толико и адета“. С тога и не ћу о њима ништа говорити, до једино ми је овдје примјетити, ако би се коме од поштованих читаоца што криво учинило, да имају на уму горњу, као и ову народну: „Свако село своју пјесму пјева“; па ако се у Чајничу друкчије гата, но по њиховим крајинама, а оно нека се претрпе, па и они своје побиљеже, као и ја ево што ћу за сада двије три замрчити.

I.

Ако је жена трудна (носећа), па што украде, док је под бременом, то ће се на новорођенчету знати. Знак крађе је мадеж. Мадеж постаје, када је дијете у утроби материној, а то тим, што му се мајка послије крађе свога тијела дотакнула. Гдје се год себе дотакне, на оном ће мјесту дјетету мадеж нарасти. За то се и зна, колико је пута мајка за вријеме бремена украла по мадежима на дјетету, ако се сваки пут иза крађе тијела свога дотакнула.

Но мадеж ће постати и онда, ако мајка што не украде, а то, ако ти дође у кућу жена под бременом, а рад си јој дијете нагарити мадежом. За то узми у машице угљен, па кад ти она изиђе из куће, баци за њом онај угљен, али се чувај, да те она не види. Пошто си бацио угљен, гдје се год свога тјела дотакнеш, на оном ће мјесту и новорођенче оне жене имати мадеж.

II.

Тако би мадеж нехотице постао, или из непријатељства комшилучкога. Но како је мадеж обљубљен код нашега народа, а особито мали црни, па кад је још на десној јагодици у дјевојке — нико сретнији од ње! С тога многа жена, док је тешка, оде у комшилук, или гдје у дућан, па што украде. За крађу изабира што ситно и црно; а то, да јој у дјетета буде мали, црни мадеж, јер велики није лијеп — лице нагрђује. За то је најбоље зрно биберово, па га с тога и најволије украсти. Иза крађе дохвати се своје десне јагодице, а дијете се роди с малим ситним — црним као зрно биберово — лијепим мадежом на десној јагодици образа.

Но кад ко бегенише у кога мадеж, а рад би га на свом образу имати, то га он украде. Мадеж украсти, то је лако, али и веома грјехота, јер човјек своју душу губи! Али при лакомости за љепотом, као што је мадеж на десној јагодици образа — заборавља човјек на душу, па се догађа често крађа мадежа. Да мадеж украдеш, треба ти један врућ сомун — јако из пећи, или ти је најбоље, ако се у близини екмешчиница догоди. Онај, који је с мадежом, треба да спава, а ти му се, кад је у најбољем сну — привуци! Разломи сомун и принеси му га к мадежу, да она пара из

сомуна удара на мадеж. Пошто си га неколико декика држао, а дотични се није пробудио, поједи сомун и твој је мадеж! Ако ли се онај, који има мадеж пробуди, онда је ништа! а ако се не пробуди, но ти сомун поједеш, онда ће теби мадеж његов прећи — ти си му га украо, а он ће кроз неколико дана умријети.

III.

Ако ти дође трудна (носећа) жена у кућу, а ти си на њу љут, те си јој рад наказити дијете, узми сјекиру, па кад ти она преко прага из куће оде — засијеци за њом сјекиром по прагу. То мораш учинити, да те она не види, а дијете ће се родити расјечене горње или дôње губице (усне). Богме већ како си по ком прагу засјекао. А ако си рад, да су му обје губице расјечене, удри и по дôњем и по горњем прагу! — то ти је прави тилсум.

IV.

Кад ти се крава отели, а хоћеш, да ти буде млијечна, прво млијеко, што помузеш — проли јој између ногу! Тада ће ти — чисто знај — бити обилата на млијеку. — Друго, што помузеш, ископај јаму и у њу га сали, па затрпај! Вјеру ти дајем — ништа јој наудити не ће (урећи). — А треће, које помузеш, разли грушаву[1]) од њега и учини дио комшилуку од ње, ако хоћеш, да имаш хаира и берићета од краве и њезина млијека и телета! — То троје запамти и учини, па си сретан с кравом и не треба ти о њој мислити.

Postanak imena „Markovača“ kod Dônjeg Vakufa.

Doista malo krajeva ima u našoj domovini, koji su obdareni tolikom prirodnom krasotom, kao što je uprav naše Skoplje.

Gorske kose, koje su i s jedne i s druge strane stisle srebropjeni Vrbas, zaodjenute su vazda zelenom crnogoricom, koja ne pušta niti zimi da vlada ovuda pustoš.

Ubave dolinice, koje se spuštaju s ovih kosa, protičući Vrbas sa svojim šûmom, miloglasni pjev ptica u ljetno doba, krasno polje skopaljsko — sve to uveličava dražest ove okolice. Pa nije ni čudo, što je narod ove krasne okolice ostavio zahvalnu potomstvu vijesti o postanju imena obližnjih dolina i kosa u samim herojičkim pričama, megju koje spada i ova zanimljiva priča o postanku imena „Markovača“, najbližeg ovećeg današnjeg pašnjaka donjôvakufskog.

Još za živa deli-Marka Kraljevića, ženio se otmjeni poglavica osmanlijski, junak na desnici, Gjerzelez-Alija. Ode po djevojku sa 1000 svatova. Gdje je stajao, odakle je djevojku poveo i kako joj je bilo ime, toga se

---

[1]) Грушава се овако прави: Замути се кукурузно брашно с млијеком, те се разлије — међу двије расукане јувке од бијелог брашна — на подмашћену тепсију и испече се. Пошто се испече, метне се пред госте, а ови се наклопе око ње и за час очисте тепсију. Има кућа, да и по пет до шест тепсија грушаве потроше, када се крава отели, а кави и шећеру ни есапа нема!

narod ne sjeća [1]). Kad se je s njom vraćao dvoru svome, dočeka ga Marko Kraljević, da mu otme djevojku. Zametnu se krvav okršaj baš na povisokoj glavici pod današnjim hrastikom u Novoseocima (¼ sahata od Dônjeg Vakufa). Poginu 1000 svatova — te se i danas vide grobovi, gdje su im sahranjena mrtva trupla.

Ostade junačina Gjerzelez-Alija, da bije dvoboj sa deli-Markom, koji mu ugrabi djevojku. Gjerzelez-Alija nadvlada Marka. Marko pobježe s djevojkom i kako nije imao promišljati kuda će na koju li stranu, skoči sa djevojkom sa vrh glavice na drugu stranu Vrbasa u oveću dražesnu dolinu — pade tamam na ovelik kamen, koji u taj mah omekša — žaleći da Marko izgubi junačke noge na tvrdu kamenu. — Marko pokleknu, koljena upadoše u onako mekan kamen i ostaše nepovrijegjena. Kamen opet otvrdnu, kad Marko odskoči, no na uspomenu ovog dogagjaja ostavi potomstvu na svojim bijelim grudima trag Markovim koljenima. I danas je još taj kamen, koji je primio Marka u junački zagrljaj — i danas je još na njemu krasan lik Markovih koljena.

Marko uteče s djevojkom, a Gjerzelez-Alija skočivši za njim, pade u vir vrbaški i utopi se. Od tada se pitoma dolina sve do danas zove „Markovača“.

Na njoj se nalazi i vrelo nazvano „Istočno vrelo“. Sve što se živim osjeća od istočno-pravoslavnih žitelja dônjo-vakufskih, vr̂vi ovamo na „Istočni petak“ da se pomoli Bogu za službe božje, koja se tada tu čini i okrijepi bistrom, svježom vodicom, koja se na tom vrelu tada sveti.

Рјечица „Бојана“ и њезино име.

Приопћио **Петар С. Иванчевић.**

„Ао Бојана, Бојана, жао ми је на те,
„Јер ми драга замаче кроза те!“
(Нар. посл.).

У селу „Лушци-Паланки“ у котару „Санског-Моста“ има једна вода, која се зове „Бојана“. — Бојана извире на јужној страни села Лушци-Паланка испод врха Мињевца. Врх Мињевац огранак је Грмеч-планине. На сјеверној је страни од „Бојане“ вода, коју тамошњи житељи „Понором“ зову; у овај „Понор“ понире све воде, што у поменутом селу извиру, те због тога и носи поменута вода име „Понор“. На јужној је страни „Грмеч-планина“, на источној „Мљечика-поље“, — по овом пољу има млого мљечике (једна врста траве), па се је због те траве и зазвало „Мљечика-поље“, — на западној је страни од воде „Бојане“ „Ордија-поље“. Народ приповиједа, да је на „Ордији-пољу“ некакав турски војсковођа по имену „Усум-ага“ равних шест мјесеци с ордијом (једним збором или кором војске) лежао, те да се је по тој ордији и назвало „Ордија-поље“.

[1]) U narodnim pjesmama veli se, da je Alija Gjerzelez bio Sarajlija. Vidi: Narodne pjesne Muhamedovaca, knjiga I. Uredništvo.

Вода „Бојана“ зна у јесен и прољеће плахо набујати, али не учини никакве штете, јер брзо усахне. Она много користи становницима села Лушци-Паланке, јер им натапа поља и њиве.

О тој рјечици и њезином имену народ у „Босанској Крајини“ овако приповиједа:

Била је једна дјева, по имену Боја. Она оста сиротна посве малена. Боја бијаше врло снажна, изгледаше као какав мушкарац, а сваки би јој посао ишао од руке, више је радила мушке послове, него ли женске. Она је имала покрај некакве „бездане-јаме“ (гдје је извор данашње воде „Бојане“) малу њивицу, једва дан орања. Једног дана зубљаше (брнаше) Боја у тој својој њивици управо некако иза кишовитог времена, а бијаше љето, кад се просо (проха) сије. Наједном јој се волови заобадају, а сирота Боја брже-боље стане на зубачу (брначу, дрљачу), не би ли како зауставила волове, али по несрећу њезину запне јој нога за зубачу; сад ти она, драговићу мој, запомаже из свега грла, а волови се још већма поплаше, те онако поплашени наиђу на поменуту „бездану-јаму“ и упадну у исту скупа с дјевом Бојом и брначом. Мртво тијело Бојино нађу послије на површини рјечице „Дабра“ (у селу истог имена). Од Бојане т. ј. извора њезина има три сахата до Дабра, и тако је дакле тијело Бојино ишло три сахата кроз земљу.

Послије овог догађаја назва народ ту воду „Бојаном“, и тако се негдашња бездана-јама претвори у данашњу воду „Бојану“.

Народ приповиједа, да је Боја била драга некаквог младића, па тај младић оде једном послије дугог времена к поменутој води и стане нарицати:

„Ао Бојана, Бојана, жао ми је на те,
„Јер ми драга замаче кроза те“!

Та је реченица и остала у народу, те се и дан данас често чује.

Narodno pričanje o imenu „Hercegovina“.

Priopćio **Ivan Zovko.**

I ako danas nema sumnje o tome, da je Hercegovina dobila svoje ime od hercega Stjepana Vukčića, koji je taj laskav naslov, — kako je istorija utvrdila — dobio god. 1448., to se ipak ovaj fakat u narodu slabo poznaje. Čuo sam nedavno pričati o imenu Hercegovine, te se uvjerih, da naš narod ovu priču manje više drži za suštu istinu. Evo što mi je kazivao o toj stvari jedan starac Muhamedovac:

„Čim je Bosna i Hercegovina, Bog ti pomogô, bila fet učinjena od Turčina, odmah nizami (vojnici) stanu iskati izun (dopust), da odu malo u svoj vilajet na selamluk (vigjenje) i na tevdil havu (ladanje), biva da malo promijene hariju (zrak), jer nikako nijesu mogli obiknuti našu vrućinu i žegu. Mnogi od njih, koji nijesu bili više godina kod kuće, dobiju teskeru (putnicu), da mogu ići. Kad su došli tamo u svoju domovinu, već otkle je koji bio, stanu ih zapitkivati njihove emšerije (poznanici) i jarani o svem i svačem

i kakva je ta gjaurska zemlja i kakvi su kauri. Oni im počnu svašta pričati, a od Hercegovine im još reknu nabaška (posebice), kao da su se svi sto godina zdogovarali i ovo: „Para jok, herseng čok", što je biva, efendum, po naški: „Para nema, a kamenja bukadar (i odviše)". O tome začuje polagano i sultan u Stambolu, pa sabere na divan (vijeće) sve svoje muširе, valije i vezire (razni dostojanstvenici u otomanskom carstvu), te ih zapita kako će novo ime nadjeti toj gragjanskoj zemlji u za inad gjaurima, jer mu je dosta askera (vojnika) pozobala, dok ju je zauzeo. Na to se digne jedan stari paša, koji je bio na Hercegovini, kako je baskin (zgodno) po onoj nizamskoj „herseng" — „puno kamenja" nadjenuti ime i cijeloj zemlji, jer ima i onako plaho puno kamenja. Sultan i vas divan na to kail i razi bude (privoli), te po askerskoj riječi „herseng" prozovu zemlju Hersengovina, otkle joj je poslije došlo ime Hercegovina".

Град Високи.

Приопћио **Ђорђе Стратимировић.**

Уз мјесто Високо диже се стрмо чуњасто брдо, но му се врх не завршује шиљком, већ — оздô гледајући — окраћим гребеном. Из Високога води поширок пут, све уза страну брда, готово до под „Град Високи", као што тамошњи народ још данас оно мало развалина, што се видјети могу, назива. Положај и ширина пута, који је за коњика веома згодан, убјеђују нас, да је и у прошло вријеме туда приступ био.

Успевши се чак на „гребен", види се, да је тамо јаругав заравањак од једно 80 *м.* дужине и једно 15 *м.* ширине, обрастао травом и шипрагом. Ова највиша чест брда има правац од сјевера на југ. Погледамо ли са сјеверног краја низдоље, видимо, да тамо низ обронак нека коса тече, што се спушта до подножја, гдје лежи мјесто Високо. Окренемо ли се на јужни крај „гребена", видимо, да тамо ниже њега има опет заравањак од једно 40 *м.* дужине, а ваљда толико и ширине.

Послије ове оријентације, ако поразгледамо што ли још зидина старинских има, разабраћемо, да их има два реда: хрпа зидина што су око „гребена", и затим зидине што су на обронцима.

У прву групу (на заравањку) иду: на сјеверу повелико комађе разваљених зидина; на истоку рогаљ неке куле; на југу темељ платна (ванка изгледа кано стијење); на западу напокон окрњак четвероугле куле. Ова потоња је најбоље одржани остатак негдашњега града. Дужина спољашње стране износи 10 *м.*, а дебљина зидова 2 *м.* [1]).

У другу групу (на обронцима) улазе: на сјеверу повисок зид, који горњи град донекле опасује, за тим дуги зид, што по горе реченој коси

[1]) У зидовима куле виде се рупе с дијаметром од неколико центиметара, које скроз и кроз иду, њихова намјена тек је могла бити да пуштају свјетлост и још више ваздух. Те бушотине доказују, да је окрњак куле тек најнижа чест њезина, и да је кула у своје вријеме посве висока морала бити.

стоји; на југу пак, иза нижега споменутога заравањка, опет појас-зид, који попријеко хрпта тече, а сад је трњем зарастао.

Ако добро предочимо двије групе зидина, ваља да изводимо пошљедак: да је град Високи стајао тамо, гдје је сад „гребен", а исти, кано и још видљиви остаци да су платна (метеризи) и куле негдашње тврђаве — тако, да је вàс највиши дио брда тек гомила рушевине, а ништа друго. Зидови пак, на сјеверном и јужном пристранку брда, који попријеко иду, други су обранбени пàс.

Ово потврђују и ровови, што се још могу да распознају. Рова има на сјеверу испред реченога комађа од платна, а исто тако и на југу између платна и нижега заравањка. На истоку и западу је стрмица брда. Надаље има рова између нижега (јужнога) заравањка и обранбенога зида. Положај ровова потврђује пређашњи наш распоред односно зидина. Ровови уза платна били су спољашни; ровови уз обранбене зидове, били су нутарњи, т. ј. на спољашној ивици рова стајао је обранбени зид.

Улаз у горњи град тек је могао да буде са западне стране, и то по свој прилици нешто на сјевер од још видљивога окрњка куле.

Цијело је утврђење веома пространо, а положај града уврх утока Фојнице у главну ријеку земље (Босну), потврђује, да је ово био најважнији град за обрану њезину. И доиста историја га истиче кано таковог. А подграђе његово, које се некад звало „Подвисоки", и гдје уз наш народ прегалачки Дубровчани и вриједни Саси живљаху, бијаше за средњега вијека главно трговиште краљевине. Знаменити и приступљиви положај града, најбоље може да протумачи, што је већма страдао и више се расуо него остале тврђаве у овој драгој земљи.

Pošljednji dani Hercegovine.

Priopćio **Karl Pecz.**

Gosp. Konstantin Christomanos u Beču imao je dobrotu priopćiti mi, da se u djelu Teodora Spandugina Cantacuscinò: „I commentarii dell' origine de Principi Turchi e de costumi di quella nazione", koje je u Fiorenciji štampano 1551. godine kod štampara Lorenza Torrentina, i koje je danas vrlo rijetko, nalaze ove značajne vijesti o padu Hercegovine.

(Strana 53.) Dopo questo Mahometto si mise in animo di occupare il ducato di Boscina il quale era un Duca di Santa Sabba chiamato dal vulgo Cherzecho, il qual confinava con Ragusei, et era loro emulo. Costui havea tre figluoli, de quali il primo si chiamava Ladislao, c'havea per moglie una chiamata Anna Cantacuscina, donna oltre ch'ella era di gentil sangue, virtuosa molto. Ora essendo il Duca hoggi mai attempato, et portando poco rispetto al figluolo et manco alla nuora prese per concubina una donna di mondo, et ne la menò dentro in palagio. Il che sapendo il figluolo et la nuora di ciò si ramuraricarono forte col padre. Ma egli, ch'era disposto al tutto di fare a suo modo, non curando le lor parole, faceva ogn 'hora peggio. Perche sdegnato Ladislao fece un trattato non alcuni della città, et caceiarono fuori il Duca, il

qual per ciò molto adirato mandò uno ambasciatore a Maometto quello in aiuto chiamando; insegno di cui gli diede il figluol minor per ostagio, il qual fu poi fatto Turco da Maometto. Il quale entrando nel Du —

(Strana 54.) cato di Boscina, frovò, che 'l Duca vecchio era già morto. La onde Ladislao non volle aspettare, ma si fuggi et ne venne a Vinegia con la moglie et co figluoli; et quindi passò in Ungheria, la dove si morì. Ora havendo occupatto Maometto quel paese tutto, solamente lasciò all' altro figluol del Duca (un luogo) che si chiamava Vlaccho, (et) Castel nuovo con certi altri luoghi per lo viver suo. Costui riconosceva per Signore Maometto, et ogni anno gli pagava il tributo infino che fu caciiato dello stato.

Evo prijevoda:

„Iza toga naumi ovaj Muhamed zauzeti vojvodinu bosansku, gdje je bio jedan vojvoda svetoga Save, koga je narod zvao „herceg". Bio je u susjedstvu s Dubrovčanima i bio je njihov takmac. On je imao tri sina, od kojih se najstario zvao Ladislav, koji je za suprugu imao Anu Kantakuzen, ženu i roda plemenita i osobito kreposnu. Kad je vojvoda bio već u godinama, ne obazirući se baš osobito na sina, a jošte manje na nevjestu, uzme za priležnicu bludnicu jednu i dovede je u dvore. Doznavši to sin i nevjesta potuže se na to ocu, ali se on, koji je bio obikao raditi sve po svojoj glavi, ne obazre na njihove riječi, nego je radio sve to gore. Ogorčen s toga Ladislav, dogovori se s nekojim gragjanima i protjeraju vojvodu, koji od osvete pošalje poslanika k Muhamedu, pozivajući ga u pomoć. U znak toga dade mu kao taoca (svoga) najmlagjega sina, koji bi po tom od Muhameda poturčen. Ulazeći ovaj u vojvodinu Bosnu, dozna, da je stari vojvoda već umr'o. Ladislav (s toga) nije htio čekati, nego pobjegne i dogje u Mljetke sa ženom i djecom, a za tim prijegje u Ugarsku, gdje i umr'e. Muhamed zauzme sada svu onu pokrajinu i ostavi drugomu vojvodinu sinu za življenje samo (jedno mjesto), koje se zvaše Vlaho i Kastel-Novi sa nekojim drugim mjestima. Ovaj priznavaše Muhameda za gospodara i plaćao mu je danak svake godine, dok nije bio protjeran iz države".

Ovu je knjigu po mnijenju Hopfa (Chroniques Grèco-Romaines) napisao sin kneginje Eudoksije Kantakuzene i vizantijskog dostojanstvenika Matije Spanduginos, koji je dakle bio u srodstvu sa svijem južno-slovjenskim vladarskim domovima. Za to su njegove vijesti svakako od velike važnosti za povijest 15. i 16. vijeka, ma da u kronologiji nijesu posve tačne. Djelo je sačuvano samo u nekoliko primjeraka; jedan se nalazi u c. kr. dvorskoj knjižnici u Beču.

Народна алхимија.

Често чујемо у нашег народа причања, по којима можемо наслућивати, да су се у стара времена у овијем крајевима много бавили алхимијом, не би ли како год пронашли „lapis philosophorum", или другим именом „велики магистериј", да тако могу претварати просте метале у злато.

Госп. Иван Зовко, наш врли сурадник, чуо је у Херцеговини, гдје причају, како је у давна времена неки човјек од Бога зажелио, да све, што он погледа, само кад то хоће, одмах се претвори у злато, и како му је Бог ту молбу услишао и од то доба — веле — да је злато постало и свијет га стао сабирати и тражити, да се њиме обогати. Многи вјерују и дан данас, да се недраге ковине могу претворити у злато, само кад би ко знао изговорити некакву молитву, коју нико жив на свијету не разумије. Али та се је молитва заборавила, па је се више нико не сјећа....

У Чајничу забиљежио је пак г. Стеван Делић, такођер наш вриједни сурадник, ево ово:

Што бијаше у средњем вијеку алхимистама „камен мудрости", то је и дан данас нашему народу „трава златица", или како је браћа мухамеданци зову — „ћимијун отх". Траву златицу тешко је наћи, па с тога се и не може казати, каква је. Само се зна: чега се додирне, одмах се позлати; а с чим се смијеша — сухо злато постане. С тога благо ономе до вијека, кога срећа нанесе, те златицу нађе! Најприје ће се догодити — веле — да ће је коза, или овца наћи; па кад је пасући прегризе и поједе, зуби јој се позлате, а месо јој постане, као дукат жуто. Но дешавало се, да су се и људи на њу натутуравали — али је никад наћи. Тако је прије неколико година — како ми казиваше — неки мухамеданац косио чајир на Стражици више Чајница, кад му се на једном коса позлати. Он се сјети шта је, али залуду, златице не нађе! Тако се исто и многом косцу догађало, али још ни један, да је златицу нашао, а тешко да ће је и наћи. Само је — кажу — био неки шејх, који је добро траве познавао. Он је — веле — набрао хиљаду и један различит цвијет. То је све цвијеће лијепо на бошчу разастро и на сунцу осушио. Пошто јо осушио, онда је сав тај хиљаду и један цвијет међу длановима у прашак сатро. Иза тога узео је таву пуну олова и на ватру метнуо. Кад се олово растопило, зграби међу прстима од онога прашка и поспе по олову, а у томе букне пламен из таве. Он исто учини и други и трећи пут; па кад скине таву с ватре, имаш шта видјети: све само чисто злато! Злато изнесе на пазар и ту га је резо и свијету за новце продавао. Он је једини, који се памти, да је златицу налазио и „олово" у злато претварао.

Darovi zem. muzeju. — Дарови зем. музеју.

Земаљском музеју стигли су од 1. априла 1891. ови дарови:

За археолошко одјељење:

Госп. Карло Пец, конзуларни вјежбеник у Софији, 9 комада српских, бугарских и византијских сребрних новаца.

Госп. Милош Мартиновић, пор. официјал у Јајцу, један сребрни новац „Antoninus" и један сребрни новац „Moneta Regi Sclavonia", оба нађена у Шипову у јајачком котару.

Госп. **Иван Бегић**, учитељ у Ракитну: 9 разних новаца (понајвише римских), 2 гвоздене и једну бронцану сулицу, 2 бронцане шпирале, 2 колута за врат, 3 наруквице, и 2 комада за накит.

Госп. **Хуго Једличка**, инжинирски пристав у Мостару: гвоздену лопату, 2 гвоздене косе и 1 срп из села Груде; гвоздени нож из Ходбине.

Gosp. **Eduard Porr** u Doboju: 5 fragmenata rimskih natpisa, 4 komada rimskog novca, 1 broncani šiljak od sulice, 1 kalup za lijevanje broncanih keltova (nadžaka), 1 čekić od kamena, probušen, 2 velika kotla od bakra, 1 gvozdenu kašiku za lijevanje kovina, 2 gvozdena sadžaka, 1 gvozdeni ključ iz rimskog doba, veliki broj gvozdenih čavala i noževa, razne arhitektonske fragmente od kamena, rimske opeke, predistorijske i rimske rbine, konačno jedan nacrt rimske utvrde kod Makljenovca.

Za paleontološko odjelenje.

Gosp. rudarski meštar **Matija Heinrich** u Konjicu: zbirku okamenjenih životinja (sisavaca), iz Repovaca kod Konjica.

Gosp. učitelj **Milan Obradović**, okamenine iz Grahova.

Gosp. **Josip Richter**, rudarski inžinir u Fojnici, veliku zbirku mineralija iz okolice kreševske.

Uprava rudokopa u Sinjakovu kod Varcar-Vakufa, zbirku mineralija iz rudokopa kod Sinjakova.

Uprava rudokopa u Vogošći, zbirku ruda iz rudokopa mangana u Čevljanovićima.

Gosp. **Eduard Vorliček**, rudarski povjerenik u Sarajevu, nekoliko komada bulanžerita iz Litice kod Starog Majdana.

Gospodi darovateljima izražava se najtoplija blagodarnost.

Dopisi uredništva. — Дописи уредништва.

Velečasni gosp. F. Bulić, Spljet. Hvala na prijateljskom pomaganju. Obećani članak ući će u III. knjigu, jer je za ovu odocnio.

Госп. Милош М, Јајце. Радо бих што прије добити обећани чланак, да га могу приправити за књигу, што слиједи.

Gosp. Vid Vuletić-Vukasović, Korčula. Čim ugrabim vremena, pisaću Vam opširno. Snimak od rimskog natpisa iz Čitluka spremiću Vam. Primite pozdravlje i iskrenu zahvalnost.

Господин Ст. К. у К. Чудим се, што ми не потврдисте примитак мојих примјетаба на Ваш чланак. Изволите ту Вашу радњу према ономе упутству попунити, па је пошаљите бар за 14 дана, да је уврстим у идућу књигу.

Ispravak.

U članku: „Rimski grad Domavija u Gradini kod Srebrenice“, od rudarskog satnika V. Radimskog, („Glasnik zem. muzeja u Bosni i Hercegovini“, god. 1891., knjiga I., strana 1.) u drugom retku odozdo treba da stoji: „U Srebrenici, gdje se je vadilo ***srebro, olovo i bakar*** *i t. d.“ a ne: „zlato, srebro i olovo“.*